

М. АҒАМИРОВ

Юсуфа
Шахид
қутуби оқуш

М. АҒАМИРОВ

U5
A29

А. ШАЙГИН
ДҮНҶАҚӨРҮШҮ

175886

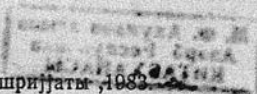
М. Ф. Ахундов adına
Azərbaycan Respublikası
KİTABXANASI

«МААРИФ» НӨШРИЈАТЫ

БАКЫ—1983

Әсәр XX әсрин әввәлләриндә Азәрбајчан халгынын бәдни, ичтимаи-сијаси вә фәлсәфи фикринин көркәмли нүмајәндәси Абдулла Шаигин зәнкин идеја ирсинә һәср олунмушдур. Әсәрдә әдибин бир сыра фәлсәфи мұлаһи-зәләри, ичтимаи-сијаси мәсәләләрә, о чүмләдән синифләр вә синфи мұбаризә, ингилаб вә дөвләт мәсәләләринә, милли мәсәләјә вә милли-мүстәмләкә мәсәләсинә, мұһарибә вә сүлһ, бејнәлмиләлчилик вә вәтәнпәрвәрлик, етика вә тәрбијә, гадын азадлығы мәсәләләринә аид бахышлары, педагожи вә естетик-әдәби көрүшләри шәрһ олунур.

Елми редактору
Азәрб. ССР Дөвләт Мұкафаты лауреаты, әмәкдар елми
хадими, филологи елмләри доктору **Ј. ГАРАЈЕВ**
~~әмәкдар елми хадими,~~

© «Маариф» нәшријаты, 1983

A 60200—000
М652—82 198—82

Кириш

Абдулла Шаиг Азәрбајчан әдәбијјаты тарихиндә өз орижинал јарадычылығы илә силинмәз из бурахан көркәмли сөз усталарымыздандыр. Бу вахта гәдәр онун бәдин јарадычылығы, кениш вә зәнкин әдәби ирси бир чох тәдгигатчыларын диггәтини чәлб етмиш, ири һәчмли монографијаларын, диссертасијаларын, санбаллы журнал вә гәзет мәгаләләринин мөвзусу олмушдур. Бүтүн бу әсәрләр А. Шаиг ирсинин башлыча олараг әдәбијјатшүнаслыг нөгтеји-нәзәриндән тәһлилинә, һансы әдәби мәктәбә мәнсуб олмасына, бәдин јарадычылығы хүсүснјјәтләринин арашдырылмасына һәср едилмиш, јери кәлдикчә һәмин әсәрләрдә онун ичтимаи бахышларынын да бә’зи чәһәтләринә тохунулмушдур.

XX әсрин әввәлләриндә Азәрбајчанда ичтимаи-сијаси, фәлсәфи фикир тарихиндә А. Шаиг көркәмли јер тутур. Онун јарадычылығы кечән әсрин ахырларындан башлајараг Совет һакимијјәти дөврүндә дә давам етмиш, Бөјүк Вәтән мұһарибәсиндән хејли сонралар да өз дәрин мәзмуну вә бәдин тәрәвәти илә охучулары чәзб етмиш, гуручулуғумузун тәрәннүмүнә, јени һәјатын тәсбитинә һәср олунмушдур. Бу узун јарадычылыг мүддәтиндә онун дүнјакөрүшү, мүәјјән зиддијјәтләрлә олса да, даими бир тәкамүл һалында олмуш, кет-кедә јүксәлиб инкишаф етмиш, чилаланыб бүллурлашмышдыр. Совет һакимијјәти илләриндә әдиб социализм вә коммунизм гајәләринә сәдагәтлә хидмәт көстәрмиш, бүтүн варлығыны совет амалынын бәргәрар олмасына һәср етмишдир.

А. Шаиг, һәр шејдән әввәл, өз дөврүнүн, өз заманынын өвлады, јетирмәси иди. Онун јарадычылығы вә дүнјакөрүшү јазыб-јаратмаға башладығы илләрин игтисади, ичтимаи-сијаси шәраитинин, јашадығы мұһитин тә’сири алтында, заманын социал тәзадлары вә чарпышмаларынын шаир зейниндәки фәрди ин’икасынын

мәһсулу оларга формалашырды. Бир шаир кими фәалийәт мејданына о, XIX әсрин сон рүбүндән атылмышды. Бу дөвр нечә бир дөвр иди, бу илләрдә бүтүн өлкәнин, о чүмләдән дә Азәрбајчанын һәјаты нә кими хүсусийәтләрлә сәчијјәләнирди?

XIX әсрин ахырларында капитализм өз инкишафында артыг империализм мәрһәләсинә гәдәм гојмушду. Ити сүр'әтлә жүксәлән Бақы рајонунун чохсәһәли нефт сәнәјесиндә дә бу мәрһәләнин әләмәтләри көрүнүрдү. Әмәклә капитал арасында зиддийәтләр олдугча кәскинләшмишди. Феодал мүнәсибәтләринин чох күчлү олмасы илә бәрабәр, һәлә кечән әсрин сон рүбүндән капиталист мүнәсибәтләри Азәрбајчанын кәнд јерләринә дә нүфуз едир, орада да јайылырды.

XX әсрин әввәлләринә доғру Азәрбајчанда харичи капиталистләрлә јанашы јерли буржуазия, хүсусән Азәрбајчан милли буржуазиясы формалашырды. Бунунла бирликдә, хүсусилә Бақы сәнәјә рајонунда чохмилләтли пролетариат мејдана кәлиб жүксәлирди. Һәм дә онун тәркибиндә азәрбајчанлы пролетарларын пайы әһәмијјәтли дәрәчәјә чатмышды.

Азәрбајчан игтисадијјаты чохукладлы тәсәррүфат иди. Бурада әһалинин бөјүк бир һиссәсини ири мүлкәдарлардан хејли асылы вәзијјәтдә олан хырда фәрди кәнд тәсәррүфатчылары, һәмчинин шәһәр хырда буржуазиясы тәшкил едирди. Шәһәрдә жүксәлмәкдә олан капитализмин күчлү тәзјиг көстәрдији, кәнддә исә мүлкәдар зүлмүнүн әздији хырда мүлкијјәтчиләр ичәриндә тәбәғәләшмә сүр'әтләнир, онларын ән бөјүк һисми өз кичик хүсуси мүлкијјәтини итирәрәк јохсуллашырды.

XX әсрин әввәлләриндә артыг ингилаб һавасы дујулур, буржуа-демократик ингилабы һазырланыр, пролетар һәрәкаты өзүнү кет-кәдә даһа артыг бир зәһмлә көстәрирди.

1904-чү илин декабрында Бақы пролетариатынын кечирдији әзәмәтли үмуми тәтил өз кенишлији вә тәзјиг күчү, чох бөјүк фәһлә күтләләринин мүтәшәккил вә әлбир сәјләри сәјәсиндә буржуазияны дәһшәтә салды. Гаршыдақы нәһәнк пролетар һәрәкатыны көрән Бақы буржуазиясы ирәлијә бахмагданса керијә бахыр, чүр'әтсиз, чәсарәтсиз, гәтијјәтсиз бир һала дүшүрдү.

1905-чи илдә Русијада буржуа-демократик ингилабы

башландыгда, рус буржуазиясы онун һекемону, башчысы ола билмәди, бу ролу рус пролетариаты ојнады. Рус буржуазиясы илә игтисади вә сијаси чәһәтдән чох бағлы олан Азәрбајчан буржуазиясы да, демәк олар белә бир һал кечирирди.

Бу ингилаб мәғлуб олса да, дөвр ингилаб нәфәсли иди. Буржуа-демократик ингилабынын һәлә јеринә јәтирилмәјән вәзифәләрини һәјатын объектив кедиши ирәли сүрмүшдү. 1917-чи ил Феврал ингилабы Русијада мүтләғијјәти девирди. Һәмин илин октябрында исә бәшәријјәт тарихиндә јени дөвр ачан социалист ингилабы зәфәр чалды. Бүтүн бу ингилаби һадисәләр заманы Русија пролетариатынын өн сыраларында ирәлиләјән Бақы пролетариаты өз гәһрәман мүбаризәси илә тарихә силинмәз сәһифәләр јазды.

Русија вә о чүмләдән Бақы пролетариатынын ингилаби наилијјәтләри болшевикләр партијасынын рәһбәрлији алтында әлдә едилирди. Марксизм-ленинизм илә силаһланан бу партија нәинки кениш тәшкилатчылыг фәалијјәти көстәрир, һәм дә пролетариат ичәринә социализм идеолокијасы кәтирир, бу идеолокијаны пролетар һәрәкаты илә бирләшдирирди.

Бу заман марксизм-ленинизм идејалары Азәрбајчанда хејли јайылмышды. Билаваситә әмәли фәалијјәт үчүн рәһбәрлик олан социализм идеолокијасы пролетариатын маарифләнмәсинә, онун синфи мәнлик шүүрунун жүксәлмәсинә, фәһлә һәрәкатынын гәләбәсинә чидди хидмәт көстәрирди.

Болшевикләр партијасы, пролетариат буржуа идеолокијасына, мәтбуат сәһифәләриндән јайылан, мүхтәлиф вәситәләрлә тәблиғ едилән мүртәчә идеоложи бахышлара гаршы амансыз мүбаризә апармалы олурду.

XX әсрин әввәлләриндә Азәрбајчанда пролетар-марксист идеолокијасы илә, мүртәчә буржуа-мүлкәдар мөфкурәси илә јанашы кениш диапазонлу демократик идеолокија јайылмышды. Онун сол ганадында дуранлар фәһлә һәрәкатынын вә социализм идеолокијасынын тәсири алтында бу идеолокијанын ајры-ајры мүһүм мүдәәләрыны тәблиғ едир, бир сыра мәсәләләрдә болшевикләрин минимум програмынын тәләбләрини гәбул едир, мүәјјән һалларда исә бу идеолокија сәвијјәсинә жүксәлә билмирдиләр. Бу чәрәјана мәһсуб олан көркәмли

эдиб вә шаирләрин, ичтимаи хадимләрин бир гисми өз инкишафында кет-кедә даһа чох дәрәчәдә социализм идеолокијасындан бәһрәләнир, дөврүн вачиб ичтимаи мәсәләләриндә болшевикләрин чәһнәсинә јахынлашыр вә ја онларын мөвгеләринә кечмәкдә идиләр.

Һәлә ингилабдан әввәлки дөврдә Азәрбајчан әдәбијатында чох күчлү бир чәрәјан кими мејдана чыхан тәнгиди реализм чәрәјанына мәнсуб әдиб вә шаирләр синфи мезмун е'тибарилә хырда буржуа мөвгејиндән чыхыш етсәләр дә, онларын ичәрисиндә артыг о заман фәһлә синфинә тәрәф мејл едәнләр, тәдричән пролетариатын мөвгејинә кечәнләр, Октябр ингилабындан сонра Совет һакимијәтинин мөһкәмләnmәси уғрунда фәдакарлығла чалышанлар аз дејилди.

Мәһз Октябрдан әввәлки дөврдә Азәрбајчанда фәһлә һәрәкатынын жүксәлмәси, марксизм-ленинизм идеолокијасынын јајылмасы, болшевик мәтбуатынын кениш фәалијәти сәјәсиндә Азәрбајчан пролетар әдәбијаты формалашмаға башлајыр. Бунунла јанашы бир сыра мәсәләләрдә һәлә там мәнәсы илә пролетар әдәбијаты мөвгеләринә кечмәјән демократик әһвали-руһијәли әдиб вә шаирләрин дә јарадычылығында пролетар идеолокијасынын күчлү тәсири дујулур, бәди әдәбијатда фәһләләрә К. Марксын вә Ф. Енкелсин «Бүтүн өлкәләрин пролетарлары, бирләшин!» шүары тәблиғ едилир, фәһлә һәјаты, фәһлә күзәраны, фәһләләрин ичтимаи вәзијәти өз мубаризәси өз бәди тәһәссүмүнү тапыр.

XIX әсрин ахырларында—XX әсрин әввәлләриндә Азәрбајчан әдәбијатында формалашмыш күчлү чәрәјанлардан бири дә романтизм иди. Азәрбајчан романтизм дедикдә, биринчи нөвбәдә онун Аббас Сәһһәт, Мәһәмәд Һади, Һүсејн Чавид вә Абдулла Шаиг кими гүдрәтли нүмајәндәләри нәзәрә кәлир. Бу чәрәјана мәнсуб олан А. Шаигин јарадычылығында реализм дә хејли јер тутмуш вә ајры-ајры истисналарла, кет-кедә даһа чох мөһкәмләнмишдир. Һәјатын сәдәмәләри чох күч кәтирәндә, даһа чох романтизмә мејл едән шаирин шүүрунда реализм елә кениш јер тутмушду ки, сонралар о, гүдрәтли совет сәнәткары сәвијәсинә жүксәлмиш, өлкәнин һәјаты вә дөврүн тәләбаты илә сәсләшән, бу тәләбата чаваб верән әсәрләри илә социализм гурулушуна хидмәт етмишдир.

А. Шаигин јарадычылығы һәлә онун сағлығында бир чох әдәбијатшүнәсләрин диггәтини чәлб етмиш, көркәмли дөвләт хадимләри, әдиб вә шаирләримиз онун бәрәсиндә гијмәтли мұлаһизәләр сөјләмишләр.

1959-чу илдә «Әдәбијат вә инчәсәнәт» гәзети шаирин вәфаты мүнәсибәтилә дәрч олуан «Гочаман әдибимиз» мәғаләсиндә Азәрбајчанын ичтимаи фикир тарихиндә онун көркәмли јер тутдуғуну гејд едилр. Әдәбијат классикләримизлә бир сырада ады чәкилән әдиб һағгында орада дејилир: «Ә. Сабир, Ч. Мәммәдгулузадә, Ә. Һағвердијев, Н. Вәзиров вә А. Сәһһәт кими јазычыларла бирликдә Абдулла Шаиг Азәрбајчанын XX әср мәдәнијәти вә ичтимаи фикир тарихиндә шәрәфли бир јер тутур»¹. Азәрбајчанда Совет һакимијәти гуруландан сонрақы дөврдә әдибин јарадычылығ истигамәти бәрәсиндә һәмин мәғаләдә охујуруғ: «Совет дөврүндә А. Шаиг мұасир мөвзуларда, халғымызын һәјатыны, јени чәмијәт, социализм чәмијәти гурмағ уғрунда мұбаризәсини кәстәрән кәзәл һекајәләр, ше'рләр, ушағларымызын тәрбијәсинә чох фәјда вермиш бир чох ушағ әсәрләри јаратмышдыр. Бу әсәрләрдә о, Азәрбајчанын кәзәл тәбиатини, адамларыны, онларын социалист әмәјини бөјүк илһам вә сәмијјәтлә тәрәннүм етмишдир»².

Гәзет әдибин ичтимаи фикримиз вә мәдәнијәтимиз тарихиндә көркәмли рол ојнадығыны гејд етмәклә бәрәбәр, Совет һакимијәтинин гурулмасыны үрәкдән алғышладығыны вә јени һәјатын бәргәрар олмасына хидмәт кәстәрдијини ајрыча нәзәрә чатдырыр: «Абдулла Шаиг Азәрбајчанда Совет һакимијәтинин гурулмасыны севинчлә гаршылајан вә өз әдәби јарадычылығыны, ичтимаи фәалијәтини јени совет һәјатына һәср едән јазычылардан биридир. Онун кениш јарадычылығ фәалијәти дә әсасән бу јени дөврлә әлағәдардыр»³.

Көркәмли алим академик Мирзә Ибраһимов «Гочаман јазычы вә ичтимаи хадим» мәғаләсиндә А. Шаигин ингилабдан әввәлки дөврдә әдәби фәалијәтинин идеја истигамәтини мүәјјәнләшдирәркән ону соци-

¹ «Әдәбијат вә инчәсәнәт» гәзети, 25 ијул 1959-чу ил.

² *Јенә орада.*

³ *Јенә орада.*

лист ингилабына, пролетариата və үмумијјәтлә зәһмәткеш халға хидмәт едән зијалылар ичәрисиндә көрүр. Мүәллиф јазыр: «...о дөврүн Азәрбајчанда көркәмли ингилабчылары олан Нәриманов, Әзизбәјов кими адамлар өз күндәлик ишиндә маарифи јажмағ мәсәләсинә чох бөјүк диггәт верирди. Көһнә типли шәриәт мәктәпләринә гаршы јени мәктәби, јени дәрә үсулу јажан, әлифбада və үмуми тәдрис ишиндә бөјүк ислаһат апарарағ, бүтүн тәлим-тәрбијә системинин демократлашмасына, јәни зәһмәткеш халғ күтләләринә јажынлашмасына фәдакарчасына чалышан маариф хадимләри социалист ингилабынын үмуми чәрәјанына көмәк едирдиләр, пролетариатын və зәһмәткеш халғын тәрәфиндә идиләр»¹.

Мәшһур јазычы Мейди Нүсејн дә А. Шаиг јарадычылығынын, көрүнүр, хүсусилә ингилабдан әввәлки дөврүнү нәзәрдә тутарағ, онун әсәрләриндәки демократизми биринчи сыраја гојур. Мүәллифин фикринчә, «Абдулла Шаиг демократик Азәрбајчан зијалыларынын ән типик və ән көркәмли нүмајәндәләриндән биридир»².

Профессор Ч. Хәндан А. Шаигин јарадычылығына 1905-чи ил ингилабынын, Бақыда фәалијјәт көстәрән фәһлә мүһитинин чидди тәсирини хүсусилә гејд едир. Мәһз Бақы пролетариатынын көркин мүбаризәси шаирин јарадычылығ истигамәтини мүәјјәнләшдирән гүдрәтли амил кими көстәрилик.

«Гочаман мүәллим, көркәмли әдиб» мөгәләсиндә мүәллиф јазыр: «Гочаман әдибин сијаси һадисәләрлә дәриндән марағландығы илк күнләр 1905-чи ил ингилабы дөврүнә тәсадүф едир. Бу заман Бақынын фәһлә рајону Сабунчуда мүәллимлик едән А. Шаиг чаризм və јерли буржуазијаја гаршы Бақы пролетариатынын апардығы сијаси мүбаризәләрин чанлы шаһиди олдуғундан, бунлар онун шүүрунда бөјүк јенилик јарадыр və фәһләләрин гүдрәтинә инам һиссини артырыр»³.

А. Шаиг јарадычылығында реалист истигамәтир чанлы һәјатла, ингилаби һадисәләрлә, фәһлә мәишә-

¹ Азәрбајчан ССР Елмәр Академијасынын хәбәрләри, 1956, № 8, сәһ. 95—96.

² «Әдәбијјат» гәзети, 22 јанвар 1946-чы ил.

³ «Азәрбајчан мүәллими» гәзети, 1 мај 1957-чи ил.

тинә və пролетар мүбаризәсинә дәриндән бәләд олмасы илә әлағәдар сурәтдә инкишаф етдијини ашкара чыхаран Ч. Хәндан ејни заманда бу мүбаризәјә мане олмағ, онун гаршысыны алмағ истәјән гүввәләрә шаирин кәскин мәнфи мүнәсибәт бәсләдијини билдирир: «Бөјүк Октябр социалист ингилабына гәдрәки сијаси-ичтиман һадисәләрин инкишафы һуманист шаирдә кәләчәјә инам һиссини гүввәтләндирир...

А. Шаиг ингилабдан әввәлки нәср әсәрләриндә јашадығы дөврдә баш верән һадисәләрин даһа реал сәһнәләрини јарадыр. Онун «Мәктуб јетишмәди» кими классик һекајәләри, Бақы пролетариатынын ән габагчы нүмајәндәләрини өз типиклији илә верә билмәсәдә, фәһләләрин ағыр һәјатыны, буржуазиянын ачкөзлүјүнү гүдрәтли бир гәләмлә тәсвир етмишдир. Бу әсәр зәһмәткеш инсанлара дәрин бир мәнәһбәт бәсләјән сәнәткарын идеја истигамәтини тәјин етмәк үчүн чох характерикдир. А. Шаигин нәср әсәрләриндә халғын сәадәтинә, хошбәхт һәјат гурмағ үчүн апардығы мүбаризәсинә мане олмағ истәјән инсанлар нифрәтлә дамғаланырлар»¹.

А. Шаигин ингилабдан әввәлки дөврдә әдәби фәалијјәтинин өлкәдә баш верән ичтиман-сијаси һадисәләрдән гита алдығыны, һәмин дөврдәки пролетар мүбаризәсиндән хејли руһландығыны Ч. Хәндан онун јарадычылығынын чох мүһүм сәчијјәви чәһәти кими гијмәтләндирир: «Реалист әдибин нәзәрләриндән дөврүн бөјүк сијаси, ичтиман һадисәләри дә гачмамыш, специфик шәкилдә гәләмә алынмышдыр. Русијада кенишләnmәкдә олан үмуми тәтилләр, күндән-күнә күчләнән ингилаби һәрәкәтын Загафгазијада, әдибин вәтәниндә доғурдуғу интибаһ ону севиндирир»².

Академик М. Ариф һәлә ингилабдан әввәлки дөврдә А. Шаигин дүңкөрүшүнә фәһлә мүһитинин тәсирини ајдынлашдырыр, пролетариатын синфи мүбаризәсинә шаирин кет-кедә даһа чох рәғбәт бәсләдијини və бу мөвзуја әсәрләр һәср етдијини сөјләјир. А. Шаигин әсәрләриндә капитализм гурулушунун ејбәчәрликләри, онун ичәрдән позулуб дағылмасы və фәһлә мүбаризәси мөвзусу өз әксини тапыр. Бу ба-

¹ «Азәрбајчан мүәллими» гәзети, 1 мај 1957-чи ил.

² *Генә орада*.

рәдә М. Ариф языр: «Шаиги чоҳдан Бақы һәҗаты, орадақы синфи зиддијәтләр, капитализмин инкишафы илә әләгәдәр олараг мејдана чыхан фәләкәтли һаллар, фәһлә синфинин ингилаби мүбаризәјә гошулмасы мөвзусу марагландырырды. Илләрлә Бақыда, хусусән фәһлә рајону олан Сабунчуда мүәллимлик етмәси онда бу мөвзүја рәғбәти даһа да артырмышды. Һәлә ингилабдан әввәл һиссә-һиссә чап етдирдији «Әсримизин гәһрәманлары» романында јени дирчәлмәјә башлајан јерли буржуазиянын ичәридән чүрүмәсини, аилә-мәишәт позғунлуғуну көстәрмишдир»¹.

А. Шаигин јарадычылығында реализм истигамәтинин күчүнү танынмыш тәдгигатчы алим Әзиз Мирәһмәдов да гејд етмишдир. Профессор А. Заманов. А. Шаигин ингилабдан әввәлки јарадычылығында романтизм илә реализмин мүнасибәти мәсәләсиндән бәһс едәркән шаирин әсәрләриндә мәһз реализмин башлыча, апарычы јер тутдуғуну гејд едир. Онун «Гочаман јазычы» мәгаләсиндә охујуруг: «Шаир һәјатдан әл үз-мүш бәдбин бир шәхс кими инләмир, думанлы вә мүчәррәд шәкилдә олса да, «шанлы истиғбал» үмиди илә јашајыр вә инанырды ки, халгы бу шанлы истиғбала говушдурачаг јекәнә бир гүввә варса, о да «заманын ингилабчыларыдыр». Столыпин иртичасынын ағыр илләриндә шаир онлары халгын көмәјинә чағырырды... Ингилабдан әввәл бир сыра көзәл реалист әсәрләр јазан Шаигин јарадычылығында зиддијәтли сәһифәләр дә олмушдур. Лакин јарадычылығынын үмуми пафосуну тәшкил едән бу зиддијәтләр дејил, чанлы һәјатдан кәлән реализмдир»².

А. Шаигин 1905-чи ил ингилабына һансы идеја-фикри сәвијә илә кәлиб чатмасы, бу ингилабы нечә гаврамасы онун ичтимаи-сијаси бахышларынын жүксәлиши мәсәләсини ајдынлашдырмаг үчүн вачибдир. Бу мәсәләнин шәрһинә хусуси диггәт верән әдәбијатшүнас Ә. Мирәһмәдов 1956-чы илдә чап едилән «Абдулла Шаиг» китабында јазыр: «Ингилаб дөврүнә шаир кифајәт гәдәр идеја-фикри инкишафла кәлмәмишди. Ичтимаи вәзијәти етибарилә хырда буржуазияја мәнсуф олмасы, узун мүддәт Азәрбајчан, Русија һадисәләрин-

дән кәнарда јашамасы, һабелә јары дини, јары дүнјәви тәһсил-тәрбијә көрмәси вә саир бу кими сәбәбләр онун 1905-чи ил фыртынасынын мәна вә әһәмијәтини вахтында, ајдын дәрк етмәсинә мане олду. Одур ки, 1905-чи илдән та Азәрбајчанда Совет һакимијәти гурулана гәдәр олан дөвр Шаиг үчүн ахтарышлар дөврү, енишли-јохушлу бир јарадычылыг дөврү олмушду»¹.

А. Шаигин 1905-чи ил ингилабына һансы идеја һазырлығы илә кәлмәси, Совет һакимијәтиндән әввәлки јарадычылығынын характери һаггындақы бу үмумиләшдиричи мүлаһизә хејли дәрәчәдә диггәти чәлб едир. Гејд едәк ки, шаирин һәлә 1905-чи ил ингилабындан әввәлки илләрдә фәһлә рајону олан Сабунчуда, о заман артыг ингилаби фәһлә һәрәкатынын жүксәлдији, болшевикләрин гызгын фәалијәт көстәрдикләри бир рајонда чалышмасы онун дүнјакөрүшүнә хејли тәһсир көстәрмишди. Доғрудур, һәммин илләр А. Шаигин јарадычылығында мүәјјән зиддијәтләрлә, доғру јол ахтарышлары илә бағлы иди. Лакин онун бу ахтарышларында чоҳ заман сағлам чәһәт, мүтәрәгги хәтт, әмәкчиләрә рәғбәт үстүнлүк тәшкил етмиш, биринчи сыраја кечмишдир.

А. Шаигин јарадычылығыны тәдгиг едән, демәк олар, бүтүн мүәллифләр Азәрбајчанда Совет һакимијәтинин гәләбәсини шаирин севинчлә, фәрәһлә гаршыладығыны вә бундан сонра јени һәјат гуручулуғуна чан-башла, фәдакарлыгла хидмәт етдијини сөјләјирләр. Бәс белә бир гәти аддым тәсадүфи иди ми, јохса узун сүрән фикри тәкамүлүн нәтичәси иди? Әлбәттә, фикирдә белә бир тәкамүл, дүшүнчәләрдә тәрәгги, зәһиндә инкишаф олмадан бу чүр гәтијәтли дөнүш чәтин мүмкүн оларды. Буна көрә дә ингилабдан әввәлки илләрдә А. Шаигин бахышларындақы зиддијәтләрдән данышаркән, тәкчә елә бу зиддијәтләрин олмасы фактыны гејд етмәклә кифајәтләнмәк олмаз. Бу зиддијәтләр ичәрисиндә һансы гүтбүн үстүнлүк тәшкил етдијини, үмуми фикир ахынын һансы истигамәтдә инкишаф етдијини изләмәк лазым кәлир. Ингилабдан әввәлки дөврдә А. Шаигин дүнјакөрүшүндә нәзәрә чарпан зиддијәтләрә мәһз бу бахымдан јанашдыг-

¹ «Азәрбајчан» журналы, 1971, № 2, сәһ. 180.

² «Азәрбајчан кәнд тәсәррүфаты» гәзети, 20 март 1956-чы ил

¹ Әзиз Мирәһмәдов. Абдулла Шаиг. 1956, сәһ. 18.

да, буиларын төкамүлүнү вә инкишафыны изләдикдә, бурада мүтәрәгги истигамәтин әсас вә апарычы олду-гуну көрмәмәк олмас. Мәһз бу чүр инкишаф шаири Азәрбајчанда совет һакимијјәтинин гурулдуғу вахт үчүн идеја-фикри чәһәтдән артыг һазырламышды. Азәрбајчанда Совет һакимијјәтинин гәләбәсини шаирин руһ жүксәклији илә гаршылајыб өз гүдрәтли гәлә-мини бу социалист амалынын тәнтәнәсинә һәср етмә-синин әсасыны да, көрүнүр, бурада ахтармаг лазым кәлир.

А. Шаигин јарадычылығында романтизм илә ре-ализм проблеми, бу ики үслубун нисбәти мәсәләси дә, көрүнүр, һәмин мәсәләни анламағымыза көмәк едән бир васитә ола биләр.

А. Шаигин јарадычылығында романтизм илә ре-ализм, бунларын нисбәти вә заман кечдикчә һәмин нис-бәтин дәјишилмәси мәсәләсинә тохунаркән көркәмли алим академик М. Ч. Чәфәрәв јазыр: «XX әср Азәр-бајчан романтизми илә Азәрбајчан реализми арасында учурум, Чин сәдди олмамышдыр. Јәни бу романтизм реализмә гаршы олмамышдыр, әксинә, дөврүн габагчыл әдәби чәрәјаны олан реалист үслубдан мүсбәт мә-нада тә'сирләнә-тә'сирләнә инкишаф етмишдир»¹.

Академик Мирзә Ибраһимов 1966-чы илдә «Абдулла Шаиг реализминин бә'зи хусусијјәтләри» мәгаләсиндә А. Шаигин јарадычылығында диггәти ән чох чәлб едән хусусијјәтләрдән бәһс едәркән онун әсәрләриндә ирәли сүрүлән ичтимаи мә'наны, фәлсәфи фикирләри хусуси-лә габарыг шәкилдә көстәрир. Нәм дә М. Ибраһимов әдипин јарадычылығындакы идејалылығын мәнбәлә-рини арашдырараг белә бир гәнаәт кәлир ки, ичтимаи мүһит, зәһмәткешләрлә, габагчыл зијалыларла ејни амал уғрунда чарпышмасы онун зәһнинә гида верән гајнаглар олмушдыр. М. Ибраһимов јазыр: «Онун јарадычылығы илә танышлыгыда көзә дәјән хусусијјәт-ләрдән бири бу јарадычылығын мә'на долғуилугу, һә-мишә мүәјјән ичтимаи, фәлсәфи, әхлағи фикри ифадә етмәси, јәни идејалылығыдыр...»

Шаирин әсәрләринә ичтимаи мә'на верән, ону һә-

мишә адамларын һәјатында әһәмијјәтли мәсәләләрә тохунмаға сөвг едән нәдир?

Бизчә бунун сиррини Шаигин һәјатында, ушаглыг-дан вә илк кәңчликдән башлајараг дүшдүјү шәраитин ону чидди имтаһанлара чәкмәсиндә, зәһмәткеш халг күтләләринин, ингилабдан әввәлки габагчыл зијалы-ларын арзу вә истәкләри илә јашамасында ахтармаг ла-зымдыр. Бүтүн бунлар Шаиги халга јахынлашдырмыш, биринчи рус ингилабы дөврүндә азадлыг вә тәрәгги идејалары илә бағламыш, онда һәјата вә инсанла-ра чидди мүнасибәт тәрбијә етмишдир»¹.

Даһа сонра М. Ибраһимов А. Шаигин јарадычы-лыг хусусијјәтләри барәсиндә өз мүлаһизәләрини үмумиләшдирәрәк, онун романтизми вә реализми мә-сәләсинә аид гијмәтли фикирләр сөјләјир. Мүәллифин гәнаәтинә көрә, А. Шаигин јарадычылығы әсасән ре-алист характер дашымыш вә онун бу реализми Азәрбај-чан әдәбијјаты тарихиндә көркәмли реалист әдиб вә шаирләрин ән'әнәләриндән бәһрәләнмишдир. М. Ибраһи-мов јазыр: «Абдулла Шаиг әсасән реалист јазычыдыр. Идејалылыг, хәлгилик, инандырычылыг, мүндәрәчә илә форма вәһдәти вә бүтөвлүјү онун реализминин көзәл хусусијјәтләридир... Абдулла Шаигин реализми Мирзә Фәтәли Ахундов, Чәлил Мәммәдгулузадә, Сабир реализминин давамы олмагла бәрәбәр, бир сыра јени хусусијјәтләрә мәликдир. Шаигин ингилабдан әввәлки әсәрләри көһнә һәјат вә тәфәккүр тәрзинә гаршы чев-рилмишди, мүтәрәгги идејалары, ингилаби фикирләри јайырды. Зәһмәткеш халг күтләләринин инсан һүгү-ларыны мүдафнә едирди. Халглар арасында достлуг дүјүғуларыны күчләндирди. Совет дөврүндә јазды-лары исә халгмызын јени һәјат, јени мәдәнијјәт вә сәнәт уғрунда мүбаризәсинә көмәк едирди»².

Академик М. Ариф А. Шаигин әдәби јарадычылығы-нда романтизм вә реализм мәсәләсиндән бәһс едәркән онун кет-кедә романтизмдән узаглашдығыны вә реализ-мә күчлү мејл етдијини билдирир. Капитализмин инки-шаф етдији Бақы мүһити, бурада фәһлә синфи илә бур-жуазија арасында шиддәтләnmәкдә олан дөјүшләр, ка-питализм чәмијјәтинин дахилән позулмагда олмасы,

¹ Мәммәд Чәфәр. Азәрбајчан әдәбијјатында романтизм, 1963, сәһ. 31.

¹ «Әдәбијјат вә иччәсәнәт» гәзети, 26 феврал 1976-чы ил.

² Генә орада.

мүэллифин фикринчә, А. Шаигин реализминә һәјат верән, ону керчәк варлыг фактлары илә зәнкинләшдирән мәнбә иди.

Мүэллиф жазыр: «Шаирин гуманизми, вәтәнпәрвәрлији мүчәррәдликдән конкретлијә доғру инкишаф едир, зәминсиз романтика реал мәнзәрәләрлә, символик лөвһә вә сурәтләрлә әсасландырылыр... Әсас вә һәлледичи рол шаирин реал һәјата бағланмасында, јарадычылыг гидасыны, јашајышынын мә'насыны, вәтәндашлыг вә зифәсинин ифасыны ичтимаи һәјатда көрмәсиндәдир»¹.

Әдәбијјатшүнас Ә. Ибадоғлу да А. Шаигин јарадычылығында романтизм вә реализмин бир-бири илә үзви сурәтдә, аһәнкдар әлагәдә олмасыны гејд едир: «А. Шаигин јарадычылығында романтик вүс'әт реализмлә вәһдәт тәшкил едир»².

А. Шаигин дүнјакөрүшүнүн формалашдығы шәраит вә әдәби үслубу һаггындакы бу гыса гејдләрдән сонра онун фәлсәфи дүшүнчәләри вә ичтимаи-сијаси бахышларынын тәһлилинә кечәк.

¹ «Азәрбајҗан» журналы, 1971, № 2, сәһ. 179.

² Азәрбајҗан ССР Елмәр Академијасынын хәбәрләри. Әдәбијјат, дил вә инчәсэнәт серијасы, 1974, № 2, сәһ. 15.

І ФӘСИЛ

Фәлсәфи аләми

А. Шаигин әсәрләриндә фәлсәфә мәсәләләринин гојулушуна вә һәллинә кечмәздән әввәл һәмин дөврдә Азәрбајҗанда јайылан фәлсәфи вә ичтимаи-сијаси бахышлары үмуми бир нәзәр салаг. XIX әсрин ахырларында— XX әсрин әввәлләриндә Азәрбајҗанда ән чох јайылан фикир чәрәјанлары буржуа идеолокијасы, пролетариатын дүнјакөрүшү вә демократик ичтимаи фикир иди. Бу ичтимаи фикир чәрәјанлары илә, хүсусән дә бунларын фәлсәфи аспектләри илә таныш олмаг бизә А. Шаигин әсәрләриндә фәлсәфә мәсәләләринин нечә гојулдуғуну, онун фәлсәфи көрүшләринин һансы истигамәтә јахынлашдығыны ајдынлашдырмагда көмәк едәр.

Бу дөврдә Азәрбајҗанда јайылан буржуа фәлсәфәсиндә там бир сыра һалларда идеализм вә агностисизмин тәблиғ вә мүдафиә едилдијини көрмәк оларды. XX әсрин әввәлләриндә Азәрбајҗанда фәалијјәт көстәрән буржуа идеологу П. М. Кара-Мурза һесаб едирди ки, фәлсәфәнин әсас мәсәләси, материја вә ја шүүрун биринчилији, варлыг вә шүүрун илкин сәбәби мәсәләси үмумијјәтлә һәлл едилмәз бир мәсәләдир. О өз мөвгејинә һагг газандырмаг үчүн тәфәккүр просесинин өзүнүн диалектик характерини, диалектик јолуну инкар едәрәк, объектив керчәклијин дәрк едилмәсинин мүмкүнлүјүнә шүбһә илә јанашдығыны билдирди. П. М. Кара-Мурза «Мәл'ун мәсәләләр» мәғаләсиндә фәлсәфәнин әсас, башлыча мәсәләсини дә нәзәрдә тутараг жазырды: «Нә варлыг вә шүүрун илкин сәбәби мәсәләси, нә дә үмумијјәтлә идракын мүмкүнлүјү проблеми, нә дүнја варлығынын вә инсан һәјатынын мә'насы мәсәләси, нә дә бир чох башга проблемләр бир чох (јери кәлмишкән дејәк—садәләвһ) позитивистләрин зәнн етдији мә'нада, онларын нәзәрдә тутдуғу сәпкидә вә мәнтиги гәтијјәтлә һәлл едилмәјәчәкдир. Бу

да она көрәдир ки, тәфәккүр вә мушаһидәмизин бүтүн тәбиәти метафизик маһијјәтдәдир¹.

Фәлсәфәнин әсас мәсәләсинин икинчи тәрәфи, инсанын әтраф аләми дәрк едә билиб-билмәмәси барәсиндә дә буржуа идеолокијасында инсан идракынын гүдрәтинә инанмамаг, харичи аләми дәркедилмәз е'лан етмәк һаллары мушаһидә олунурду. П. М. Кара-Мурза харичи аләмин дәрк едилә билиб-билмәмәси мәсәләсиндән бәһс едәркән там гәтијјәтлә дејирди ки, бунунла бағлы олан мәсәләләр «маһијјәтчә» һәлләдилмәз мәсәләләрдир, бунлар јалныз заһирән һәлл едилә билән мәсәлә кими көрүнүр².

П. М. Кара-Мурзанын фикринчә, сосиоложи тәдгигат һеч заман һадисәләрин маһијјәтини дәрк едә билмәз, чүнки бу тәдгигат анчаг заһири аләмлә, тәзаһүрләр аләми илә кифајәтләнмәлидир: «Сосиоложи шүүр шејләрин маһијјәти илә дејил, тәзаһүрләр аләми илә мәшғул олур... сосиал һадисәләрин тәбиәти... тарихин анлашылмасында башга бир нөгтеји-нәзәр—субјектив нөгтеји-нәзәр доғур. Бу нөгтеји-нәзәр е'тигад вә идеал саһәсинә аиддир, метафизик дүнјакөрүшүнә, һәтта... мөвһумата да јабанчы дејилдир»³.

Ингилабдан әввәлки дөврдә Азәрбајчан мәтбуатында буржуа идеолокијасыны јажан мүәллифләрдән С. Е. Ибраһимовун әсәрләриндә бир сыра фәлсәфи проблемләр гојулурду. Онын 1912-чи илдә «Игбал» гәзетиндә дәрч едилән «Нидаји-руһ. Һејван, бәшәр вә инсан. Шәрг вә Гәрб» мәгаләсиндә фәлсәфәнин предмети, онун нәдән бәһс етмәси вә һансы мөвзуларла мәшғул олмасы, онун маһијјәти мәсәләләри арашдырылыр. Бу мәгаләдә мүәллиф јазырды: «Авропанын вә дикәр гитаәти-мәдәнијјәнин фәлсәфеји-елмијјәси һәгигијун, әглијун, тәкамүлун, руһанијун вә маддијун (реализм, расионализм, еволјусионизм, спиритуализм вә материализм) вә саирә кими јек-дикәри мухалиф бир мисаллы фәлсәфә тәшкил едијорсалар да, бунларын әсасы һәп... «билмәмәк»дән ибарәт вә шу билмәмәкдән нәш'әт едән шејләрдир. Башга бир шеј дејилдир»⁴.

¹ «Каспи» гәзети, № 36, 14 феврал 1905-чи ил.

² *Генә орада.*

³ «Баку» гәзети, № 263, 24 нојабр 1909-чу ил.

⁴ «Игбал» гәзети, № 19, 28 март, 1912-чи ил.

Беләликлә, мүәллифин фикринчә, бүтүн фәлсәфи чәрәјанларын, һәтта бир-биринә зидд олан чәрәјанларын да маһијјәтини «билмәмәк», агностисизм, иррасионализм тәшкил едир.

Инсан зәкасынын гүдрәтинә, онун харичи аләми дүзкүн, әдекват әкс етдирмәсинә инанмајан мүәллиф әслиндә бүтүн фәлсәфи биликләрин әсасыны агностисизмдә көрмәклә өз фәлсәфи мөвгејини бүрузә верир, фәлсәфәнин әсасы онун маһијјәти мәсәләсиндә идеализм вә агностисизм мөвгејиндә дурдугуну көстәрир.

Фәлсәфи мәсәләләр ичәрисиндә Азәрбајчан буржуа идеолокијасында өзүнү көстәрән даһа бир мүһүм чәһәт ондан ибарәт иди ки, бурада инсан ағлынын, зәкасынын инкишафына харичи мүһитин, әтраф шәраитин тә'сири, инсан тәфәккүрүнүн мәнз бу тә'сир алтында формалашдығы гәбул едилмир, инкар олунурду. Мәсәлән, С. Е. Ибраһимов «Игбал» гәзетиндә чап етдирдији мәгаләсиндә јазырды: «Дөври-сәбавәтдә олан бир чочугун әһвали-һәјаты дәјишмәклә әгли вә кәмалаты дәјишмәз; јалныз бөјүдүкчә мәнән вә чисмән дәјишир, кәсби-тәкамүл едир»¹.

Сосиал фәлсәфә, чәмијјәтин тарихи инкишафы, бу инкишафын апарычы, һәрәкәтвәричи гүввәси, тарихдә шәхсијјәтин ролу, инсан проблеми, онун мадди, физики вә мәнәви, әгли имқан вә габилитәтләринин тарих боју нечә дәјишилиб инкишаф етмәси кими мәсәләләр XX әсрин әввәлләриндә Азәрбајчан буржуа идеолокијасында диггәти ән чох чәлб едән вә кениш мүзакирә олунан мәсәләләрдән иди.

С. Е. Ибраһимов бүтүн бәшәр чәмијјәтини нә исә бир там һалында анлајыр, бурада бир-бири илә мүбаризә апаран мүхтәлиф синифләр вә сосиал тәбәгәләр олдугуну көрә билмир. Онын фикринчә, тарихи көркәмли шәхсијјәтләр, фәтәһләр, фир'онлар јаратмышлар. Тарихи инкишаф мәсәләсиндә сырф идеализм мөвгејиндә дуран мүәллиф јазырды: «асари-вәһшәт һәп бир вә бир нечә адамын кефинә гурбан олараг вүчуда кәтирилән шејләрдир. Мисир гәдим фир'онларынын һәвәс вә һәваји-кејфи-мәјешәсына гурбан олараг инша едилән еһрами-Мисријјә абуәләһвәл (свинкс)ин тунчдан мә'мури-һејкәлләри милјонларча инсан оғлунун көз јашларындан, ганындан,

¹ «Игбал» гәзети № 45, 27 апрел 1912-чи ил.

тәриндән... тәчәссүм етмиш вә милјонларча адамын хуни-әсарәтинә бәдиләраг шимдијә гәдәр давам едән еһрами-чәсимә вүчуда кәтирилмишиди»¹.

Тарихи инкишаф мәсәләләриндә халис субјектив идеализм мөвгејиндә дуран С. Е. Ибраһимов өз фикрини сүзгә етмәк үчүн һәтта халг күтләләринә һәгарәтли мүнасибәт кәстәрир, онлары һејван сүрүсү илә мүгајисә едир, һөкмдарлары, һакимијәт башында дуранлары исә бу сүрүнү идарә едән чобана бәнзәдирди².

Позитивист Ә. М. Рүф'әтов тарих фәлсәфәсинин өзүнүн мөвчудлуғуна шүбһә илә јанашыр, онун нәтичә е'тибарилә мәзмунсуз олдуғуну иддиә едирди. О кәстәрирди ки, «бу вәчһ илә «фәлсәфеји-тарих» кәнди нәзәри истидлаллары нәтичәсиндә гејри-ихтијари олараг «елми-е'тигад» илә гарышыр вә бу сурәтлә мөвзунун харичинә чыхараг кәнди елми мәгсәд вә гајәсини гејб етмиш олујор. Нәзәри «фәлсәфеји-тарих» елми-е'тигад дејилсә, мәнасыздыр, чүнки ондан ажры олдуғу һалда кәнди башына бир шеј ифадә етмиш»³.

Демәли, мүәллиф тарих фәлсәфәсини јалныз е'тигад сәвијјәсиндә галмаға мәнһум олан бир шеј һесаб едир, она мәгсәдсиз вә гајәсиз, предметсиз бир шеј кими бахырды. Мүәллифин фикринчә, тарих фәлсәфәси јалныз е'тигадла бирләшдикдә, бир шеј ифадә едә биләр, дини е'тигаддан ажрылығда исә онун мүстәгил мөвчуд олмаг һүғуғу јохдур.

Азәрбајчан буржуа идеолокијасында мүасир чәмијјәтин маһијјәти, онун кәләчәк инкишафы проблеми, чәмијјәтдә тәрәгги вә тәнәззүл, чәмијјәт һәјатыны мүәјјән едән амилләр, онун һәрәкәтвәричи гүввәләри, дәвләт гурулушу, синифләр вә синфи мүбаризә, социализм, һәјатын мадди вә мәнәви гүввәләри, кәләчәк әдәләтли ичтимаи гурулуш кими проблемләр гојулурду.

Мәсәлән, фүјүзатчылар үмумијјәтлә милләтин тәрәггисиндән кениш бәһс едир, бу тәрәггинин нә кими мәгсәд күддүјү вә буна һансы васитәләрлә нанл олмаг лазым кәлдији кими мәсәләләрә тохунаркән, мүчәррәд азадлығдан сөһбәт ачыр, маарифин јайылмасыны азадлығын

¹ «Игбал» гәзети, № 19, 28 март 1912-чи ил.

² Бах: «Игбал» гәзети, № 32, 12 апрел 1912-чи ил.

³ «Шәләлә» мәчмүәси, № 7, 1914-чү ил.

ме'јары кими кәстәрирдиләр: «Биз дејириз ки, тәрәгги едәлим!».

Әввәлә, бир милләтин тәрәггиси нәдән ибарәтдир, мәгсәди, гајәси нәдир? Даһа доғрусу нә олмалыдыр?

Санијән, тәрәггинин вәсаити нәдир? вә нә ола билир?

Бу-суаллара, шүбһәсиз, һәр кәс өз елм вә вүчуду, әләл-хүсус өз мәнфәәти дәирәсиндә бир нөв илә чаваб верә билир. Ола билир ки, чавабларын јахшысы бөјлә олсун: тәрәгги бир милләтин, бир чәмаәтин арасында һүрријәтин кәсби-гүввәт вә маарифин тәзајид вә интишар етмәсиндән ибарәтдир вә һансы милләт арасында һүрријәт вә маариф не'мәтләриндән даһа чох әфрад бәһрәјаб исә, о милләт даһа мүтәрәггидир»¹.

Мә'лум олдуғу кими, чәмијјәтин инкишафы инсанларын арзу вә истәкләриндән, онларын ирадәсиндән асылы олмајан објектив гајунлар үзрә давам едир. Бурада мүәллифин дедикләриндән исә белә чыхыр ки, тәрәгги вә инкишафын нәдән ибарәт олмасы, онун һансы истигамәтдә давам етмәси, һансы васитәләрлә, һансы јолларла әлдә едилә билмәси суалларына һәр кәс өз билдији кими, өз елми сәвијјәсиндән вә мәнәфејиндән асылы олараг чаваб верә биләр. Чәмијјәтин инкишафында објектив гајунаујунлуғлар јохдур, онун инкишафы ажры-ажры фәрдләрин, субјектләрин ирадәси илә мүәјјән олунур. Демәли, мүәллиф чәмијјәтин инкишафы мәсәләсиндә субјектив идеализм мөвгејиндә дуруп.

XX әсрин әввәлләриндә Азәрбајчанда идеоложи бир чәрәјан кими марксизм-ленинизм артыг кениш јайылмышды. Азәрбајчан болшевикләринин нәзәри, идеја мүбаризәсиндә тарихи инкишафын гајунаујунлуғлары, бу вә ја дикәр ичтимаи-игтисади формасијаны мүәјјән едән мүхтәлиф истәһсал үсуллары һаггында марксизм фәлсәфәси мүддәаларынын мүдафиә вә тәблиғ едилмәсинә хүсуси јер верилрди.

Тарихин материалистчәсинә алашылмасы марксизм елминин ән мүһүм наилијјәтләриндән бири иди. Бу барәдә һәлә 1894-чү илдә В. И. Ленин «Халг достлары» нәдир вә социал-демократлара гаршы онлар нечә мүбаризә едирләр?» адлы әсәриндә јазмышды: «Нечә ки, Дарвин һејван вә битки нөвләрини неч бир рабитәси олмајан, тәсадүфи, «аллаһ тәрәфиндән јарадылмыш» вә дәјиш-

¹ «Фүјүзат» журналы, № 3, 26 нојабр 1906-чы ил.

мәз бир шеј һесаб едән бахыша сон гојмуш вә варислик олдуғуну мүэјјән едәрәк, биолокијаны илк дәфә там елми зәмин үзәриндә гурмушдур, Маркс да чәмијјәти башда отуруб әмр верәнләрин (вә ја һеч фәрги јохдур, чәмијјәтин вә һөкумәтин) ирадәси илә һәр чүр дәјишилә билән, тәсадүфи тәрәјән вә дәјишән механики фәрдләр агрегаты һесаб едән бахыша сон гојмуш вә мүэјјән истәһсал мүнәсибәтләринин мәчмусу олмағ етибарилә ичтимай-игтисади формасија апләјишыны мүэјјән едәрәк, бу формасијаларын инкишафынын таби-тарихи бир процес олдуғуну мүэјјән едәрәк, сосилокијаны илк дәфә елми зәмин үзәриндә гурмушдур»¹.

Көркәмли ингилабчы Н. Нәриманов шүура нисбәтән ичтимай варлығын мүэјјәнедичи рол ојнамасы барәсиндә Марксын тәлимини изаһ едиб бу мәсәләнни дүзкүн апләшилмәси үчүн табиәт елмләрини дәриндән өјрәнмәк ләзәм кәлдирди гәјд едәрәк кәстәрди ки, «игтисади тәләбатын инсан психикасына чох бөјүк тәсири барәсиндә Марксын чыхардығы нәтичәни дүзкүн апләмағдан өтрү вә бу барәдә Марксын тәлиминин шүурулу сурәтдә гәбул едилмәси үчүн табиәт елмләринә бәләд олмағ ләзимдир»².

Азәрбајчанда күчлү ичтимай фикир чәрәјанларыннан бири дә демократик чәрәјан иди. Бу чәрәјана јахын мөвгедә дуран Азәрбајчан романтикләринин дүнјакөрүшү вә хүсусилә онларын фәлсәфи бахышлары бу дөврдә ичтимай фикримизин парлаг сәһифәләриндән бирини тәшкил едир. Мәсәлән, А. Сәһһәтин дүнјакөрүшүнүн фәлсәфи әсәсләри чох марағлыдыр. Онун бу бахышлары даими мүтәрәгги бир инкишаф һалында олмушдур. Һәлә 1898-чи илдә јазылан «Шејх Сәди» вә «Хачә һафиз» әсәрләриндә шаир зәнн едирди ки, инсанларын бир-биринә мүнәсибәтләриндә ирадә акты һәлледици рол ојнајыр, бу мүнәсибәтләр онларын өз ирадәси илә мүэјјән олунур.

1906-чы илдә јазылан вә Шамаһыда зәлзәләдән сонрақы вәзијјәтин тәсвиринә һәср едилән «Шамаһы зәлзәләси» шеһриндә о бир сыра марағлы фәлсәфи фикирләр сөјләјәрәк идија едирди ки дүнјанын бүтүн зәррәләри јухуја далмышдыр, үмуми бир һәрәкәтсизлик һалында

¹ В. И. Ленин. Әсәрләринин там күллијјаты, 1-чи чилд, сәһ. 144.

² Бах: «Һәјат» гәзети, № 140, 28 ијун 1906-чы ил.

дыр. Тәбиәтдә там сүкунәт һөкм сүрүр, бу сүкунәт һәдсиз, сонсуздур, һәтта инсанлар да, онларын руһи аләми дә белә бир сүкунәт һалындадыр.

1905-чи ил ингилабындан сонра Сәһһәтин дүнјакөрүшүндә башланан јени дөврдә онун бахышлары хејли дәјишилмиш вә јени чығыра дүшүшдү. 1912-чи илдә јарадылан мәшһур «Тәрәгги вә табиәтин гануну» әсәриндә шаир артыг табиәт вә чәмијјәт һадисәләринин инкишаф ганунаујунлуғларыны арашдырыб дәрк етмәјә чәһд кәстәрди, табиәт вә чәмијјәтдә үмуми бир дәјишилмә, тәрәгги, тәкамүл олмасы нәтичәсинә кәлир. Шаирин фикринчә, табиәт вә чәмијјәтин ән кениш, ән үмуми гануну бу тәкамүл вә дәјишилмә ганундур:

Бир мүэјјән ганун үзәрәдир һәјат,
Бир доғуш, бир тәкамүл, бир инһитат.
Белә гојулмуш аләмин бинасы,
Дәјишмәкдир тәрәггинин әсасы.
Дәјишмәк олмаса тәрәгги олмәз,
Тәбиәтин бу гануну позулмаз¹.

Демәли, табиәтдә даими дәјишилмә баш верир, бу дәјишилмә гануну тәрәгги вә тәкамүлүн әсасыдыр, бу ганун әбәдидир, дүнјанын әсасы белә гојулмушдур, бу ганун әзәли бир ганундур.

Дәјишилмә ганунуну инсан чәмијјәтинә, ичтимай һадисәләрин инкишафына шамил едән А. Сәһһәт јазырды:

Дәјишмәклә имкан олур тәкамүл,
Инсан доғар, тәрәр, едәр тәнасул.
Тәбиәтдән кәрәк алынсын ибрәт,
Тәчәддүллә олур бәгаји-милләт².

Тәбиәт вә чәмијјәт һадисәләринин өзүнәмәхсуслуғуну кифәјәт гәдәр ајдын шәрһ етмәјән шаирин һәр һалда бу үмуми дәјишилмә ганунуну гәбул етмәси чох мәналы иди.

Онун фикринчә, бу үмуми дәјишилмә, тәкамүл процесини ән үмуми ганунаујунлуғдур, бу ганунаујунлуғ истәр табиәт, истәр чәмијјәт һадисәләрини, истәр сә инсан фикрини әһәтә едир. Бу ән үмуми ганунаујун-

¹ Аббас Сәһһәт. Сечилмиш әсәрләри. 1950, сәһ. 90.

² Јенә орада.

лугун тәфәккүрә дә шамил олдуғуну гејд едән шаир
язырды:

Һансы шејдир дәјишмәјән дүнјада?
Көјәрти дә, һејванат да, һава да
Нечин дәјишмәсин фикри инсанын,
Тәгазасы дејилми бу дүнјанын¹.

Беләликлә, артыг 1912-чи илдә А. Сәһһәт мүүјјән мән-
дудлуг чәрчивәсиндә галса да, тәбиәтин, чәмијјәтин вә
инсан тәфәккүрүнүн ән үмуми ганунаујјунлуғундан,
үмуми бир дәјишилмә вә тәкамүл просесиндән бәһс
едирди.

Романтикләрдән Һ. Һади дә өз әсәрләриндә фәлсәфә
мәсәләләринә чох кениш јер вермиш, заман вә мөкан
проблеминә, дил илә тәфәккүрүн гаршылыгыла әлагәләри
мәсәләләринә тохунмушдур. Бундан әлавә, М. Һадинин
әсәрләриндә чәмијјәтин һәјаты вә инкишафы илә әлагә-
дар олан там бир сыра фәлсәфи мәсәләләр гојулмуш вә
шаир бу барәдә өз анлајышларыны шәрһ етмишдир.

М. Һади һесаб едирди ки, дүнјада даими, әбәди бир
дәјишилмә, јениләшмә просеси кедир: «Үзәриндә ја-
шадығымыз күреји-әрз дә саир чүрмләр, күрәләр кими
әјинеји-ин'икас вәчһәһу зүлчәләл олдуғундан һәр вахт
вә һәр әсрдә нөвбәнөв тәһввүләт вә јени-јени вәгаје
вә шүүнати-чилвәкәһ вә мәһәлли-зүһуру олмушдур. Бу
тәчәддудати-әдвар вә тәғјирати-әсар дөври-тәшәк-
күлүндән индијә кими сәрнүмаји-вүчуд олдуғундан
ашкардыр ки, күреји-әрз та кәнди мөһвәриндән, кәнди
мәркәзиндән ајрылмајынча, әмри-тәбиисини икмал
етмәјинчә, һәмин тәчәддудатә вә һәмин тәбәддүләтә
мә'руз галачағы вәрәстеји-шүһәдир»².

Истәр тәбиәт, истәрсә дә чәмијјәт һадисәләриндә
Һади һәрәкәт, дәјишилмә олдуғуну гәбул едирди. Ла-
кин онун дүнјакөрүшүндә бу диалектика үнсүрләри
һәлә идеалист диалектика чәрчивәсиндә галыр, әлә-
мин әзәли дејил, сонрадан кимсә тәрәфиндән јарадыл-
дығы фикрини гәбул етмәклә идеализм мөвгејиндә

¹ Аббас Сәһһәт. Сечилмиш әсәрләри, 1950, сәһ. 91.

² «Һәјат» гәзети, № 21, 26 јанвар 1906-чы ил.

дурур вә чәмијјәт һадисәләри барәсиндә идеалист ба-
хышлар ирәли сүрүрдү.

Лакин 1908-чи илдән башлајараг биз М. Һадинин
фәлсәфәдә агностисизм мөвгеләриндән артыг, узаг-
лашмаға башладығыны, тәбиәтдә мүүјјән низам, га-
нунаујјунлуғлар олмасындан бәһс етдијини көрүрүк.
Мәһз бу заман онун елми-фәлсәфи көрүшләриндә чид-
ди вә әсаслы дөнүш јараныр. О артыг фәлсәфәнин әсас
мәсәләсини материалистчәсинә һәлл едир, тәбиәтдә
даими бир дәјишилмә һадисәси баш вердијини, һәр
бир тәкамүлүн әсасында бу дәјишилмә просесинин дур-
дуғуну гәбул едир. Доғрудур, онун материализми һәлә
мәһдуддур, һәртәрәфли дејилдир, диалектик матери-
ализм сәвијјәсинә јүксәлмәмишдир.

Ғносеолокија мәсәләләриндә әсасән материализм
зәмининдә дурдуғуна бахмајараг М. Һади бу бахыш-
ларыны һеч дә һәмишә ардычыл јеритмир, тәрәддүд-
ләр едир, зиддијјәтләрә јол верир, бу мөвгејинә идеа-
лист мотивләр дә гатырды.

Бунула белә, онун ғносеолокија мәсәләләриндә
әсасән материализм мөвгејинә кечмәсини бундан да
көрмәк олур ки, о, инсан хәјалыны, инсан ағлыны сон-
суз һесаб едирди. Онун фикринчә, әгл вә идрак кайна-
тын мәһсулларыны дәрив инсанларын истифадәсинә ве-
рир. Демәли, инсан ағлы васитәсилә тәбиәт сәрвәтләри
вә гүввәләри, јер, көј өјрәнилир, инсан ағлына табе
едилир.

Бу заман М. Һадинин бахышларында диалектика
үнсүрләри дә өзүнү көстәрирди. О, һәјатда бир инки-
шаф, тәкамүл олдуғуну гәти гәбул едир вә көстәрирди
ки, бу тәкамүл, бу инкишаф јүксәлән хәтт үзрә давам
едир, һәрәкәт, инкишаф сонсуз бир просесдир. «Гануни-
тәкамүл» әсәриндә шаир кайнатда арды-арасы кәсил-
мәјән, јүксәјә доғру галхан сонсуз бир тәкамүлдән
бәһс едир вә тәкамүлүн бу үмуми ганунуну әсаслан-
дырараг јазырды:

Кайнат кәмала доғру рәван,
Бу күндән сабаһы камилдир.
Пиллеји-е'тилаја манлдир,
Хәтвеји-латәһанији-имкан¹.

¹ «Тәрәгги» гәзети, № 208, 14 сентјабр 1909-чу ил.

М. Гадинин фикринчә, төкамүл кедишиндә даим мүсбәт кеҗфиҗәтләр топланыр, бу ирәлиләмә һәрәкәти аз камилликдән чох камиллиҗә доғру давам едир, төкамүл гаҗытмаз, дөнмәздир. Тәбиәттә сүкунәт жоҗдур. Бунлар төкамүл ганунларыдыр. Тәбиәттә нәзәрә чарпан даими һәрәкәт тәбиәтин өзүнә хас олан, она дахилән мәхсүс олан бир һалдыр. 1909-чу илдә «Бир ишсизин дүшүнчәләри» әсәриндә М. Гади мөкан проблеминә тохунуб дүнҗанын сонсузлуғу идеҗасыны гәбул етмиш, заманын да сонсуз олмасы, инсан әмәлләринин сонсуз заман әрзиндә давам етмәси фикрини сөҗләмишдир.

Доғрудур, шаир җарадычылығынын икинчи дөврүндә һеч дә һәмишә гәти материалист мөвгеләриндә дурмур, мүәҗҗән тәрәддүдләрә јол верир, өз-өзүнә зидд чыхыр, лакин бунлар онун бүтүнлүкдә дүнҗакөрүшү үчүн сәчиҗәви деҗилдир.

Азәрбаҗчан романтиклариндән Н. Чавид дә белә һесаб едирди ки, дүнҗа, кайнат сонсуздур, нәһәҗәтсиздир. Шаир һәлә 1915-чи илдә «Гүрубә гаршы» әсәриндә җазырды:

Күнәш әнкин, нәһәҗәтсиз фәзанын назлы султаны,
Нечин, билмәм нечин чыхмаз о хәлвәткаи-исмәтдән¹

Н. Чавидин дүнҗакөрүшүндә диалектика үнсүрләри чох чидди јер тутурду. Онун фикринчә, тәбиәттә бүтүн шеҗләрдә бир дәҗишилмә, башгалашма просеси кедир, һәм дә дәҗишилмә шеҗләрә кәнардан әләвә едилән бир хәссә деҗилдир, дәҗишилмә, башгалашма шеҗләрин, предметләрин өз дахили маһиҗәтинә мәхсүсдур. «Иштә бир диванәдән бир хатирә» адлы шеҗриндә о, шеҗләрин маһиҗәтиндә белә бир дәҗишилмә просеси кетдиҗини шәрһ едәрәк җазырды:

Мәнчә һәп маһиҗәти-әшҗа бүтүн
Башга рәнк алмададыр куҗа бу күн².

Н. Чавид һесаб едирди ки, тәбиәттә, кайнатда баш верән даими дәҗишилмә, өзкәләшмә, башгалашма һа-

дисәси ән үмуми бир просесдир. О, һәр шеҗи әһатә едир, һәр тәрәфи бүрүҗүр. Бу, тәбиәтин ганунудур. «Дүн вә бу күн» адлы әсәриндә о җазырды:

Јоҗ тәбиәттә өҗлә бир гүввәт
Әбәди, һәм дә пиҗадар олсун.
Һәп дәҗишмәкдәдир бүтүн хилгәт,
Һәп дәҗишмәкдәдир һәҗатү фүнун.
Олмаҗан вармы ингилабә зәбун?
Вармы сарсылмаз өҗлә бир ганун?!
Сеҗр един иштә кайнаты бүтүн,
Деврилир һәр аддымда бир әзәмәт,
Динләмәз дүнки һадисаты бу күн,
Парлајор һәр дәҗигә бир һикмәт¹.

Н. Чавидин фикринчә, бу үмуми дәҗишилмә просеси җалныз тәбиәт һадисәләрини деҗил, чәмиҗҗәт һадисәләрини дә әһатә едир, ичтимаи һәҗатда да һәр тәрәфи әһатә едән белә бир үмуми дәҗишилмә вә башгалашма просеси кедир. Јенә һәмин әсәриндә Н. Чавид дүнәнки мәһкумун бу күн өз ичтимаи вәзиҗәтини дәҗишәрәк һаким мөвҗеҗинә чыхмасындан, дүнәнки бәд-бәхтин бу күн хошбәхт олмасындан бәһс едир.

Тәбиәт вә чәмиҗҗәттә кедән бу дәҗишилмә вә јениләшмә просесиндән бәһс едәркән Н. Чавид онун җалныз ән үмуми шәкилләрини көрә билмиш, даһа јүксәк, даһа мүрәккәб формалары нәзәрә ала билмәмишдир.

Н. Чавид бу дәҗишилмә вә инкишаф һадисәсинин инсан идракы саһәсинә дә аид олдуғуну билдирир. Онун фикринчә, инсан идракы, елм сонсуз инкишаф едир, инсанын идрак габилиҗәти сонсуздур, даим јени-јени сирләр ашкар едилир, јени-јени һикмәтләр кәшф олунур.

Беләликлә, Н. Чавидин дәҗишилмә вә инкишаф һаҗындакы бахышлары тәбиәт, чәмиҗҗәт вә инсан идракы саһәләрини әһатә едирди.

Инсан идракынын имканлары мәсәләсинә, сырф ғносеолокиҗа мәсәләләринә кәлдикдә, о бурада да әсас етибарилә дүнҗанын дәркедиләнлиҗи мөвҗеҗиндә дурмуш, инсан идракынын әтрафдакы әләми гаврамаҗ игтидарында олдуғуну иддиа етмишдир.

¹ Нүсеҗи Чавид. Сечилмиш әсәрләри, 1-чи чилд, 1968, сәһ. 88.

² *Генә орада*, сәһ. 97.

¹ Нүсеҗи Чавид. Сечилмиш әсәрләри, 1-чи чилд, сәһ. 86—87.

Идракын сонсузлуғу, инсанын этраф аләми дәрк етмәк имканларынын нәһәјәтсизлији һаггында Н. Чавидин бахышлары хусусилә марағлыдыр. О, кайнаты өлчүсүз, нәһәјәтсиз адландырмагла јанашы һесаб едирди ки, инсан бейни, инсан идракы бу сонсуз кайнаты анламағ, дәрк етмәк игтидарындадыр, һәм дә идракын объекти сонсуз олдуғу кими, идрак просесинин өзү дә сонсуздур. 1912-чи илдә о, «Дәниз тамашасы» әсәриндә јазырды:

Бу дәринлик, бу өлчүсүз бошлуг
Верийор һиссә, фикрә сәрхошлуг.
Бу дәринликдә бир һәгигәт вар.
Кизлидир кәрчи кор бейнләр ичин,
Лакин үлвијјәтлә һәп парлар,
Бәллидир көрмәк истәјәнләр ичин.
Һәр тәфәккүр ки, истијор чөвлан,
Иштә бир битмәјән кениш мејдан!¹

Бүтүн бунлардан сонра биз Шаингин дә әсәрләриндә фәлсәфә мәсәләләринин нечә гојулмасындан бәһс едә биләрик. Онун фәлсәфи мөвгејини ајдынлашдырмағ үчүн динә мүнәсибәтинин тәһлили, бу мүнәсибәтин кеткәдә нечә дәјишилдијинин өјрәнилмәси олдуғча әһәмијјәтлидир.

Марағлыдыр ки, заман кечдикчә, А. Шаингин фәлсәфи көрүшләри мөјјән зиддијәтләр ичәрисиндән кечәрәк, елми дүнјабахышы сәвијјәсинә јүксәлә билмишдир.

Һәлә 1906-чы илдә јазылан «Үдәба вә шаирләримизин һалы» мәгаләсиндә А. Шаинг чәмијјәтин инкишафындан сөһбәт ачыр вә белә һесаб едирди ки, халқларын тәрәгги вә инкишафында ајры-ајры көркәмли шәхсийәтләр, онун бәһс етдији әдиб вә шаирләр ән бөјүк јер тутурлар. Беләликлә, ичтимаи инкишафын башлыча, апарычы гүввәсини субјектив амилдә, көркәмли шәхсийәтләрдә көрән А. Шаинг јазырды: «Һәр бир кәсә мә'лумдур ки, һәр милләтин тәрәгги вә тәалисинә вә вәтән дилләринин вүс'әт вә интишар тапыб хош бир тәрз вә үслуба дүшмәсинә ән үмдә сәбәб үдәба вә шүәралардыр»². Јенә һәммин мәгаләсиндә А. Шаинг ин-

санларын вәзијјәтини јахшылашдырмағын аллаһдан асылы олдуғуну күман едир вә мәнз аллаһдан мәрһәмәт көзләјир. О јазыр: «Һаләтимиз чох фәна бир һаләтдир. Аллаһ тәала бизләрә һәр ишдә дидеји-бәси-рәт вә мәрһәмәт әта еләсин»¹.

Лакин јарадычылығынын лап илк дөврүндә дә бу хәтт, јәни дини тә'сирләр, илаһи гүввәләрә бел бағламасы А. Шаинг дүнјакөрүшүндә һаким, апарычы, мөјјәнәдичи бир истиғамәт сәвијјәсиндә дејилди. Елә бу дөврдә онун там бир сыра әсәрләриндә елми биликләрә јијәләnmәјин зәрурилији һаггындакы мұлаһизәләри өз әксини тапыр. Бу да, көрүнүр, нәинки јарадычылығынын илк дөврүндә күчлү шәкилдә мејдана чыхан маарифчилик мејилләри илә, һәмчинин реал һәјәтдә елмин кет-кедә даһа бөјүк әһәмијјәт кәсб етдијини дәрк етмәси илә әлағәдар иди. Белә ки, чох заман елми биликләрә јијәләnmәк чағырышлары онун јарадычылығында чәһаләт вә мөвһумата, дини әгидәләрә гаршы гојулурду. Мәсәлән, һәлә јарадычылығынын лап илк чағларында, 1906-чы илдә јаздығы «Лайла» әсәриндә мұәллифин елми биликләрә јијәләnmәк һаггында белә чағырышларыны көрүрүк:

Сән дә чалыш елм илә шөһрәт газан,
Галма чәһаләтдә, оларсан јаман,
Елмә абәд олудур чаһан².

А. Шаинг елмә јијәләnmәк чағырышлары ән чох јетишмәкдә олан нәслә, хусусилә ушағларә мұрачигәтлә ирәли сүрүлүрдү. О, елми, мәктәби, маарифи инсанларын көз ачмасы үчүн, этраф аләми дүзкүн дәрк етмәси вә ичтимаи һәјәтдакы тәрәгги илә ајағлашмасы үчүн зәрури һесаб едирди. Мәсәлән, 1907-чи илдә јаздығы «Ојан, оғлум!» әсәриндә мұәллиф елм илә јанашы әхлаг вә әдәбин дә зәрурилији фикрини ирәли сүрүб елмләрә јијәләnmәји ушағларә мәсләһәт көрүр:

Ағыллы оғлум ојан!
Гиймәтлидир һәр заман,
Тез ол, дур, кет мәктәбә,
Сарыл елмә, әдәбә³.

¹ Абдулла Шаинг. Әсәрләри, 4-чү чилд, сәһ. 102.

² Абдулла Шаинг. Әсәрләри, 3-чү чилд, 1972, сәһ. 15.

³ Јенә орада, сәһ. 21.

¹ Нүсәјн Чавид. Сечилмиш әсәрләри, 1-чи чилд, сәһ. 64—65.

² Абдулла Шаинг. Әсәрләри, 4-чү чилд, 1977, сәһ. 100.

Һәлә бу илләрдә Шаиг дүшүнүрдү ки, елми билик-ләри тәһсил етмәкдән, бунлара јијәләнмәкдән башлыча мәгсәд тәбиәт һадисәләрини, тәбиәтдә баш верән ән мүхтәлиф просесләри дүзкүн, елми сурәтдә дәрк ет-мәкдир. Оун фикринчә, мәһз елми биликләрә јијәлән-нән адамлар тәбиәт һадисәләри һаггында инандыры-чы мә'лумат әлдә едә билирләр. Шаирин 1907-чи илдә јазылан «Мәктәбдә» адлы әсәриндә елмин тәбиәт һа-дисәләри һаггында дүзкүн мә'лумат вермәси барәсин-дә дејилир:

Мүәллимә сөјләјир иди нәләр..
Нечә исти, сојуг јерләр вар, дејир.
Ај ата, дүнјада вар имиш нәләр?
Јағыш, думан нәдән олур сөјләјир¹.

Беләликлә, һәлә ингилабдан әввәлки илләрдә. биз А. Шаигин көрүшләриндә оун елм һаггында, билик һаггында, мүәјјән дәрәчәдә бунларын ичтиман ролу барәсиндә, тәбиәт һадисәләринин вә просесләринин дүзкүн дәрк едилмәси барәсиндә бир сыра гүјмәтли мүлаһизәләр сөјләдијини көрүрк.

1909—1918-чи илләр арасында јаздығы «Әсрими-зин гәһрәманлары» адлы әсәриндә мүәллиф јерин һәрәкәтсизлији һаггында дини тәсәвүрләрин әлејһинә олараг, јер күрәсинин даими бир һәрәкәт һалында олмасы идејасына тәрәфдар чыхыр, тәбиәт һадисәләри һаггында елми биликләри тәблиғ едир. Һәмин әсәрдә ашағыдакы мүлаһизәләр хүсусилә диггәтәләјигдир: «Үзәриндә јашадығымыз јер күрәси о гәдәр баш фыр-ладычы бир сүр'әтлә дөнүр ки, инсан өмрүндән кедән анларын нечә вә нә вахт кечдијини белә һисс етмир»².

Һәлә 1910-чу илдә јазылан «Көзәл баһар» адлы пјесиндә шаир тәбиәт сәрвәтләринин инсана хидмәт етмәли олмасы идејасыны кениш шәрһ едир. Оун фикринчә, торпаг инсанлар үчүн не'мәтләр мәнбәјидир. Бу фикрини шаир белә ифадә едир:

Инсанларын һәр ишинә јарарам,
Һәр бир кәсә мән јахшылыг арарам.
Үрәјими һәр јаз јарар инсанлар,

¹ Абдулла Шаиг. Әсәрләри, 3-чү чилд, сәһ. 22.

² Абдулла Шаиг. Әсәрләри, 1-чи чилд, 1966, сәһ. 187.

Тохум сәпәр, мәһсулуну топлајар.
Мән онлары гучағымда јохларам.
Ана кими бөјүдәрәм, сахларам.
Ағачларым верәр дадлы мејвәләр.
Бағчама ким кирсә, чичәк, күл дәрәр.
Гүјмәтли мә'дәнләр јатыр гојнумда,
Аналыг һаггы вар мәним бојнумда¹.

Шаирин билдирдијинә көрә, торпагла јанашы тә-биәт не'мәтләриндән олан су да инсанлара хидмәт ет-мәли, ондан да инсанларын рифаһы үчүн истифадә олунмалыдыр. Тәбиәтин бу не'мәти мәһз өз фәјдасы сајәсиндә халг ичәрисиндә шөһрәт тапмышдыр. Сујун дилиндән шаир јазыр:

Мәним адым Судур, ләтафәтим вар,
Халг ичиндә адым вар, шөһрәтим вар².

А. Шаигин дүнјакөрүшүндә оун тәбиәт һадисәлә-ринә мүнасибәти, бу һадисәләри анламаг тәрзи хүсу-силә мараглыдыр. Һәлә ингилабдан әввәлки илләрдә о, тәбиәтдә һәрәкәтсизлик һалынын олмасы кими јан-лыш, гејри-елми мүлаһизәјә гаршы чыхыр, «Көзәл ба-һар» (1911) әсәриндә «дәјишди тәбиәт, дәјишди за-ман, ал-әлван рәнкләрә бүрүндү һәр јан» дејән шаир тәбиәтдә белә бир үмуми дәјишилмә һадисәсинин мөв-чуд олдуғуну тәсдиғ едирди.

А. Шаиг һесаб едирди ки, дүнјада олан маддәләр са-бит, дәјишмәз, һәрәкәтсиз вәзијәтдә дејилдир, һәм дә онларда олан бу һәрәкәт онларын дәјишилмәсинә кәти-риб чыхарыр. Доғрудур, бу заман А. Шаиг һәлә бу дә-јишилмәнин нөвләрини, кәмијјәт дәјишмәләри илә кеј-фијјәт дәјишмәләрини ајдын фәрғләндирмирди. Лакин о заман Азәрбајҗан ичтиман фикриндә гаты иртичачы буржуа-мүлкәдар мәфкурәсинин метафизик бахышлар јеритдији нәзәрә алынарса, А. Шаиг тәрәфиндән тә-биәтдә маддәләрин һәрәкәтдә олмасы вә дәјишилмәси идејасынын тәблиғ едилмәси хүсуси әһәмијјәтә ма-лик иди.

Ејни заманда о чоғ доғру олараг гејд едирди ки, **варлыг јох олмур, јохдан һеч бир шеј төрәјә билмәз.** Өз

¹ Абдулла Шаиг. Әсәрләри, 3-чү чилд, сәһ. 333.

² *Јенә орада.*

фэлсәфи дунјакөрүшүнүн эсасларыны шәрһ едән мүәлиф «Сабирә» әсәриндә јазыр:

Гардашым, бирчә истәрәм билмәк:
«Бу чаһанда бу —вар, о—јох» нә демәк?
Чисм бир һалда һәр заман галмаз.
Вар олан шеј чаһанда јох олмаз¹.

Бу әсәриндә А. Шаиг һесаб едир ки, тәбиәтдә варлыг јох олмур, о јалныз өз шәклини дәјишир, бир һалдан башга һала кечир. Буну сүбут етмәк үчүн о, сујун агрегат һалларынын дәјишилмәсини, онун бухарланмасыны вә соира бухарын јенидән суја дөнмәсини мисал кәтирир. Шаир тәбиәтдә маддәнин итмәмәси, маддәләр дөвраны идејасыны фәал тәблиғ едир:

Едәрик биз булудлары тәшкил.
Мәсәлән, гәтрә су дүшәрсә јерә,
Гурујур, јох олур о билмәррә.
Һаны о гәтрә су?—дејә сорсаг,
Сәсләнәр көјдән о чаваб олараг:
«Бурада инди тутмушуг мәнзил,
Едәрәм фикрими белә исбат:
Бу тәбиәт бизи бухар етди,
Учуруб көјдә бәргәрар етди.
Јенә мајеләшиб суја дөнәрик.
Јенә дамчы олуб јерә енәрик.
Инди ол гәтрә јох, бу һечми демәк?
Һалбуки јох дејил дә вар, бишәк!²

Шаир бир сыра әсәрләриндә дини мөвһуматы, чәһаләтпәрәстлији нисләјир, бунларын әлејһинә чыхыр. 1912-чи илдә јазылан «Пирин кәрәмәти» һекајәси бу чәһәтдән хүсусилә марағлыдыр. О, пирин чамааты алдатмаг үчүн бир васитә олдуғуну ашқара чыхарыр вә пирә кедәнләрдән биринин дили илә дејир: «Бах, пирин шәфа вә кәрәмәти белә олду. Сағ кетдим, өлү гајытдым»³.

Һәм дә марағлыдыр ки, пирә мүрачигәт етмәјин «ирадәсизликлә» бағлы олдуғуну мүәллиф ачыгча билдирди.

¹ Абдулла Шаиг. Әсәрләри, 2-чи чилд, 1968, сәһ. 46.

² *Јенә орада.*

³ Абдулла Шаиг. Әсәрләри, 1-чи чилд, сәһ. 47.

1912-чи илдә јаздығы «Чүмәнин гәзәби» әсәриндә ајрымларын дини әгидәләриндән, мөвһуми аңлајышларындан бәһс олунур, мөвһумат вә чәһаләт пәнчәсиндә галдығлары ашқара чыхарылыр¹.

Марағлыдыр ки, бу дөврдә чәмијјәтин инкишафы, чәмијјәтин һәјаты кими мүһум мәсәләләр дә А. Шаигин диггәт мәркәзиндә дурур. О, ичтимаи инкишафын ганунаујгунлуғларыны ахтарыр, чәмијјәтдә нә кими ганунларын һөкм сүрдүјүнү тапмаға чан атыр. Лакин һәлә ичтимаи инкишаф һаггында елми биликләр сәвијјәсинә јүксәлмәдијиндән бу мәсәләләри идеалистчәсинә һәлл едир, мөвчуд олмајан ганунлар «кәшф етмәкдән» ирәли кедә билмир.

Бу заман А. Шаигә һәлә ичтимаи-игтисади формасијаларын инкишафы һаггында марксизм-ленинизм тәлими мәлүм дејилди, о, синфи мүбаризәнин ичтимаи инкишафа сәбәб олдуғуну билмирди, чәмијјәтдә күчлүләрлә күчсүзләрин јашадығларыны вә бунлардан күчсүзләрин күчлүләрә табе олмасынын әбәди бир ганун олдуғуну иддиә едирди. «Дилимиз вә әдәбијјәтими» адлы мөгаләсиндә о јазыр: «Даима күчсүз күчлүјә табе олачағы тәбиәтин хилгәтдән бу анадәк гојдуғу мүһәггәг бир ганунду»².

Чәмијјәт мәсәләләринин изаһында идеалист мөвгедә дуран А. Шаигин зәннинчә, дил аллаһын инсанлара бәхш етдији бир немәтдир. Дилин јаранмасы вә инкишафы барәсиндә һәлә дүзкүн нәтичәләрә кәлмәјән мүәллиф јазыр: «Һәр бир дил ики гисмә ајрылыр: биринчиси тәбиәи аллаһ веркиси олан ел дилидир; икинчиси, һәр гөвмүн әдиб вә шаирләринин әсрләрчә һүсүлә кәтирдикләри мүкәммәл әдәби бир лисандыр. Биринчиси лисан, икинчиси әдәбијјәтдыр»³.

Беләликлә, һәлә 1913-чү илдә А. Шаиг чәмијјәт һәјатында дилин тутдуғу мөвгәји јанлыш шәкилдә шәрһ едир: дил аллаһ веркисидир, әдәби дил әдиб вә шаирләримиз тәрәфиндән јарадылмышдыр. Әдәби дил чәмијјәтдә һәдсиз рол ојнајыр, бу дил чәмијјәтин инкишафы үчүн ән әсас васитәдир.

¹ Бах: Абдулла Шаиг. Әсәрләри, 3-чү чилд, сәһ. 205—207.

² Абдулла Шаиг. Әсәрләри, 4-чү чилд, сәһ. 118.

³ *Јенә орада.*

Тәбиғәт һадисәләри барәсиндә исе А. Шаигин мөвгеји белә дежилдир. 1915-чи илдә јаздыгы «Иблисин һүзурунда» адлы әсәриндә о, тәбиғәт һадисәләри барәсиндә елми биликләри әсас тутур, елми дүнјакөрүшү зәмининдә дурур. О, јерин һәрәкәтсизлији һаггында, онун сабит олмасы һаггында дини тәсәввүрләрин әлејһинә чыхараг јерин даими һәрәкәтдә олдуғуну көстәрир. «Әнкин бир бошлуғ ичәрисиндә сакин кими көрүнән јер күрәси гаранлығлар ичиндә далғын-далғын јуварланырды»¹ сөзләри онун тәбиғәт һадисәләри һаггында бахышлары үчүн сәчијјәвидир.

Бунунла јанашы гејд едилмәлидир ки, һәлә Азәрбајчанда Совет һакимијјәтинин илк заманларында да А. Шаигин дүнјакөрүшүндә дини тәсирләр өзүнү көстәрирди. 1921-чи илдә јазылан «Јазыја позу јохдур» адлы сәһнә әсәриндә мүәллиф һәлә динин тәсириндән тамамилә хилас олмамыш, гәзавү гәдәрә инанмаг сәвијјәсиндә галмышды².

Даһа сонра, 1922-чи илдә А. Шаиг өз әсәрләриндә јенә дә фәлсәфи мәсәләләрдән бәһс етмишдир. Мәсәлән, һәмни илдә јазылан «Әләкбәр Сабирин әдәбијјәтымыздакы әһәмијјәти вә мөвгеји» әсәриндә о, ичтимаи һәјәт мәсәләләринә тохунур вә халғларын һәјәтийн инкишафыны идеалистчәсинә тәсәввүр едәрәк, ону үч дөврә бөлүр. Бу мәгаләдә әдәбијјәтин да индијә гәдәр давам едән инкишафында үч дөвр мүшаһидә едилмәсиндән бәһс олунур: «Үмумијјәтлә, әдәбијјәт там истиғлалыны булунчаја гәдәр үч бөјүк дөвр кечирмәлидир.

Биринчиси, һәр милләтин, һәр гөвмүн харичи тәсирләр, јабанчы мәдәнијјәтләрлә гаршылашмыш олдуғу, иш бөлүмүнүн фәрди бир маһијјәтдә булундуғу заманда халғын руһундан вә һиссијјәтиндан доған әдәбијјәтдыр... Икинчи әдәби дөвр гөвмләрин, милләтләрин ән јахшы гоншу милләтләрлә гаршылашмасы илә башлар... Бу дөвр тәкамүлә доғру илк аддымлардыр»³.

Һәм дә А. Шаиг һесаб едир ки, биздә тәкамүлә доғру аддым атылан бу икинчи дөвр ислам дининин гәбул етдирилмәси илә башлајыр вә Мирзә Фәтәлијә гәдәр

давам едир. Онун фикринчә, бундан сонра кәлән үчүнчү дөвр һәр бир милләтин өзүндән јүксәкдә дуран башга мәдәни милләтләри тәглид едиб онлардан өјрәнмәси илә башланыр: «Үчүнчү әдәби дөвр даһа мәдәни милләтләрә тәглид вә игтибасла башлар. Бу әдәби дөвр ичтимаи иш бөлүмүнүн ән јүксәк дәрәҗә чыхмасы вә шәхсијјәтин дә ән зијадә јүксәлмәси илә сәчијјәләнир. Азәрбајчанымызда Мирзә Фәтәлидән Сабирә гәдәр тәглид вә игтибас дөврүдүр»¹.

Бурадан көрүндүјү кими, А. Шаиг һәмни әсәриндә әдәбијјәтин инкишаф тарихини чәмијјәтин инкишаф тарихи илә әлағәләндримәјә чалышыр, әдәбијјәтымызын тарихи инкишафы саһәсиндә дөврләшдирмә апармаг истәјир, һәм дә тәкчә Азәрбајчан әдәбијјәтийн дејил, үмумијјәтлә әдәбијјәтлар тарихинин үмуми инкишаф ганунаујјәунлуғуну ахтарыр, лакин бу нәһиб тәшәббүсүндә там елми дөврләшдирмәјә кәлиб чатмаја-раг идеализм мөвгеләриндә галыр.

1925-чи илдә А. Шаиг «Чавидин «Иблис»нам һаиләси һаггындакы дугуларым» әсәриндә ағыл вә һиссин нәдән ибарәт олмасы, бунларын инсана вердији мәлу-мат вә с. кими чоғ мүһүм фәлсәфи мәсәләләр ирәли сүрүр: «Ағыл вә һисс һәр икиси фитрәтин инсанлара вермиш олдуғу ән бөјүк не'мәтдир; биринчини гәбул едәрәк, дикәрини рәдд вә инкар етмәк вә өзүндә көрмә-јәрәк мәһвинә чалышмаг һагсыз бир үсјандыр. Бу күн харүгәләр јарадан о бөјүк фүсункар ағлы инкар етмәк нанкорлуғ олдуғу кими, инсанлығы үлвијјәтә, әхлағи мараға сөвг едән сәмими һиссләрдән узаглашмаг да вәһшилијә доғру кетмәк демәкдир»².

Демәли, шаирин фикринчә, инсанда һәм һиссләр, һәм дә ағыл вардыр, бунлардан биринин мөвчуд олдуғуну гәбул едиб дикәрини инкар етмәк олмаз. Бу, әл-бәттә, һиссләр вә ағыл һаггында А. Шаигин фәлсәфи дүшүнчәләринин гијмәтли чәһәтләридир. Бунунла белә о, бунларын јерини мүәјјән етмәкдә чәтинлик чәкир, бунлары јанашы гојур вә идрак просесинин белә бир диалектик јолуну там ајдын көрмүр ки, һиссләрин билаваситә чанлы варлыгдан бизә вердији мәлу-мат

¹ А б д у л л а Ш а и г. Әсәрләри, 1-чи чилд, сәһ. 59.

² А б д у л л а Ш а и г. Әсәрләри, 2-чи чилд, сәһ. 336—345.

³ А б д у л л а Ш а и г. Әсәрләри, 4-чү чилд, сәһ. 134—135.

¹ А б д у л л а Ш а и г. Әсәрләри, 4-чү чилд, сәһ. 136.

² *Јенә орада*, сәһ. 188.

даһа сонрақы пилләннн—мәнтиги идракын, ағлын эса-
сыны тәшкил едир.

А. Шаиг Мирзә Фәтәли Ахундов һаггында бир сыра
мәгаләләр јазараг бурада Ахундовун әдәби-бәдии ир-
синдән вә онун фәлсәфи көрүшләриндән бәһс едир.
1925-чи илдә јазылан «М. Ф. Ахундовун «Алданмыш
кәвакиб»и һаггында мулаһизәләрим» мәгаләсиндә
А. Шаиг гејд едирди ки, Ахундовун дүнјакөрүшүндә,
онун фәлсәфи бахышларында гијмәтли чәһәтләрдән
бири дә бундан ибарәтдир ки, о, тарихи һеч дә донуб
галмыш бир һалда дејил, даим өз ганунлары эсасын-
да ирәлиләјән, һәрәкәт едән бир просес кими дүшүнүр:
о, «тарихин ири, горхунч тәкәрләри дурмагсызын сүр'әт-
лә дөнәрәк ирәлиләдијини, онун ганунларына вә кә-
тирмиш олдуғу јениликләрә бојун әјмәк истәмәјәнләри
амансыз әзиб мәһв етдијини чох дәриндән анламышды»¹.

А. Шаигин рәғбәтлә гејд етдији вә зәнимизчә, шә-
рик олдуғу фикир ондан ибарәтдир ки, тарих дејиши-
ләр, ирәлиләјир, һәм дә кәнар бир гүввәнин көмәји
илә дејил, өз ганунлары эсасында ирәлиләјир, демәли,
бу һәрәкәт низамсыз, һәрч-мәрч һәрәкәт дејил, мүәј-
јән ганунлар үзрә баш верән һәрәкәтдир, бу ганунлар
тарихә, ичтимаи һәјата кәнардан гәбул етдирилмир,
онун өз ганунларыдыр.

Бурадан ајдын көрүндүјү кими, 1925-чи илә гәдәр
А. Шаиг тәбиәт һадисәләриндә әсасән материалист
мөвгедә, чәмијјәт һадисәләриндә исә бир сыра һаллар-
да идеалист мөвгедә дурдуғу һалда, 1925-чи илдә чә-
мијјәт, ичтимаи инкишаф мәсәләләриндә дә идеализм-
дән узаглашмаға башлајыр. Ашағыда көрәчәјимиз
кими, бу кечид, бу тәкамүл һәлә гәти дејилдир.

Бурада А. Шаигин ирәли сүрдүјү мүһүм мулаһизә-
ләрдән бири дә ондан ибарәтдир ки, инсанлара мәһз
онларын һәгиги фәалијјәтләри эсасында гијмәт верил-
мәлидир. Чәмијјәтдә инсанларын көстәрдикләри фәа-
лијјәти онларын гијмәтләндирилмәси үчүн јекәнә дүз-
күн ме'јар һесаб едән А. Шаиг јазыр: «Инсанларын
гијмәтләри өз фәалијјәтләри илә тәгдир олунур. Һәр
бир фәалијјәт дәхи үмумијјәтлә фикри ичкишафын дә-

¹ Абдулла Шаиг. Әсәрләри, 4-чү чилд, сәһ. 195.

рәчәсиндән, һәјат вә аләмә олан нөгтеји-нәзәрләриндән
вә инсанлары мәшғул едән мараглардан ибарәтдир»¹.

Истисмарчы чәмијјәтләрдә инсанын гијмәти онун
сәрвәтинин мигдарындан, чәмијјәтдә тутдуғу мөвгејин-
дән асылы олдуғу һалда, әсл инсани мүнәсибәтләрин
бәргәрар олдуғу бир чәмијјәтдә, социализм чәмијјә-
тиндә инсанын гијмәти онун өз шәхси кејфијјәтләри
илә олчулур. Буна көрә инсана ән гуманист гијмәт
верилмәси нөгтеји-нәзәриндә дуран А. Шаиг јазыр:
«Инсанын гәдрү гијмәти әлә кечирмиш олдуғу сәрвәти,
рүтбә вә мөвгеји илә дејил, өз шәхсијјәти вә уча әх-
лагы иләдир. Рүтбә вә сәрвәт исә инсанлары әхлагча
чох ашағылара дүшүрән кәскин бир әләтдир. Руһ вә әх-
лагча чох жүксәк олан инсанларын мөвге вә сәрвәтин нә-
тичәсиндә позулдуғу вә она јахын олан чәмијјәтдән узаг-
лашдығы тәчрүбәләрдән кечмиш бир һәгигәтдир. Он-
лар һеч бир заман мүһитин еһтијачыны көрмәз, сәфа-
ләт вә зәрурәт ичиндә чырпынанларын изтираб вә
әләмләрини дүјмаз, көрмәдији вә дүјмадығы үчүн дә
чәмијјәтә һеч бир заман фәјдалы олмаз. Зира ки, о,
халгдан чох узаг бир мүһитдә вә аләмдә јашар. О јал-
ныз өз-өзүнү, дар мүһитини көрәр, өзүнү дүшүнәр вә өз
кичик арзулары, тәмајүлләри илә ојнар; бүтүн кан-
ната гаршы лагејд вә мүстәғни көрүнәр»².

Бурада А. Шаиг чәмијјәтин јухары тәбәгәләринин
әхлаги мүфлиселијини, онларын чәмијјәт үчүн фәјда-
сыз олдуғларыны ашкара чыхарыр. Бурадан да он-
ларын мә'нәви јохсуллуғу, худпәсәндлији вә даркөз-
лүјү мејдана кәлир. Һәм дә мүәллифин фикринчә, ју-
хары тәбәгәләрин әксинә олараг јохсул синифләр вә
тәбәгәләр һәгигәтә даһа јахын олур, жүксәк идејаларла
јашајырлар, онлар һәјат мәсәләләрини даһа дәриндән
дәрк едирләр, бу да онларын әгли, әхлаги сәвијјәсинин
јүксәклији илә бағлыдыр. Мәһз буна көрә дә онларда
фәрдијјәтчилик әһвали-руһијјәси дејил, коллективчи-
лик руһу, бүтүн инсанларын, бүтүн чәмијјәтин мәнә-
фејини дүшүнмәк руһу никишаф едир. Бу јохсул тә-
бәгәләрин вә күтләләрин әгли вә мә'нәви жүксәклијин-
дән бәһс едән мүәллиф јазыр: «Бил'әкс фәгир вә зил-

¹ Абдулла Шаиг. Әсәрләри, 4-чү чилд, сәһ. 197.

² Јенә орида. сәһ. 200.

лөт ичиндә кечинмиш, сәфаләтин һәр дүрлү ачыларыны дадмыш оланлары зәурәт, јашајышын ағыр зәр-бәләри һәјат вә һәгигәтә јахынлашдырыр, һәр шејә думанлы дејил, ачыг вә диггәтли көзлә бахмаға вадар едир, бәшәрдә јашајыш мәсәләләринә эн дәриндән нү-фуз едә билмәк истәдадыны инкишаф етдирир вә бу сифәтләр сәчијјәчә ону чох јүксәлдир. Әхлаг, фикир вә идејача јүксәк оланлар, һәр шејдән әввәл, өзүнү дејил, чәмијјәтини, мүнһитини дүшүнүр, онун сәадәти вә раһатлығы үчүн чырпынар вә бу јолда һеч бир фәда-карлыгдан чәкинмәз»¹.

Бу илләрдә А. Шаиги һәјатын мә'насы, онун нечә ирәлиләмәси, јүксәлиш ганунаујгунлуғлары дүшүн-дүрүр. 1926-чы илдә јазылан «Хырчын гыз» әсәриндә о, һәјатын нә олмасы суалыны гаршысына гојараг, буна чаваб вермәјә чалышыр. Шаир һәјатын ганунауј-гун сурәтдә ирәлиләмәси, мүәјјән һәдәфә доғру инки-шаф етмәси идејасыны ирәли сүрүр:

Һәјат хулја дејил, гузум, о шүүрлу адымла
Бир гајәјә доғру јүрүр, ону изләр даима².

Беләликлә, бу заман биз онун әсәрләриндә ирәли сүрүлән фәлсәфи фикирләрдә чидди бир дәјишиклик әмәлә кәлдијини, онун там бир сыра мәсәләләрдә елми дүнјабахышы мөвгеләринә кечдијини көрүрүк. Буну 1927-чи илдә јазылан «1905-чи ил ингилабындан сонра јетишмиш әдәбијјатымыза сәһни бир нәзәр» әсәри ба-рәсиндә там әсасла сөјләмәк олар. Бурада мүүллиф чәмијјәтин һәјатында ичтимаи-мәдәни тәрәггинин әса-сыны игтисадијјатын тәшкил етдијини көстәрмәклә, әслиндә базис вә үстгурум һаггындакы тә'лими өз әсә-риндә тәтбиг етмиш олур. О һәмин әсәриндә јазыр: «Мәмләкәтин ичтимаи вәзијјәтинин јахшылашмасына, мәдәни һәрәкатын кенишләнмәсинә башлыча сәбәб иг-тисадијјатын тәрәггисидир»³.

О, чәмијјәтдә истәһсалын вә игтисади мүнәсибәтләр-рин инкишафыны шүүр һадисәләринин дә инкишафы

үчүн әсас зәмин һесаб етмәк дәрәчәсинә кәлиб чата-раг, әслиндә марксизм-ленинизм базис вә үстгуру-ма даир тә'лимини гәбул едиб јазыр: «Чәмијјәтдә јени фикир вә шүүру доғуран истәһсал дәјишмәләри вә јени игтисади мүнәсибәтләрдир»¹.

А. Шаиг чанлы һәјатын мәктәб ролу ојнамасы мә-сәләсиндә дүзкүн мөвгедә дурараг јазырды: «Һәгигәтән дүнјада эн бөјүк мәктәб һәјатдыр. Инсанлар һәјата атылараг гаршысына чыхан манеәләрлә чарпышмаг, онун дадлы вә ачы чәһәтләрини дадмагла, бөјүк тәч-рүбә саһиби олур. Һәјатда мүнәсибәт олмајан, онун ачылығларыны дадмајан, мүнәсибәтләри зөвгдән бинә-сиб олан инсанлар нә һәјатын зөвгүнү, нә дә онун га-јәсини анламыш олурлар. Изтираб инсанлары ислаһ едир,.. һәр шејдән зијадә инсанлары һәјатиләшдирир вә онда әсрин тәләб етдији јени бир көрүш вә мәфку-рә доғурур»². Бир тәрәфдән, јени һәјат гуручулуғунун кешмәкешләрини көрмәк, диқәр тәрәфдән дә марксизм-ленинизм тә'лимини өјрәнмәклә мөшғул олмаг, дәрин зәһни фәалијјәт, дахили дүшүнчәләр шаирин өзүндә дә белә бир «јени көрүш вә мәфкурә» доғурмушду.

1928-чи илдә бурахылан «Әдәбијјатдан иш китабы» әсәриндә А. Шаиг ири бир һиссәнин мүүллифи иди; бурада биз ејни заманда онун һәмин илләрдәки дүн-јакөрүшүнү, хүсусилә динә мүнәсибәтини ашқари чы-харан мүлаһизәләринә тәсадүф едирик. Бу илләрдә о һәлә белә һесаб едирди ки, ислам дини тарихи ирәли-ләмә үчүн бир көрпү ролуну ојнамышдыр. О, ислам динини гәбул етмиш халғлар һаггында јазырды ки, бунлар «исламијјәт сифәтиндә өз тарихи тәкамүлләри үчүн тарихи бир көрпү булмушдулар. Сијәси чәһәтдән исә игтисади шәкли етибарилә өзләриндән ирәли ол-мајан чинлиләрин тәэррүзүндән гуртармаг үчүн ислами ордулары (Әмир Гәтибәнин сәркәрдәлији илә) бир илтичакаһ көрдүләр. Бу вәсилә илә исламијјәтә кирә-рәк, онун интиқар вә тәрәггисиндә бөјүк вә гүввәтли бир амил олдулар»³.

Ејни заманда А. Шаиг ислам дининин башга халғ-

¹ Абдулла Шаиг. Әсәрләри, 4-чү чилд, сәһ. 200.

² Абдулла Шаиг. Әсәрләри, 2-чи чилд, сәһ. 90.

³ Абдулла Шаиг. Әсәрләри 4-чү чилд, сәһ. 232.

¹ Абдулла Шаиг. Әсәрләри, 4-чү чилд, сәһ. 282.

² Јенә орада сәһ. 294.

³ Јенә орада сәһ. 257.

лара зорла, гылыч күчүнә гәбул етдирилдијини көс-
тәрирдн:

«Әмәвијә хилафәти там мә'насы илә бир әрәб дөв-
ләти иди. Ислам бајрағы алтына мәчбурән топланмыш
олан башга милләтләрә Әмәвијә хәлифәләри е'тимад
етмәдикләри үчүн ислам олмуш милләтләр дә ислам
хилафәтинә сәмими сурәтдә исинә билмирдиләр»¹.

Бу дөврдә динин бир сыра мәнфи чәһәтләрини көр-
сә дә, чәмијјәтин инкишафы тарихиндә динин хејли әһә-
мијјәтли олмасы мөвгәјиндә дуран мүүллиф ислам ди-
нинин дә әрәбләр үчүн чох бөјүк мүсбәт рол ојнады-
ғыны иддиа едир. «Исламијјәт даим бир-биринә дүш-
мән олан вә әширәт һалында јашајан әрәб гөвмү
үзүнә кениш ичтимаи, игтисади, сијаси вә мэдәни бир
гапы ачмышды. Әввәлләр бу ичтимаи, игтисади гапы-
нын әһәмијјәт вә гијмәтини дүјуб анламајан мүтәәссиб
әрәбләр бу мәсәләни анламагда кечикмәдиләр. Онлар-
да доғмуш олан шүүр әширәт һәјәти кечирмәкдә олан
әрәбләри ичтимаи бир мәркәзә топламыш вә сых-сых
сијаси бир мөһвәрә бағламышды»².

Бунунла бәрәбәр, А. Шаиг ислам динини тичарәт
капиталынын идеолокијасы кими шәрһ едәрәк мәһз
бунун сәјәсиндә бөјүк гүввә кәсб етдијини билдирир.
Ислам дининин мэдәни инкишафда, ичтимаи вә игтисади
тәрәггидә ролуну шиширдән мүүллиф јазырды: «Мәһәм-
мәдин тәмсил етдији динин—тичарәт капиталы
мәфкурәсинин доғурдуғу игтиһаддан алмыш олдуғлары
бу сарсылмаз гүввәт сәјәсиндә гочаман һөкүмәтләр
јыхарағ, бөјүк мәмләкәтләр фәтһ етдикләри заман
әски мүхтәлиф дин вә мэдәнијјәтләри ортадан галдыр-
мышдылар.

Игтисади вә ичтимаи һәјәтын күндән-күнә јүксәлән,
бөјүјән, мүхтәлиф гөвмләрдән тәшәккүл етмиш олан
ислами милләт јени гурулуша, јени көрүшә ујғун јени
бир мэдәнијјәт јаратмалы иди»³.

Ислам дининин зорла јажылдығы өлкәләрин мэдәниј-
јәтләрини әрәб мэдәнијјәти һесаб етмәк кими јанлыш
фикрин әлејһинә чыхан А. Шаиг гәти билдирир ки,
бу мэдәнијјәт һәмнин динин гәбул етдирилдији мүхтә-

¹ Абдулла Шаиг. Әсәрләри, 4-чү чилд, сәһ. 257.

² *Јенә орада*, сәһ. 258.

³ *Јенә орада*.

лиф халғларын јаратдығлары бир мэдәнијјәтдир. Ис-
лам мэдәнијјәти адландырылан бу мэдәнијјәтин мүх-
тәлиф халғлар тәрәфиндән јарадылмыш мэдәнијјәтлә-
ри әһәт етмәси барәсиндә мүүллиф јазырды: «Ислам
мэдәнијјәти мүхтәлиф ислам милләтләринин көмәји
илә әрәб дилиндә вүчуда кәлмиш бир мэдәнијјәтдир.
Бу мэдәнијјәтдә әрәбләрин һағгы олдуғу кими, башга
милләтләрин дә, хүсусән түркдилли халғларын вә
фарсларын да бөјүк бир һиссәсинин һағгы вардыр.
Әрәб һакимијјәти вә дин истибадады әрәб дилини бүтүн
милләтләрә үмуми бир дин вә мэдәнијјәт дили оларағ
гәбул етдирмишди»¹.

Ејни заманда А. Шаиг динин чәмијјәтдә ојнадығы
ичтимаи ролу, дин пәрдәси алтында вә онун васитәси
илә ишғалчылығ сијасәти јеридилдијини ашкара чы-
харыр. О, дин бајрағы алтында апарылан мүһарибә-
ләрин маһијјәти барәсиндә јазыр: «Гәрб һинд јолуну
ачарағ Шәргин һәјәт дамары олан транзит јолуну
һечә ендирдији вә бунунла Шәргин игтисади һәјәти
дүшмәјә башладығы бу дөврдә зәифләјән феодаллар
халғы дин илә өзләринә бағламағ үчүн мөһәб шәкил-
ләринә кирмиш олан рәјасәт говғаларына атылырды-
лар»².

А. Шаигин фәлсәфи мәсәләләр барәсиндәки дүшүн-
чәләриндән бәһс едәркән онун хүсусилә суфизм барә-
синдә марағлы јазыларыны гејд етмәк лазымдыр. Бу
дөврдә о, суфизми фәлсәфә илә динин гарышығы кими
ајдынлашдырарағ, бурада дини мүлаһизәләрә јана-
шы дәрин фәлсәфи анлајышларын да олдуғуну көстә-
рир вә суфизмин фәлсәфи мәнбәләрини арашдырмаға
чалышыр. О јазырды: «Бу мөһәбләрдән ән чох шөһ-
рәт газанан вә заманын руһуна ујғун олан пантеизм
хәмири илә јоғрулмуш, «неоплатонизм»лиқдән илһам
алмыш, ислам кисвәсинә³ бүрүнмүш олан суфи мөз-
һәби иди»⁴.

Мүүллиф бу дини-фәлсәфи чәрәјанын маһијјәтини,
онун әсасларыны, идеја-фәлсәфи мәнбәләрини араш-
дырмаға чәһд көстәрир: «...милјонларча инсанлары

¹ Абдулла Шаиг. Әсәрләри, 4-чү чилд, сәһ. 258.

² *Јенә орада*, сәһ. 283.

³ *Кисвә*—дон, палтар, гијәфә.

⁴ Абдулла Шаиг. Әсәрләри, 4-чү чилд, сәһ. 261.

фүсункар тә'сир алтына алан вә эсрләрчә әдәбијјаты ишғал едән суфи мәсләки нәдир?

Суфилик фәлсәфә илә диндән доғмуш бир мәзһәб-дир ки, әсл маһијјәти е'тибарилә башга бир заманда, башга бир шәраит дахилиндә ислами кисвәдә зүһур едән пантеизмлә неоплатонизмдән доғмуш бир системдир»¹.

Даһа сонра А. Шаиг суфизмин мејдана кәлмәсини сәбәбләрини арашдырағ онун мүүјјән тарихи дөвр вә шәраитдә јарандығыны вә кениш јайылдығыны көстәрир. Суфизми һәм фәлсәфи, һәм дә дини чәрәјан кими, даһа доғрусу фәлсәфи-дини бир чәрәјан кими нәзәрдән кечирән А. Шаиг јазырды: «Тәсәввүф заманын әһвали-руһијјә вә шәраитинә чох ујғун олдуғу үчүн аз заман зәрфиндә халг ичинә јайылмыш, руһән дүшкүн вә јорғун олан халгы тәвәккүл, сүкун вә хәјал бајрағы алтына топламаға мүүвәффәғ олмушду. Фәлсәфә илә диндән тәшәккүл етмиш олан бу мәзһәб мүрәввичләри² әксәријјәтлә алим вә мүтәфәккирләрдән ибарәт олдуғу үчүн тәблиғат мөгсәди илә әдәбијјата дәхи кечмиш вә суфилијин сүр'әтлә интишар етмәсинә әдәбијјатда бөјүк амил олмушдур»³.

А. Шаиг суфизмдән бәһс едәркән онун инсан ағлынын, зәкасынын әлејһинә чыхдығыны, суфиләрин һиссијјаты әсас көтүрдүкләрини гејд едәрәк јазырды: «Ағлын харигәләр јарадан фәалијјәтинә иман етмәјән суфиләр һиссин тәрбијә вә тәнзијә⁴ едилмәсинә әһәмијјәт верирдиләр. Һәр шејдә мөвчуд олан, һәр чисми идарә едән гүввәт вә һәгигәти вә әсрари-каинаты көрә вә дуја билмәк үчүн «гәлб көзү»нү ачмаға чалышыр-кән, инсанлары көзсүз гојдулар. һәјаты, һәгигәтләри көрмәкдән онлары мәһрум едиләр»⁵.

Мәһз инсанларын идрәк гәбилијјәти үчүн әнкәл төрәтдијинә, һәмчинин әмәли һәјатда инсанларын фәалијјәтинә мане олдуғуна көрә А. Шаиг суфизми тәнгид едәрәк јазырды: «Камал» дәрәчәсинә чатмыш ријакар мүршидләрин гапыларында илләрчән бојун бү-

күб ријазәт¹ чәкмәкдә олан мүтәәссиб вә сәрсәри мүрид вә дәрвишләр дүнјанын һәр тәрәфинә јайыларәг бу сәһирли мәзһәби интишар етмәјә, чәмијјәтин позулмаға үз гојмуш ичтимаи вә иғтисади мәнбәләрини даһа да гурутмаға чалышырдылар. Инсанлары һәјатдан, уча һәјати идеаллардан, сағлам, шүүрлу мүһакимә вә мән-тигдән узағлашдырағар «аләми-мисал» дедикләри хәјал вә мөвһумат дүнјаларында јашатмаға чан атдылар. Бу түфәјли вә мәнфәәтпәрәст дәрвишләр јени мәдәни бир һәјата көз ачмыш, елм вә фәһн адамлары јетишдирмиш олан түрк халгыны һәгиги јолдан аздыран, өлүм нәш'әси верән учурумлар доғру сүрүкләди. Сүрүкләди дә, јолларында сарп, сәрт гајаларла долу олан учурумларын бирдәфәлик нәһәјәтинә гәдәр јуварламады. Јашатмағ гәбилијјәти олмадығындан бүтүн варлығыны, мәнлијини алмыш, мәнәвијјатыны зәһәрләмиш олдуғу халгы әсрләрчә о горхунч, о өлүм үзлү учурумлар учунда гансыз, чансыз, сәрсәри вә амансыз бир һалда сүрүндүрдү. Руһундакы нуру, ди-мағындакы атәши, гәлбиндики шө'ләни азар-азар сөндүрәрәк һәјатда ону јарамаз вә ифлич бир һала кәтирди. Одур ки, түрк халгы да гәлбинин ичиндән алмыш олдуғу бу дәрин, бу әфсунлу јарадан узун бир заман өзүнү доғрултмады»².

Суфизми «өлдүрүчү зәһнијјәт» адландыран А. Шаиг бир нечә әср әрзиндә әдәбијјаты да бүрүјән бу дини-фәлсәфи чәрәјанын мәнфи ичтимаи ролуну ачыб көстәрирди.

Суфизмин әсасларындан вә онун мејдана кәлмәси сәбәбләриндән бәһс едәркән мүәллиф хүсусилә гејд едирди ки, идеалист фәлсәфи чәрәјанлар да тарихдә тәсадүфи сүрәтдә мејдана чыхмыш, бунларын јаранма-сы вә јайылмасы мүүјјән иғтисади, ичтимаи вә сијаси шәраитлә, һәјатын өзү илә бағлыдыр. Бүтүн мәсләкләри, бүтүн чәрәјанлары, о чүмләдән дә идеалист фәлсәфи системләри һәјатла бағлы сүрәтдә көтүрән А. Шаиг јазырды: «Мүхтәлиф дөврләрдә зүһур едән һәр мәсләк мүһит вә заманын иғтисади, сијаси вә ич-

¹ Абдулла Шаиг. Әсәрләри, 4-чү чилд, сәһ. 262—263.

² Мүрәввич—јајан, рөвач верән.

³ Абдулла Шаиг. Әсәрләри, 4-чү чилд, сәһ. 261.

⁴ Тәнзијә—нөгсәндән тәмизләнмә.

⁵ Абдулла Шаиг. Әсәрләри, 4-чү чилд, сәһ. 261.

¹ Ријазәт—ишкәнчә, нәфси өлдүрмә, чәтнелик, әзијјәт вә мәшәг-гәтә адәт етмә.

² Абдулла Шаиг. Әсәрләри, 4-чү чилд, сәһ. 261—262.

тиман һәјаты илә сых мәрбут олараг, диалектика ганунундан доған бир зәрурәтдир.

Мүһитдә һәјатын тәләб етдији јени бир фикир вә нәзәријә инкишафа башлајараг бир чох тәрәфдар газаныр вә мәзкур нәзәријәләр мүәјјән бир интизам алтына алынараг мүәјјән вә гәти дүстурлар вә'з едилир вә мүәјјән бир чәмијјәт тәрәфиндән о, бир мәсләк олараг гәбул едилир, фәлсәфәдә идеализм вә материализм мәсләкләри кими»¹.

Мүәллиф суфизмин фәлсәфи әсасларыны арашдырыр вә онун белә дајагларындан бири олан неоплатонизм чәрәјанындан бәһс едәрәк көстәрирди ки, суфизмин мејдана чыхмасы вә јаылмасы сәбәбләриндән бири дә онун ислам еһкамчылығы әлејһинә чыхмасы вә мүәјјән дәрәчәдә илк заманлар һәлә әзилән милләтләрин, онларын халг күтләләринин руһуна үјгүн кәлмәси иди: «Әски јунан фәлсәфәсиндә сон чәрәјан олан неоплатонизм Суријада—мүхтәлиф милләтләрин топландығы бир мәнһәлдә, мүхтәлиф мэдәнијјәтләрин, динләрин вә фәлсәфәләрин бир-бири илә чарпышмасы нәтичәси олараг доғдуғу кими, суфилик дә исламијјәтин истибадағы алтында әзилмәкдә олан милләтләрин фикир вә әгидә чарпышмаларынын нәтичәсиндә ислам догматизминә гаршы мүртәчә әксүл-әмәл шәклиндә зүһур етмиш бир мәнһәбдир»².

Әрәб хилафәти әсарәт алтына алынған халглар барәсиндә зоракылыг сijasәти јеритдијинә көрә, һәмин јерли халглар арасында ислам дининә гаршы артыг мәнфи мүнәсибәт јаранмышды, онун әлејһинә мүхтәлиф фәлсәфи, дини, ичтимаи вә сijasи мәсләк вә чәрәјанлар мејдана чыхырды. Суфизмин ислам һөкмранлығы әлејһинә јөнәлдилән бир чәрәјан кими ролундан бәһс едән А. Шаиг јазырды: «Әрәб хилафәти, әрәб сijasәти, дин, исламын мәнһуд вә мүстәбид ганунлары милләтләрдә әрәбләрә вә онларын кәтирмиш олдуғлары динә гаршы дәрин бир кин вә нифрәт ојатмыш вә милли һисси гүввәләндирмиш олдуғундан әрәб хилафәтини јыхмаг вә исламијјәти парчаламаг мөгсәди илә һәр кушәдә јени бир мәнһәб зүһур едирди. Бу мән-

¹ Абдулла Шаиг. Әсәрләри, 4-чү чилд, сәһ. 262.

² *Јенә орада*, сәһ. 263.

һәбләрин бир гисми сырф мәнһәви вә фикри, бир гисми дәхи сijasи бир маһијјәтдә иди. Суфилик дә сijasи бир гајә изләјән, ислам дининдәки мәнһудидијјәтә вә шәриәт ганунларындакы тәзјигә гаршы протест едән вә бир чох диқәр мәнһәбләрин дашыдығы мәнһәви, фикри вә сijasи гајәни аз-чох тәминә чалышан бир мәнһәбдир ки, систем е'тибарилә теоложијә—илаһијјуна гаршы чыхмышдыр»¹.

Даһа сонра А. Шаиг суфизмин конкрет мәзмунуну ашкара чыхармаға чалышараг, онун дини-фәлсәфи маһијјәти барәсиндә јазыр: «Суфиләрчә һәјат јалныз «вүчуди-мүтләг» мәхсүсдур. Каинат тәчәлләсы сајәсиндә вүчуд булмушдур. О һәр тәрәфдә вә һәр шејдә вар; һәр шеј ондан ибарәтдир. Онсуз бир маддәнин тәсәввүрү гејри-мүмкүндүр. О бир күнәшдир, биз ондан ајрылмыш, јенә дә онунла бирләшәчәк зәррәләрик. О бир дәниздир, биз онун синәсиндән гопмуш, јенә дә она гарышачаг далғаларыг. О бир күллијјәтдир, биз ону көстәрәчәк чүзләрик. Варлыг аччаг о чөвһәри-һәјат сајәсиндә мөвчуддур. Һәр шеј ондан доғмуш вә она гәлб² вә мәзч³ олачагдыр»⁴.

Суфизмдә инсан анлајышына да хејли јер верилир. Бу фәлсәфи-дини чәрәјанда инсанын тутдуғу јердән, онун бир-бири илә әлагәдар ики мүхтәлиф үнсүрүн мәчмусу олмасындан бәһс едилир. Суфизмдә инсан анлајышы барәсиндә мүәллиф јазырды: «Инсан «вүчуди-үнсүр» илә «әдәми-үнсүр»дән мүрәккәбдир. Инсанда әсл олан «вүчуди-үнсүр»дүр. Зира ки, һәјат јалныз онунла гаимдир; «әдәми-үнсүр» исә фани вә хәјали бир шәкилдир. «Әдәми-үнсүр» бәшәрдә мөвчуд олан руһи-илаһи, нури-илаһинин бу аләмдә өзүнү көстәрә билмәси үчүн васитә олачаг мүвгәгәти бир шәкил, фани бир сүрәт вә аризи⁵ бир рәнкдир. Варлыг јалныз «вүчуди-үнсүр» сајәсиндә мөвчуддур»⁶.

Суфизмин фәлсәфи-дини маһијјәтини конкрет шәкилдә арашдыран мүәллиф «вүчуди-мүтләг» јолунда инсанларын сәјиндән бәһс едир. О көстәрир ки, суфизм

¹ Абдулла Шаиг. Әсәрләри, 4-чү чилд, сәһ. 263.

² *Гәлб*—чеврилмә.

³ *Мәзч*—гарышма.

⁴ Абдулла Шаиг. Әсәрләри, 4-чү чилд, сәһ. 264.

⁵ *Аризи*—әсли олмајан, тәсадүфи.

⁶ Абдулла Шаиг. Әсәрләри, 4-чү чилд, сәһ. 264.

һәјатын мә'насыны бу «вүчуди-мүтләг» васитәсилә әбә-дијјәгә кедиб чатмагда көрүрдү: суфиләрин фикринчә, «әдәми-вүчуд» инсан арзусунун бу истигамәтдә өз мәгсәдинә чатмасы јолу үзәриндә дуран бир манеәдир: «Һәјатын гәјәси камал дәрәчәсини дәрк етмиш олан бәшәрин мәнбәји-әслиси олан «лаһут»а иришәрәк «вүчуди-мүтләг»ә говушмагдан ибарәтдир; лакин «әдәми-вүчуд»—нәфсин мүстәбид арзу вә тәләбаты буна ма-недир.

Инсан чөвһәри-әслиси е'тибарилә мә'сумдур. Һәр фәнәлыг вә шәр «әдәми-вүчуд»а вә нәфсә анддир. Инсан заһири шәкли, «әдәми-вүчуд»у өзүндә тамамилә мәһв етмәјинчә камал дәрәчәсинә јүксәләрәк һагга васил ола билмәз. Инсан нәфсинә һаким олараг, онун гүрүр вә ирадәсини гырмаг вә «әдәми-вүчуд»у мәһв едә билмәк үчүн ән биринчи васитә ешгдир; зира ки, «вүчуди-мүтләг» ејни заманда «һүсни-мүтләг» вә «ешг-мүтләг»дир дә. Қайнатда мүхтәлиф шәкилләрдә тәчәлла едәрәк, руһумузу чәзб едән бүтүн көзәлликләр она анддир. Һәгиги ешг сәјәсиндә инсан «вүчуди-мүтләг»ә вә «һүсни-мүтләг»ә мәзч ола билир»¹.

Ешгдән бәһс едәркән «илаһи ешги», аллаһа олан ешги нәзәрдә тутан суфизмин даһили маһијјәти илә әләгәдар олараг А. Шаиг бурада дини башланғычын өзүнә чох мәчлү јер тапдығыны көстәрирди. Суфизмин иддиә етдијинә көрә, мәһз белә бир ешг сәјәсиндә инсан бүтүн кайнатын сирләринә бәләд олур, мәһз аллаһа олан ешг васитәсилә инсан ән јүксәк идрак сәвијјәсинә чатыр: «Суфиләрчә бу илаһи ешг сәјәсиндә инсанын гәлб көзү ачылыр вә бүтүн пәрдәләр онун көзү өнүндән силинәрәк тәбиәт вә кайнатын һәр бир әсрарына вағиф олур. О артыг һәр шејдә заһири де-јил, батини, сурәти дејил, мә'наны көрүр...

Суфиләрин өзләрини «әһли-батин», «әһли-мә'на» вә заһидләри «әһли-заһир» адландырмалары да бу фикрә мәбнидир. «Камал» дәрәчәсинә чатмыш һәгигәтпәрәстләр һәр шејдә «мәғзи» («вүчуди-үнсүр»ү) вә мә'наны көрүр, заһир вә сурәт онларын көзләри өнүндән силинәрәк узаглашыр. Чәһилләр вә заһидләр исә анчаг «гишр»и², сурәт вә заһири көрә билир.

¹ Абдулла Шаиг. Әсәрләри, 4-чү чилд, сәһ. 264.

² *Гишр*—габыг, өртүк; үст гаты көрән.

Әһли-батин олан суфиләр Гураны да өз фикир вә мәсләкләринә мувафиг тәфсир едәрәк Мәһәмәдин дә әһли-батин олдуғуну исбата чальшырлар»¹.

А. Шаигин шәрһиндән ајдын олур ки, суфиләрин тә'лиминдә һәјата бикәнәлик, лагәјдлик тәблиғ еди-лир, аллаһа «ешг» зәрури сәјылыр, һәјатда нәфси көз-ләмәк, һәр шејдә өз нәфсини чиловламаг төвсијә олу-нур: «Суфиләрдәки һәјата гаршы олан лагәјдлик, лау-балылыг, риндмәшрәблик вә онларда доған «вүчуд» вә «һал» ешги-һәгигијә руһи төмајул вә иштијагларындан доған «әдәми-үнсүр»ү мәһв едәрәк һагга васил ола билмәк үчүн биринчи васитә ешг олдуғу кими, икинчи дәрәчәдә риәјәт едилмәси вә тәтбиги ләзым олан аз јемәк, аз сөјләмәк, ибадәт, ријазәт вә мусиги кими шәртләр дә мөвчуддур»².

А. Шаиг суфизмин јаранмасыны онун диндә әмәлә кәтирмәк истәдији әсәслә дәјишикликлә әләгәдар шә-килдә көтүрәрәк көстәрирди ки, бу дини-фәлсәфи чә-рәјән һәгигәтдә һәјатдан тәчрид олунмағы тәблиғ едир. Һәм дә мүәллиф суфизмин һеч дә дурғун вә дәјишмәз бир шеј олмадығыны, заман кечдикчә дәјишиклијә уградығыны вә мүхтәлиф өлкәләрдә, о чүмләдән, әрәб-ләр вә фарслар арасында мүәјјән дәрәчәдә фәрғлен-дијини сөјләјир. Беләликлә, А. Шаиг суфизми дәјишил-мәкдә вә башгалашмагда олан, мүхтәлиф өлкәләрдә вә мүхтәлиф дөврләрдә ајры-ајры јени үнсүрләр әлдә едән бир чәрәјән һесаб едәрәк јазыр: «Тәсәввүф үмумиј-јәтлә диндә бөјүк бир ингилаб јаратмаг истәркән... инсанлары тамамилә һәјат вә һәгигәтдән узаглашдыр-ды. Һичри икинчи әсрдән е'тибарән тәсәввүф систем-сиз бир шәкилдә ислам аләминә кирмәјә вә кет-кедә инкишаф вә интишар едәрәк, алтынчы әсрдән мүәјјән бир систем даһилиндә тәригәтләр тәшәккүл етмәјә баш-ламышды. Әрәб әдәбијјатына кирмиш олан тәсәввүф о гәдәр гол-ганад ачараг инкишаф едә билмәмишди. Әчәм руһуна вә сијәси мәфкурәсинә чох мувафиг ол-дуғундан Хорасанда Әбу-Сәидлә башлајан ше'рин бу тәрзи сүр'әтлә әчәм әдәбијјатына кирмиш вә дәрин көк атмышды.

¹ Абдулла Шаиг. Әсәрләри, 4-чү чилд, сәһ. 265—266.

² *Јенә орада*, сәһ. 266.

Өчәмләрлә сых-сых мәрбут олан түркдилли халглар бу тәсирдән јахаларыны гуртара билмирдиләр. Тәк-јәләрин артмасы вә һөкмдарларын бу чәрәјана гапыл-масы илә түрк аләмнин һәр бучағында дәрвишләр вә мүршидләр јетишәрәк, бу мәсләки гыздырмалы бир фәалијјәтлә халг ичәрисиндә интишара чалышдылар. Бунун нәтичәси олараг Түркүстанда Әһмәд Јасәви, Ана-долуда Шейх Чәләләддин Руми, Јунис Имрә, Азәрбај-чанда Һәсәноғлу, Һәбиби, Нәсими вә Хәтаи кими бө-јүк суфи шаирләри јетишиди¹.

Суфи шаирләринин әсәрләриндә онларын үмумиј-јәтлә дунја һаггындакы бахышлары өз әксини тапырды. Рәсми һакимијјәт даирәләри суфизм тәблиғчиләрини бид'әт јаймағ, ислама зидд бахышлар тәлгин етмәк үстүндә тә'ғиб едирдиләр. Суфизмин бу хүсусијјәтләр-ини, она рәсми һакимијјәт даирәләринин белә мүнәси-бәтини нәзәрә чапдырараг А. Шаиг јазырды: «Суфи шаирләри әксәријјәтлә тәсәввүфү халг ичәрисиндә ин-тишар етмәк мәгсәди илә ше'ри бир васитә олараг гә-бул етмишләр. Илһам вә тәссүрләрини ше'рләриндә тәрәннүм етдикләри ешги-һәгиги вә һүсни-һәгигини һә-јат вә кайната олан көрүшләриндән алырлар. Һәјата гаршы лағәјд олан вә кәләчәјә никбин бир нәзәрлә ба-хан бу шаирләр ичиндә тәсәввүфү сәмили вә чанлы олараг тәрәннүм едәнләр, она руһунун ишығыны, гәл-бинин атәшини верә биләнләр чох надирдир.

Бу шаирләрин бир гисми һөкүмәт вә руһаниләр тәрәфиндән тәзјиг, тә'ғиб вә тәкфир едилдијиндән вә бир гисми дәхи е'тигадларынча онлара кәшф олан һә-јат вә тәбиәтин әсрарыны вә тәсәввүфүн маһијјәтини авам халга кәшф етмәни мүнәсиб көрмәдикләриндән ону гапалы анлатмаға чалышмышлар. Суфијанә ше'рләр-дәки инчә символизм бундан нәш'әт едир. Шәраб, шам, заһид, ринд, пири-мүған, мүғбечә, хәрәбат кими тим-сали мә'нада ишләтдикләри кәлмәләр чохдур»².

Суфизмин фәлсәфи маһијјәтини ашкара чыхарар-кән орада һәм субъективизмә, һәм дә объективизмә јер верилдијини билдирән А. Шаиг бу чәрәјанын мәзмун-нунда «ичтимаи вә мадди» чәһәтләрин дә олдуғуну кәс-

тәрир. Беләликлә, дини-фәлсәфи суфизм чәрәјанынын әс-линдә мүрәккәб характер дашыдығы һаггында данышан мүәллиф Азәрбајчанын бир чох көркәмли классик шаир-ләринин әсәрләриндә бу чәрәјана мејл кәстәрилдијин-дән, бу мәсләкин бәдиә әсәрләрдә кениш өлчүдә өз ифа-дәсини тапмасындан бәһс едир.

Суфизми мүхтәлиф чәһәтләри нәзәрә алынмагла әт-рафлы шәкилдә арашдырараг ону һәм дини, һәм дә фәл-сәфи, даһа доғрусу, дини-фәлсәфи бир чәрәјан кими тәдгиг етмәк јолунда А. Шаигин тәшәббүсү елм алә-миндә чох марағлы тәшәббүс олуб, һәмин проблеми вә үмумијјәтлә, даһа кениш өлчүдә, Шәрг фәлсәфәсини, бу фәлсәфәнин тарихини вә мүасир вәзијјәтини өјрән-мәклә мәшғул олан мүтәхәссисләрин диггәтини артыг дәрәчәдә чәлб етмәлидир.

Бундан сонракы илләрдә А. Шаигин фәалијјәтиндә хүсусилә марағлы бир чәһәт бундан ибарәтдир ки, о артыг өз дунјакөрүшүнү һәјата, ичтимаи варлыға, јени чәмијјәт гуручулуғуна тәтбиг етмәјә чалышыр, мәшғул олдуғу маариф саһәсиндә бу дунјакөрүшүнүн тәсдиги-ни ахтарыр. О артыг маариф вә елм саһәләрини бүтөв бир чәбһә кими көтүрәрәк кәнч нәсли бу чәбһәнин ән фәал әскәрләри адландырыр. 1936-чы илдә јазылан «Мәктәблиләр маршы» әсәриндә биз бу сөзләри оху-јуруг:

Биз маариф чәбһәсинин
Алны ачығ әскәријик.
Биз һәгигәт сәһнәсинин
Көксү полад сәфләјирик.
Јүрү, шәрәф, шан ордусу,
Әмәк вә үрфан ордусу!¹

Кәләчәјә саһиб олмағ үчүн елми биликләрә һәртәрәф-ли јијәләнмәјин зәрурилијини билдирән мүәллиф сабаһа елмли, маарифли, биликли адамларын рәһбәр ола биләчәјини сөјләјәрәк «биз сабаһын рәһбәријик» дејә бахышларынын мәғзини ифадә едирди.

Марағлыдыр ки, совет дөврүндә А. Шаигин елм вә билијә јијәләнмәк һаггындакы чағырышлары даһа

¹ Абдулла Шаиг. Әсәрләри, 4-чү чилд, сәһ. 268.

² *Јенә орада*, сәһ. 269.

¹ Абдулла Шаиг. Әсәрләри, 3-чү чилд, сәһ. 58.

конкрет мазмун алмыш, онун көзлери гаршысында келден мэдэни ингилабын тэрэннүмүнө чеврилмишди. Көрүнүр, бунун башлыча сөбөби жени чөмијјет гуручулугунун елми ээаслар үзэриндэ давам етдијини вэ бу просесдэ елмин ролунун кет-кедэ даһа чоһ артдығыны шаирин дэрк етмэси иди. Һэм дэ онун елм вэ билијэ јијэләнмэк чағырышлары конкрет керчэкликлэ, реал һэјатла бағы иди, бу елмлэр мэхз инсанларын эмэк фэалијјэтинэ истигамэт вермэк үчүн зэрури иди. Елми биликлэрэ јијэләнмэјэ чағырмагла бэрабэр эмэји, инсанларын билаваситэ мадди не'мэтлэр истеһсалына јөнөлдилмиш эмэли фэалијјэтини тэрэннүм едөн шаир елм илэ эмэјин бирлэшмэси сажэсиндэ инсанлар үчүн хоһ һэјат, сээдэт, бэхтијарлыг доғачағындан бэһс едэрэк јенэ һэмин «Мэктэбиллэр маршы» эсэриндэ јазырды:

Мэктэбимиз үрфан бағы,
Эмэк јурду, нур очағы,
Билик, сээдэт гажағы;
Биз ингилаб эрлэријик.

Јүрү, шэрэф, шан ордусу,
Эмэк вэ үрфан ордусу!¹

1936—1937-чи иллэрдэ А. Шаиг үмумијјэтлэ тэбиэт-дэ дэјишилмэ, башгалашма кими һадисэлэр баш вермэсиндэн бэһс едирди. Доғрудур, о һэлэ бу дэјишилмэнин характериндэн этрафлы данышмырды, лакин артыг дэјишилмэни тэбии бир ганун кими гэбул едир, бу гануну дурдурачаг, дэјишидрэчэк гүввэтим јохдур². иллэрдэ мүэллиф «Араз» эсэриндэ бу дэјишкэнлик гануну барэсиндэ белэ дэрин вэ мараглы мүлаһизэ сөјлэјир: «Дэјишилмэк тэбиэтин ганунудур, нејлэјим ки, бу гануну дурдурачаг, дэјишидрэчэк гүввэтим јохдур² Бурадан ајдын көрүндүјү кими, мүэллиф дэјишилмэ һадисэсинэ дөнмэз, гажытмаз, гаршысыалынмаз бир просес кими бахырды. Неч бир гүввэ, неч бир варлыг бу просесин гаршысыны ала билмэз, ону дајандыра билмэз.

А. Шаигин бу иллэрдэ елм вэ маариф һаггындакы бахышлары мэхз бизим ичтимаи варлығымызла элағадар иди. Онун биликлэрэ јијэләнмэк, елмлэрэ саһиб олмаг чағырышлары хоһ кэлэчэк һаминэ ирэли сүрүлүрдү. Онун фикринчэ, хоһбэхт кэлэчэји мүвэффэ-гиджэтлэ гурмаг үчүн биликли олмаг зэруридир. Буна көрө һэлэ 1937-чи илдэ ушаглара мүрачиэтлэ јаздығы «Пионерлэрэ» ше'риндэ дејирди:

Күнөшлэ чанланыр тэбиэт, һэјат,
Күнөшлэ бој атыр һэр чичэк, фидан...
Кечмишлэр көзүмдэ сөнмүш бир хэјал,
Алныны парладыр билијин јазы.
Кэлэчэк саниндир, сэнсэн идеал;
Гэлбиндэ чалыныр ше'римин сазы!

Бу эсэриндэ дэ А. Шаиг билијэ, елмэ јијэләнмэји билаваситэ һэјатла, инсанларын эмэк фэалијјэти илэ элағэлэндирир. Кэлэчэкдэ дөвлэт ишлэринэ, тасэрруфат гуручулуғуна рэһбэрлик үчүн мэхз бу елми биликлэрин зэрурилијиндэн бэһс едөн мүэллиф јазыр:

Бу гызыл улдузлу бајраг саниндир,
Билијэ, зэкајэ, эмэјэ һөрмэт!
Бу дөвлэт, гурулуш, торпаг саниндир,
Эн уча бэшэри дилэјэ һөрмэт!²

1944-чү илдэ јазылан «Аббас Сөһһөт (анадан олмасынын 70 иллији мүнасибэтилэ)» мөгалэсиндэ А. Шаиг чөмијјет һэјатынын инкишафда олдуғуну гэбул етмэклэ бэрабэр, бу инкишафың мүхтэлиф кечидлэр вэситэсилэ давам етдији фикрини ирэли сүрүр, көстэрир ки, женилик бирдэн-бирэ көһнэнин јерини тутмур. Көһнэлик мүтавимэт көстэрир, женилик хејли мөһкэмләнмөклэ көһнэлији арадан галдырыр. Чөмијјет һэјатындакы кечидлэрин белэ бир характер дашыдығыны билдирэн А. Шаиг јазыр: «Бир дөврдөн башга жени бир дөврэ кечилдији заман көһнэ һэјат алт-үст олур. Јенилик дэ бирдэн-бирэ онун јерини тутмур³.

¹ Абдулла Шаиг. Эсэрлэри, 3-чү чилд, сөһ. 58.

² Абдулла Шаиг. Эсэрлэри, 1-чи чилд, сөһ. 438.

¹ Абдулла Шаиг. Эсэрлэри, 3-чү чилд, сөһ. 59.

² Генэ орада, сөһ. 60.

³ Абдулла Шаиг. Эсэрлэри, 4-чү чилд, сөһ. 363.

Совет дәврүндә шаирин тәдричән артыг һәннки динлә әләгәсини бүсбүтүн кәсдијини, һәм дә дин вә мөвһумат әлејһинә чоһ чидди шәкилдә чыхдығыны көрүрүк. 1950-чи илдә јазылан «Тимсаһ ову» әсәриндә о, әрәбләр арасында јайылмыш дини бахышлары, хүсүсилә Нил чајына һәр ил көзәл бир гызын гурбан верилмәси һадисәсини тәсвир едир вә бунун мөвһуматла, чәһаләтлә бағлы олдуғуну ашкара чыхарыр. Гәдим дәврләрдә инсанларын ән мүхтәлиф тәбиәт һадисәләрини вә шејләрини мүгәддәсләшдириб бунлара ситәјиш етдикләриндән сөһбәт ачан мүәллиф дин тарихини ибтидаи дәврләриндән галан бу адәти—Нил чајына һәр ил гурбан вермәк адәтини шәрһ едәрәк јазыр:

«...гәдим инсанлар Нил чајыны мүгәддәс санырдылар, чүнки Нил чајы дашыб саһилләри басдығы заман мөһсул бол олур вә халг раһат јашајыр, гурағлыг илләрдә исә ач галырды. Она көрә дә Нил чајы саһилләри суварсын дејә һәр ил она гурбан верәрдиләр. Һәр ил јаз башында көзәл гызлардан бир дәстә сечиб пушк атардылар. Пушк һансы гыза дүшсә, о гызы кәлин кими кејиндириб, бәзәјиб, әввәлчә сән кәстәрдијин о бинаја кәтирәрдиләр. Бу бина кечмишдә ибадәт јери олмушдур. Руһаниләр гызы дуаладыгдан сонра ону тәнтәнә вә нүмајишлә Нил чајы саһилинә кәтириб: «Еј мүгәддәс Нил чајы, бизим гурбанымызы гәбул ет!»—дејә, гызы голларынын үстүндә һаваја галдырыб, бирдән Нил чајына атардылар»¹.

Беләликлә, А. Шаиг бу гәдим дини адәтин маһијәтини ашкара чыхарыр вә гејд едир ки, бу дини адәтдән мөгсәд Нил чајыны рәһмә кәтирмәк, онун инсанлара хош һәјат вермәсини тәмин етмәк иди.

Вахтилә инсанлар тәбиәтин гулу идиләр. Тәбиәт һадисәләринин сәбәбләрини ашкара чыхара билмәјән инсанлар сонралар тәдричлә, елмләрин инкишафы сәјәсиндә тәбиәт гүввәләрини чиловламаға, өз мәнәфеләринә табе етдирмәјә, тәбиәт гүввәләриндән өз хејирләри үчүн истифадә етмәјә башламышлар. Тәбиәт гүввәләри һағғинда елми биликләри дини мөвһумат вә чәһаләтпәрәстлијә гаршы гојан мүәллиф јенә һәммин әсәриндә јазырды: «...о заман тәбиәт һаким иди, чүн-

ки халг тәбиәтдә зүһур едән һадисәләрин әсас сәбәбләрини билмирди. Бу күн исә инсанлар тәбиәтә һаким олмаға башламышлар. О заман халг тимсаһлары да мүгәддәс санырды»¹.

Чоһ марағлыдыр ки, бурада биз артыг динин гносеоложи көкләрини А. Шаигин дәрк едиб ашкара чыхармағ тәшәббүсүнү көрүрүк. Һәгигәтән динин јаранмасында ән бөјүк амилләрдән бири һәлә тәбиәт һадисәләринин сәбәбләрини инсанларын билмәмәси, онларын үзәриндә бу һадисәләрин һаким олмасы иди. Бурада мүәллиф өзү динин гносеоложи көкләрини ашкара чыхармағда елми мөвгеләрдә дурур.

А. Шаиг тәрәфиндән 1953—1954-чү илләрдә јазылан «Хатирәләрим» әсәриндә дә биз мүәллифин дүнјада, тәбиәт вә чәмијјәтдә үмуми бир дәјишилмә, башгалашма һалынын мөвчуд олмасындан бәһс етдијини көрүрүк. Онун фикринчә, «дүнјада сабит бир шеј јохдур»².

Бу әсәрдә мүәллиф дини дүнјакөрүшүнүн, елмә, сағлам дүшүнчәјә зидд олан дини бахышларын да тәнгидини верир. Дин вә дини ајинләр, дини мәрәсимләр барәсиндә шаирин һәммин тәнгиди мүлаһизәләри³ инди дә өз әһәмијјәтини сахлајыр.

«Мәһәррәмлик бүсәты» бөлмәсиндә А. Шаиг мүсәлман дининдә тәлгин едилән мәһәррәмлијин инсанлара чисмани вә руһи әзаб кәтирдијини шәрһ едирди: «Тәсадуфи дејил ки, Шәргин, о чүмләдән Азәрбајчанын габагчыл адамлары һәмишә мәһәррәмлијин ачы нәтичәләриндән јазмыш, белә мүртәчә адәтләрә атәш ачмышлар.

Бүтүн шиеләр кими, авам Тифлис мүсәлманлары да Имам Һүсәјнә матәм сахлајырдылар. Бу матәм мәрәсими вәһшилијин сон һәдди һесаб олуна биләрди. Мәһәррәм ајынын бириндән башлајыб гырх күн давам едән бир мүддәт әрзиндә руһаниләрин фырылдағларына ујмуш авам чамаат мәсчидләрдә, тәкјәләрдә синә вурур, баш чапыр, зәнчир вурур, дәриләринә санчаг, гыфыл кечирир, өзләринә минбир әзаб верир, бундан зөвг алырдылар. Бүтүн бу ојунбазлығлар исә нәтичә

¹ Абдулла Шаиг. Әсәрләри, 3-чү чилд, сәһ. 249.

¹ Абдулла Шаиг. Әсәрләри, 3-чү чилд, сәһ. 250.

² Абдулла Шаиг. Әсәрләри, 5-чи чилд, 1978, сәһ. 83.

³ Бах: *јенә орада*, сәһ. 96—98.

е'тибарилә мәрсижәханаларын, мүфтәхор тә'зијә мүбаширләренин чибләрени долдурмаға хидмәт едирди»¹.

А. Шаиг тамамилә һаглы олараг гејд едир ки, дин инсанларын авамлығына, чәһаләтинә әсасланмагла бәрабәр, ејни заманда мүфтәхор тәбәгәләрин варланмасына хидмәт едән бир аләт иди: «Мәһәррәмлик күнләри авам халғын бир даһа вар-јохдан чыхмасына, сојулмасына, мүхтәлиф хәстәликләрин јајылмасына сәбәб олурду.

Мәһәррәмлик бусаты бә'зи моллаларын мүсәлман аләми үчүн «јадикар» гојуб кетдији мәнфур һоггабазлыглардан бири иди. Белә адәтләр халга чох баһа отурур, тәнбәл адамлары мүфтәхорлуға алышдырырды»².

«Хатирәләрим» әсәринин «Пир фабрики» бөлмәсиндә мүәллиф Хорасанда баш верән һадисәләрдән бәһс едәрәк јазырды: «Хорасанда елә бил пир вә очаг фабрики варды. Күндә бир пир мејдана чыхырды.

Бир күн мәктәбдән күнорта јемәјинә чыхаркән ешитдим ки, гәбиристанда имам нәвәсинин гәбрини тапыблар. Бөјүк Сәһни, сахсы габ-гачаг гајрылан кичик базары кечиб гәбиристана чатдыг. Бир дәрвиш бөјүк бир гәбрин әтрафыны тамашаја кәлмиш адамларга газдырыб тәмизләдирди. Ирәли кечиб гәбир дашына бахдыг. Јазы силинмишди, зор-күч анчаг тарихи охунурду.

Ики күн сонра јенә кәләндә көрдүк ки, дәрвиш гәбрин үстүндә түрбә тикдирмиш, ичиндә дә шам јандырмышдыр... Зијарәтә кәлән адамлар данышырдылар ки, куја гәбирдә әсрләрчә јатан өлү дәрвишин јухусуна кириб она демишдир ки: «Нә вахта гәдәр мәним гәбрим тоз-торпаг ичиндә галачаг? Мән Имам Рзанын нәвәсијәм. Мәним гәбримин үстүндән бу зибилләри тәмизләт, гој чамаат мәни зијарәтә кәлсин».

Дәрвиш јухусуну кедиб мүтәвәллибашыја сөјләмиш, о да адам көндәриб, гәбрин үстүндәки зибилләри тәмизләјиб, гәбри ашкара чыхартмышды»³.

Дин илә дөвләтин гаршылыглы мүнәсибәти мәсәләсиндә дә А. Шаигин сөјләдији фикирләр чидди мараг

¹ Абдулла Шаиг. Әсәрләри, 5-чи чилд, сәһ. 52.

² *Јенә орада*, сәһ. 55.

³ *Јенә орада*, сәһ. 117.

доғурур. О көстәрир ки, дин хадимләри дөвләт дахиндә мүәјјән мүстәгиллијә малик идиләр: «Мүчтәһидләрин әмри олдуғуна көрә нә вали бир сөз дејә билди, нә дә мүтәвәлли.

Мүчтәһидләр һөкүмәт ичиндә ајрыча бир һөкүмәт гурмушдулар. Онлар истәдикләри кими ағалыг едир, истәдикләри фитваны верир вә әмәл етидирдиләр»¹.

Дин мүчтәһидләр, моллалар вә мәрсижәханлар үчүн кәлир мәнбәјидир: «Мәһәррәм ајы мүчтәһидләрин, моллаларын вә мәрсижәханларын чох севдикләри «шәрафәтли» бир ај иди. Әввәлән, она көрә ки, бу тә'зијә ајы онлар үчүн чөрәк ағачы, газанч васитәси иди, икинчиси дә она көрә ки, мө'мин мүсәлманлары даһа дәрин гәфләт јухусуна вермәк үчүн мәһәррәм ајында јад едилән дини-мөвһуми һадисәләр «мә'нәви аталарын» мәгсәдләринә тамамилә ујғун иди»².

А. Шаиг дин хадимләринин, руһаниләрин ријакарлығыны ашкара чыхарыр, тәблиг етдикләри әхлаги кејфијјәтләрә, анлајышларга өзләринин әмәл етмәдикләрини көстәрирди. Мүәллиф јазырды ки, руһаниләр тәлгин вә тәблиг етдикләри дини анлајышлары јалныз јохсуллар үчүн, гара чамаат үчүн нәзәрдә тутулан бир шеј һесаб едирдиләр. Онлар әслиндә ислам дининә көрә шәрабын һарам олдуғуну сөјләсәләр дә, өзләри ишрәтли һәјат кечирир, әјјашлыгга мәшғул олурдулар. Јенә һәммин әсәриндә А. Шаиг Хорасанда руһаниләрин мә'нәви чәһәтчә дүшкүн вә дини мәрасимләрә, дини тәләбләрә зидд һәјат сүрдүкләринин сөјләјирди: «Руһаниләр халгы ахирәт әфсанәләрилә тәркдүнјалыға өјрәтмәјә чалышдылары, чалыб-охумағы һарам е'лан етдикләри һалда, өзләри күнләринин чохуну кефлә, чалғы вә мүтрүб мәчлисләриндә кечирирдиләр. Јә'ни Хорасан мүгәддәсләри дә «шәриәт авамлар үчүндүр» фикриндә идиләр. Бир јандан халга вәзләр охујур, әммамә вә гуршаглары илә фәхр едир, јанларында Гуран кәздирир, о бири тәрәфдән дә шәрабын күпүнә кирирдиләр. Мәсәлә шәраба кәләндә әммамә-филян да бүсбүтүн јаддан чыхырды... Кеф мәчлисләриндә сүф-

¹ Абдулла Шаиг. Әсәрләри, 5-чи чилд, сәһ. 119.

² *Јенә орада*, сәһ. 120.

рәжә җемәк вә ички бүсаты кәлдиҗи заман мусиги чалыныр вә мүтрүб орталыга атылыб рәгс едирди. Мүтрүбләр оғланлардан олурду. Онлар гадын палтары кеҗиб, бармагларына кечирдикләри сары мис парчаларыны бир-биринә вура-вура оҗнаҗырдылар. Гәдәһләри галдырмаг заманы кәләндә ағалар әммамәжә һөрмәт үчүн башларындан әммамәни көтүрүб җерә гоҗур вә сонра манеәсиз, «сакит вичданла» әҗҗашлыг едирдиләр»¹.

Бурада А. Шаиг динни пучлугуну, дин хадимләринин риҗакарлыгыны инандырычы дәлилләрлә, өз реалист гәләми илә ашкара чыхарыр. Мәһз һәммин илләрдә дини әҗинләр тәблиғ едән, дини тәсәвүрләрдән, чамаатын авамлыг вә җәһаләтиндән өз мәнфәәти үчүн истифадә едән дин хадимләринин фитнәкар һәрәкәтләрини мүшаһидә едәркән А. Шаигин өзү дә дин барәсиндә дәрин дүшүнчәләрә далыр, онун дин һаггындакы бахышлары дәҗишилди. О җазырды: «Өзүнү заһирән мөтәбәр вә диндар көстәрән, чамааты даим дин вә шәриәтә садиг галыб, садә, сакит һәҗат сүрмәжә, чох да бу дүнҗаҗа бағланмамаға, аза гане олмаға чағыран мүтәвәллибашынын әслиндә бир әҗҗаш олдугуну билмәк нә гәдәр тәәччүблү вә ибрәтамиз иди»².

Имам Рзанын гәбри барәсиндә А. Шаигин сөҗләдикләри хүсусилә мараглыдыр. О һәммин гәбрин заһири көркәми вә дәб-дәбәсинин инсанлара мәнәви тәсир көстәрмәк, онларда дини етигады мөһкәмләтмәк мәгсәди күддүҗүнү геҗд едирди:

«...бүтүн чаһ-чәләл, зинәт һамысы дин хатиринә ағлы «һеҗран» едиб җухуҗа вермәк хатиринә олан шеҗләрдир. Имам Рза мәгбәрәсинин өзү дә һәрифләр әлиндә васитәдир. Имам Рзанын шаһ сараҗларына меҗдан охуҗан о бүсатыны вә мүтәвәлли тәрәфиндән идарә едилән, ән бөҗүк мүлкәдарларын варидатындан даһа артыг олан әмлак вә тәсәррүфатыны көрүб һеҗрәт ет-диҗим кими, онун сәрвәт вә саһманыны ешидиб Иранын һәр кушәсиндә Хорасана кәлән минләрчә кор, шил, топал вә әлсиз-аҗагсызын күчәләрдә диләндиҗинә, мүгәддәс адланан бу шәһәрин зүлм, һагсызлыг, фитнә вә фәсад җуvasы олдуғуна тәәччүб едирдим»³.

¹ Абдулла Шаиг. Әсәрләри, 5-чи чилд, сәһ. 122—123.

² *Җенә орада*, сәһ. 118.

³ *Җенә орада*, сәһ. 124.

«Хатирәләрим» әсәринин «Көһнә Багы» һиссәсиндә мүәллиф артыг динни өзүндә җениләшдиричилиик, модернләшдирмә һадисәсинин шаһиди олдуғуну геҗд едир. Руһаниләрин мүәҗҗән бир һиссәсинин көһнә вә җени мүсәлман дининдән бәһс етдикләрини, ислам динини мүасирләшдирмәжә чалышдыгларыны көстәрән Шаиг җазырды: «Мүртәчәләр, хүсусән руһаниләр һәр чүр җенилиҗин гаршысыны алмаг үчүн әлләриндән кәләни әсиркәмир, көһнә вә җени мүсәлман мәсәләсини ортаҗа атараг араны гарышдырырдылар...»

XX әсрин әввәлләриндән халгын шуурунда әмәләкәлән интибаһы көрүб руһаниләр дә өз әсл сималарыны кизләтмәжә, өзләрини халгын хеҗирхаһы кими көстөрмәжә, бир нөв мүасирләшмәжә чалышырдылар. Онлар дин вә шәриәтин аҗдабыны мүасир ичтимаһ һәҗатын тәләбләринә уҗғунлашдырмаг үчүн мүхтәлиф васитәләрә әл атырдылар. Бакынын ән мәшһур диндар вә мүтәәссиб моллаларындан ахунд Мирзә Әбу Түрабын минбәрдә Имам һүсеҗн тәҗизәсинин бәзи нөгсанларындан данышаркән дедиҗи сөзләр буна җахшы мисалдыр. 1906-чы илдә «Һәҗат» гәзети сәһифәләриндә «Бизә һансы елмләр лазымдыр?» мәгаләси илә чыхыш едиб «дин елмләрини» һәгиги мүасир елмләрә гаршы гоҗан бу диндар молла минбәрдән деҗирди: «Миндиҗимиз конканын атларыны ачараг онун дөрд тәрәфиндән тутуб Гасым отағы ады илә күчәләрдә кәздирмәк нәҗә лазымдыр? Белә чаһил ишләрдән әл чәкмәҗин вахты кәлиб чатмышдыр...»

Бу сөзләрин әсл мәнәсы, әлбәт ки, габагчыл зиҗалылар үчүн аҗдын иди»¹.

«Хатирәләрим»ин «Молла Нәсрәддин» һиссәсиндә А. Шаигин динә бахышларыны анламаг үчүн гиҗмәтли материал вардыр. Бурада мүәллиф дин хадимләрини, руһаниләри халгы истисмар едәнләрин, һаким даирәләрин биринчи сырасында көстәрди: «Халгын көзүнү бағлаҗан вә тәрәггимизә мане олан дин нүмаҗәндәләри, җерли истисмарчылар, чар мәмурлары, бәҗ вә ханлар, Иран вә Түркиҗә мүртәчәләри, маҗмаг зиҗалылар мәчмуәдә кәскин боҗаларла тәнгид едилди,

¹ Абдулла Шаиг. Әсәрләри, 5-чи чилд, сәһ. 136—137.

бу јолла көһнә адәт-ән'әнәләрин арадан галхмасына, халгын ојанмасына сәбәб олурду»¹.

«Хатирәләрим»ин «Ставропол сәфәри» бөлмәсиндә дә биз мүәллифин динә мүнәсибәтини ашқара чыхаран мүләһизәләринә тәсадүф едирик. Бурада тәкчә ислам дини дејил, башга динләр һаггында да А. Шаигин ејни фикирдә олдуғу ајдынлашыр. Ставропол әтрафында христиан динини јајан очағлара өз мүнәсибәтини билдирән мүәллиф ејни заманда динин чар һөкүмәти әлиндә бир васитә олдуғуну гејд едирди: «Ставрополун әтрафы бизим пирләримизә бәнзәр «свјатојлар» илә долу иди. Шамлығы долашырқон чох тез-тез ағачдан асылмыш «свјатојлара» тәсадүф едирдим. Бу илк сәјаһәтимдә мән рус кәндләринин дә бизимкиләр кими мөвһумат-пәрәст олдуғларыны өјрәндим. Чар һөкүмәти өз сијасәтини истәдији кими апара билмәк үчүн халгын үзүнә маариф гапыларыны бағлајыр, руһаниләр васитәси илә мөвһуматы јайрды»².

Ејни заманда А. Шаигин дин илә фәлсәфәнин мүнәсибәти мәсәләсинә даир бахышлары чох марағлыдыр. Артыг бу дөврдә елми атеизм сәвијјәсинә кәлиб чатан А. Шаиг һәлә һәјатынын илк чағларында Хорасан сәфәри заманы дин хадимләринин әсл фәлсәфә әлејһинә чыхыш етдикләрини көстәрирди. Һәјат вә чәмијјәт һаггында диндән фәрғли мә'лумат верән фәлсәфәнин дин илә бир јерә сыға билмәдијини дәрк едән руһаниләр фәлсәфәни рәдд едирдиләр. Мүәллиф руһаниләрин, дин хадимләринин фәлсәфәјә белә бир мүнәсибәтини шәрһ едәрәк јазыр: «Хорасан моллалары «динә, шәриәтә зиддир»—дејә фәлсәфәјә хор бахырдылар. Фәлсәфә охујан тәләбәләри вә фәлсәфәдән дәрс верән алимләри кафир адландырырдылар. Хорасанда фәлсәфәдән дәрс дејән Фазили-јекчешм адлы бир мүәллимә дә ејни мүнәсибәт варды»³.

Бу илләрдә А. Шаигин дүнјакөрүшүндә үмумијјәтлә ичтимаи инкишаф, чәмијјәтин тәрәггиси, бу просессин ганунаујғунлуғлары кими мәсәләләр әһәмијјәтли јер тутурду. О артыг ичтимаи һәјат мәсәләләриндә елми дүнјакөрүшүнү нәнки гәбул етмишиди, һәм дә

¹ Абдулла Шаиг. Әсәрләри, 5-чи чилд, сәһ. 193.

² *Јенә орада*, сәһ. 221—222.

³ *Јенә орада*, сәһ. 96—97.

оңу фәал сурәтдә тәблиғ едир, хусусилә кәнч нәслин бу елми дүнјакөрүшүнә јијәләнмәси јолунда чалышырды. 1954-чү илдә о, «Кәләчәк сизиндир» адлы мәғаләсиндә јенә дә чәмијјәтин тәрәггиси мәсәләләринә тохунур, ичтимаи һәјатын даими бир инкишаф һалында олдуғуну билдирир вә бу инкишафын гаршысыалынмаз олдуғуну сөјләјир. Чәмијјәт һәјатынын бу чүр даими инкишафындан, оңун жүкәлән хәтт үзрә һәрәкәтиндән бәһс едән мүәллиф јазыр: «...инсан нәсилләри заман-заман бир-бирини әвәз едир, көһнә нәслин јерини ондан даһа биликли, даһа бачарығлы, даһа игтидарлы јени нәсил тутур. Сизин зәманәниз даһа тәләбкардыр. Билик, мәдәнијјәт вә сәнәт илдирым сүр'әти илә тәрәгги вә инкишаф едир... Һәјатымыз һәр күн инкишафдадыр... инкишаф едән гүввәнин гаршысы алынмаздыр»¹.

1957-чи илдә «Арзулар һәгигәтә чеврилик» адлы мәғаләсиндә мүәллиф идејаларын чәмијјәтдәки ролундан, габағчыл, жүкәк идејаларын ичтимаи тәрәггијә хидмәтиндән бәһс едир. Бу мәғаләдә биз габағчыл идејаларын ичтимаи һәјатдакы ролу барәсиндә чох гијмәтли вә әләмәтдар олан белә бир мүләһизәјә тәсадүф едирик: «Бөјүк зәкалар, һәгиги елм һәмишә бәшәријјәтин жүкәк идеалларына, халғларын тәрәггисинә хидмәт етмишидир. Бүтүн тарих боју едилән ихтиралар, кәшфләр буна јахшы мисалдыр. Елми наилијјәтләр о заман алгышлара сәбәб олур ки, бәшәријјәти ирәли апарсын, оңун тәрәггисинә хидмәт етсин, она сәадәт кәтирсин»².

Јухарыда дејиләнләрә јекун вурарағ белә бир нәтичәјә кәлмәк мүмкүндүр ки, А. Шаигин әсәрләриндә фәлсәфәнин там бир сыра мәсәләләри гојулмуш вә мүәллиф бу мәсәләләрә өз мүнәсибәтини билдирмишидир. Һәм дә чох марағлы чәһәт ондан ибарәтдир ки, А. Шаигин фәлсәфи бахышлары дурғун вә дәјишмәз һалда олмамыш, чох мүрәккәб бир тәкамүл вә инкишаф просеси кечмишидир.

Тәбиәт һадисәләринә мүнәсибәтиндә һәлә јарадычылығынын илк дөврүндән е'тибарән һәрәкәт вә дәјишилмә идејасыны гәбул едән мүәллиф јерин һәрәкәтдә

¹ Абдулла Шаиг. Әсәрләри, 4-чү чилд, сәһ. 404—405.

² *Јенә орада*, сәһ. 423.

олмасы, маддэлэрин дөвраны кими мүлаһизэлэрдән башлајараг та бу дәјишилмәнин тәбиәт гануну олмасы фикрини ирәли сүрмәк дәрәчәсинә гәдәр жүксәлмишди.

Чәмијјәт һадисәләринә мүнәсибәтиндә исә мүәллифин фәлсәфи бахышлары даһа мүрәккәб бир тәкамүл просесиндә олмушдур. Һәлә јарадычылығынын әввәлләриндә, даһа доғрусу, 1906-чы илдән башлајараг А. Шаиг чәмијјәт мәсәләләриндә идеализм мөвгеләриндә дурмуш, тарихи инкишафын әсл сәбәбләрини вә һәрәкәт-веричи гүввәсини көрә билмәдијиндән бә'зән тарихи инкишафда көркәмли шәхсијјәтләрин ролуну шиширтмиш, бә'зән дә күчсүзүн күчлүјә табе олмасыны әбәди ганун сајмышдыр вә и. а.

Көрүнүр, јалһыз Азәрбајчанда Совет һакимијјәти гурулдугдан сонра марксизм-ленинизм фәлсәфәсинин әсасларына јијәләнә билән А. Шаигин әсәрләриндә биз онун чәмијјәт һадисәләринә мүнәсибәтиндә, ичтимаи проблемләрин шәрһиндә артыг 1925-чи илдән елми дүнјакөрүшү мөвгеләринә кечдијини көрүрүк. Мәһз бу замандан е'тибарән о, тарихи просеслә әлагәдар јазыларында доғру, елми мүлаһизәләр сөјләмиш, ичтимаи һәјат һадисәләриндә ганунаујғунлуғлардан бәһс етмиш, иғтисади базис вә үстгурум мәсәләләринә тохунмушдур. Сонралар да та өмрүнүн сонуна гәдәр чәмијјәт мәсәләләринә мүнәсибәтдә А. Шаиг дүзкүн, елми мөвгеләрдә дурмушдур.

II ФӘСИЛ

Синифләр вә синфи мүбаризә мәсәләләри

А. Шаигин әсәрләриндә синифләр вә синфи мүбаризә мәсәләләринин шәрһинә кениш јер верилир. Бу проблем барәсиндә онун бахышларынын объектив керчәклији нә гәдәр дүзкүн әкс етдирдијини, бу бахышларын нә дәрәчәдә мүтәрәгги олдуғуну билмәк үчүн XX әсрин әввәлләриндә бу проблемин Азәрбајчанда буржуа идеолокијасында нечә гојулдуғу илә, Азәрбајчанда јайылан марксизм-ленинизм тә'лиминдә синифләр вә синфи мүбаризә проблемләринин нечә һәлл едилдији илә, һәм дә диқәр романтикләрин бу мәсәләјә мүнәсибәти илә чоһ јығчам шәкилдә таныш олаг.

Синифләр вә синфи мүбаризә мәсәләләриндә буржуа чәрәјанынын нумәјәндәләри чәмијјәтдәки антагонист синифләри вә онларын арасындакы мәнәфе әклијини, бу синифләр арасында гызғын мүбаризә кетдијини көрмәк истәмир, әһалинин бүтүн синифләри арасында сүлһ олмасына, онларын бир-биринә «мәһәб-бәт» бәсләмәсинә чағырырдылар.

Буржуазијанын вә мүлкәдарларын идеолокијасыны тәблиғ етмәјә кениш јер верән «Һәјат» гәзети милли мәсәләдән бәһс едән бир чоһ мәғаләләрдә белә бир мүддәаны вар гүввә илә јеритмәјә чалышырды ки, чәмијјәтдә һәр милләт ичәрисиндә өз иғтисади, ичтимаи вә сијаси мәнәфе вә мөвгеји е'тибарилә фәргләнән синифләр јохдур, милләтләр аһәнкдар бир там, бир күлл тәшкил едирләр. Гәзет Русијада о дөврдә мөвчуд олан иғтисади вә сијаси шәраити бәјәнир вә бу шәрант дахилиндә «рәијјәтлик» вәзијјәтиндә галмағы нормал вә дүзкүн бир һал һесаб едирди.

Өлкәдә ингилаби һадисәләрин кенишләндији бир шәраитдә буржуа идеолоғлары вә мәтбуаты синфи мүбаризәни «ағылсыз синфи мүһарибә» кими гәләмә ве-

рир, ону мұхтәлиф халглар арасында мұтләгиджәтин өзү тәрәфиндән төрәдилән милли гырғынла ејниләшдиридиләр. Белә мұлаһизәләрдән бириндә дејилирди: «Артыг ики һәфтәдән бәри бизим һәгигәтән бәдбәхт олан шәһәримиз елә дәһшәт вә мүсбәтләрә гәрг олмушдур ки, бунлары һәлә бир нечә ај бундан әввәл асанлыгла һисс етмәк оларды вә ағыллы үнсүрләр бу барәдә габагчадан дәфәләрлә хәбәрдарлыг етмишдиләр... онлар халг еһтирасларыны гызышдыранлардан, ағылсыз синфи мұһарибә төрәтмәјә чалышан фитнәкарлардан ачизанә хаһиш едирдиләр ки, мұхтәлиф тәбәгәләрә вә мұхтәлиф халгларла мәнсуб олан адамлар арасында чакнашма төрәтмәк үчүн инсана нифрәт руһунда олан өз ағылсыз фәалијјәтләрини давам етдирмәсинләр»¹.

«Јени фүјузат» журналы сәһифәләриндә мүсәлманлар ичәрисиндә синифләр олмамасы вә ислам динини гәбул едәнләр арасында бәрабәрлик һөкм сүрмәси идејалары тәблиғ едилирди. Мәсәлән, Бабазадә адлы бир мұәллиф күман едирди ки, мүсәлманлар арасында синифләр вә синфи мұбаризә јохдур, јалныз зүлмәтдә галан мүсәлманлар вардыр. Мұәллиф јазырды ки, биз бәдбәхт мүсәлманлары һәр чүр дәһшәтләр доғуран бу чәһаләт зүлмәти бүрүјүр. Бу чәһаләт зүлмәтини бизим көмәксиз, бинәва мәтбуатымыз тәчрид едә билмишдир².

Марксист фикирдә бу мәсәләләрин тамамилә әкс шәкилдә гојулдуғуну көрүрүк. Азәрбајчан марксистләри белә бир һәгигәти әсас тутур вә тәблиғ едирдиләр ки, чәмијјәт үзвләри вардыларла јохсулларла, капиталистләрлә фәһләләрә, мүлкәдарларла јохсул кәндлиләрә бөлүнүрләр; бүтүн милләтләрин буржуазиясы истисмарчы вә залымдыр, бүтүн милләтләрдән олан пролетарлар истисмар едилір вә зүлм көрүрләр, буна көрә дә тәкчә бүтүн пролетарларын дејил, һабелә бүтүн буржуазия синфини дә мәнәфеји бирдир.

Болшевик «Дә'вәт—Гоч» гәзети чәмијјәтин белә синфи бөлкүсүндән бәһс едәрәк јазырды: «Һәр милләт, хаһ ермәни, мүсәлман, хаһ рус вә ја түрк, ики бөјүк

дәстәјә тәсгим олунур; бири зәһмәт чәкиб ишләјән фиргә, диқәри дә зәһмәткешләрин рәнчиндән нәфбәрдар оланлардыр. Әввәлинчи гисим рәнчбәр, фәһләләр, сәнәткарлар вә гејри фүгәраји-касибәдир. Икинчи гисим саһибкархана, сөвдәкәр вә мүлкәдардыр. Бу хәјал сәһвдир ки, куја бир милләтин һамысынын, мәсәлән, ермәниләрин, мүсәлманларын, рус вә күрчүләрин вә гејри бир милләтин хејри о милләт үчүн үмуми олсун, бирлик вә иттиһадлары вағе олсун. Хејр, рәнчбәр, фәһлә, сәнәткар вә гејри фүгәраји-касибәләрин хејри сөвдәкәрләр, саһибкарлар вә мүлкәдарларын хејрилән дүз кәлмәз, һәрчәнд бунларын һамысы мүсәлманлардыр вә јаники ермәниләрдир. Амма чәми фабрикачыларын, чәми сәрмајәдарларын вә ја чәми мүлкәдарларын хејриләри бунлар үчүн үмумидир, һәрчәнд бири ермәни, бири мүсәлман, о бириләри гејри милләтләрдәндир вә һәмчинин чәми рәнчбәрләрин, фәһләләрин, сәнәткарларын вә гејри фүгәраји-касибәләрин хејриләри бунларын өзләри үчүн үмумидир»¹.

Азәрбајчан марксистләри изаһ едирдиләр ки, антагонист синифләр арасында там бир учурум вардыр, онларын арасында һеч бир мәнәфе үмумилији јохдур вә ола да билмәз: «Чүмлә мүсәлманы бәрабәр вә мұсәви һесаб едәнләр бөјүк сәһв етмишләр. Бунлар (фәһләләр) зилләтләри илә, мәшәггәтләри илә, ач вә сусуз, күчәләрдә сәфил галмаглары илә билдириләр ки, хејир, Тағыјев кимиләр бир башгадыр, мүсәлман фәһләләри бир башгадыр. Манташевләр бир башгадыр, ермәни фәһләләри бир башга, фәһләләрин варлылары һеч бир нисбәти вә гәрәбәти јохдур»².

Капиталистләрлә фәһлә синфи арасындакы мұнасибәтләрдән бәһс едәркән Азәрбајчан болшевикләри буржуазиянын даим фәһлә синфини өз әсарәти алтына алыб истисмар етмәсиндән данышыр вә изаһ едирдиләр ки, фәһләләрин һансы милләтә вә ја динә мәнсуб олмасы буржуазияны марағландырмаыр, буржуазия миллијјәтиндән вә дини мәнсубийјәтиндән асылы олмајаараг бүтүн фәһләләри истисмар етмәк мәгсәдини күдүр. «Тағыјевләр, манташевләр, мухтаровлар, вә гејриләри фәһлә синфини тәсәррүф етмишләр, ис-

¹ «Каспи» гәзети, №173, 3 сентјабр 1906-чы ил.

² Бах: «Јени фүјузат» журналы, № 5, 16 нојабр 1910-чу ил.

¹ «Дә'вәт—Гоч» гәзети, № 1, 26 мај 1906-чы ил.

² «Дә'вәт—Гоч» гәзети, № 7, 22 ијул 1906-чы ил.

тәдикләри кими голланырлар вә даим сә'ләри будур ки, фәһләни зијадә тәсәррүф етсинләр вә һеч фәһләнин нәфсинә вә һансы тајфадан олмасына, һансы мәнһәбдән һесаб олунмасына илтифат етмәзләр. Бу сөјләдикләримизи исбат етмәјә бу кејфијјәт кифәјәт етмәзми ки, Тағыјев фәһләләри саки етмәк үчүн казак чағырды, һаман казаклар мүсәлман фәһләсини мүсәлман ағанын јанында дөјдү, әзди»¹.

«Дә'вәт—Гоч» гәзети пролетарларла буржуазија арасындакы синфи мәнәфе әкслијинин әсасыны мејдана чыхармаға чалышараг бу әсасын мадди истәһсал вә бөлкү сәһәсиндә олдуғуну, фәһләләрин өз зәһмәтләри илә јашадығларыны, капиталистләрин исә фәһләләрин әмәјини истисмар етдикләрини хатырладырды: «Фүгәраји-касибә зәһмәтинин мејвәси илә күзәран едир ки, ондан тәк өзү мәнфәәтбәрдар олмајыр. Бир һиссәсини фәһлә фабрикачыја, кәндли мүлкәдара вермәлидир»².

Буна көрә дә пролетариатла буржуазијанын мәнәфеји бир-биринә зиддир. Демәли, пролетариат, зәһмәткешләр өз синфи мәнлик шүүруну јүксәлтмәли, сых бирләшмәли вә үмуми дүшмәнә гаршы биркә мүбаризә апармалыдырлар: «...дөвләтлиләрин синфи мәнәфеји фүгәранын мәнәфејинә зиддир... амә чамаат лазымы гәдәр зијаланыб, өз сијаси еһтијачыны ганыб мүттәһид олараг бирликдә үмуми дүшмәнләринини әксинә чалышырлар»³.

Фәһлә синфи илә буржуазија арасындакы зиддијәтләрин иғтисади әсасындан бәһс едән Азәрбајчан марксистләри хүсусилә нәзәрә чарпыдырдылар ки, һеч дә буржуа идеолоғларынын иддиа етдикләри кими капиталистләр фәһләләри јашатмырлар, әксинә, капиталистләрин варлы һәјаты јалныз фәһләләрин јаратдығлары сәрвәтләрин мәнимсәнилмәсинә, фәһлә синфинин ағыр истисмара дүчар едилмәсинә әсасланыр: «... саһибкарлар фәһләләри једиздирмирләр, әксинә, фәһләләр өз әмәкләри илә бүтүн сәрвәтләри јарадыр, өзләри исә данми еһтијач ичәрисиндә јашајырлар»⁴.

¹ «Дә'вәт—Гоч» гәзети, № 7, 22 ијун 1906-чы ил.

² «Дә'вәт—Гоч» гәзети, № 2, 29 мај 1906-чы ил.

³ *Генә орада*.

⁴ МЛИ Азәрбајчан филиалынын партија архиви, фонд 276, сијаһы 1, иш 110, вәрәг 1.

Партијамызын көркәмли хадими Н. Нәриманов пролетариатын мәнәфеји илә буржуазијанын мәнәфеји арасында там әкслик олмасындан, фәһләләрин зәһмәти олмадан буржуазија синфинин јашаја билмәјәчәјиндән јазырды: фәһләләрә «андырмаг ки, өз әлинин зәһмәтинә өзү саһибдир, андырмаг ки, фәһлә һеч бир чәһәтдән фабрикантдан әскик дејил, ону андырмаг ки, фәһләсини капитал өлү һесабындадыр»¹.

Азәрбајчан болшевик мәтбуаты сәһифәләриндә зәһмәткеш кәндлиләрин јохсул вәзијјәти тәсвир едилир вә көстәрилерди ки, бу кәндлиләр күн чыхандан күн батанадәк алын тәри ичәрисиндә јерли мүлкәдарлар үчүн ишләјир, ач-јалавач һәјат сүрмәјә мәчбур олурлар. Зәһмәткеш кәндлиләрин јерли бәјләр, ханлар вә ағалар тәрәфиндән рәһмсиз гарәт едилмәси кәндлиләри тамамилә вар-јохдан чыхарыр. Мирзаға Әлијев Азәрбајчанын кәнд јерләрини кәзмиш вә мүлкәдарларын ән амансыз, рәһмсиз зүлмүнә мә'руз галан зәһмәткеш Азәрбајчан кәндлиләринин ачыначағлы вәзијјәтини «Такамүл» гәзетиндәки мәғаләсиндә тәсвир етмишди. О өз мәғаләсиндә Гарабағ ханларынын зүлм вә әсарәтиндән бәһс едәрәк јазырды: «Һәр јердә, һәр бир мәмләкәттә үмуми бир ганун олан кими, бурада да бичәрә чамаат, јазыг амә наинсаф ханларын, бимүрүввәт мүлкәдар вә бәјләрин јәди-мүстәбиданәләриндә кирифдар галыб әзијјәт чәкмәкдәдиләр. Һәмншә өз чибләрини күдән бу вичдансызлар бичәрә чамааты белә бир дәһшәтли фәлакәтә сөвг едиб, онлары мәншәт мејданында бисәрипа бурахмышлар... ағалар исти отағларда «проферанс» вурмагла мәшғул олуб, гоншусунда зарылты илә дејилән «ана, мәнә чөрәк» наледи-чанкүзарыды ешитмир вә даһа доғрусу ешитмәк истәмирләр»².

Азәрбајчан болшевик мәтбуаты Русија кәндли күтләләринин вәзијјәтини кениш ишығландырырды. Көркәмли марксист С. М. Әфәндијев буржуа-демократик ингилабы кедишиндә аграр мәсәләсини һәлл етмәјин зәрури олдуғуну көстәрирди. О, «Рәнчбәрләрә даир» мәғаләсиндә гејд едирди ки, Русијада һөкмдарын, чар нәслинин вә бир овуч ири мүлкәдарын әлиндә чоһ бә-

¹ «Һәјат» гәзети, № 140, 28 ијун 1906-чы ил.

² «Такамүл» гәзети, № 5, 20 јанвар 1907-чи ил.

јук торпаг саһәләри топланмышдыр, милјонларла кәндлиләрин пајына исә чох аз торпаг дүшүр. О һәммин мәгаләсиндә Русијада торпагларын сон дәрәчә әдаләтсиз бөлүмәси барәсиндә јазырды: «Русијада бир нечә мәсәләләр вардыр ки, онларын һәлли гәти тезлик илә лазым кәлир. Бу мәсәләләрдән ән биринчиси вә ән шиддәтлисә дә әкинчи, кәндчи вә јахуд рәнчбәр мәсәләсидир. Русијанын торпагы һамы падшаһлыглардан чохдур. Торпагын чох јарысы, чох бир парчасы падшаһын вә помешшик дејилән мүлкәдарларын мөхуси малыдыр...

Тәк падшаһ илә нәслинин Русијада 60 милјон десјатин јери вардыр. Алтајски округ бүсбүтүн һамысы падшаһындыр... Русијада падшаһ ән бөјүк мүлкәдардыр... Русијада падшаһ әввәл мүлкәдарларын вә сонра сәрмајәдарларын мүһафизәчәсидир... Русијада 60 милјон гызыллы, мәдәнијјәтли, зигимәт, дашлы-гашлы јерин саһибәи үч чүт бир тәк адамдыр. Алтмыш милјон десјатин нә гәдәр инсан доландыра биләрди»¹.

Синифләр вә синфи мубаризә мәсәләләри Азәрбајчан романтикларинин дә әсәрләриндә өзүнәмөхсус чидди јер тутурду. А. Сәһһәт һәлә фәалијјәтинин илк дөврүндә, 1906-чы илдә јаздыгы әсәрләриндә үмумијјәтлә милләтдән, милләтин үмуми мәнәфејиндән бәһс едир, милләт дахилиндә ичтимаи тәбәгәләри, зүмрәләри, синифләри фәргләндирмирди.

1912-чи илдән исә онун дүнјакөрүшүндә һәлә ингилабын тәсири алтында башланан дәјишиклик өзүнү көстәрир, әсәрләриндә чәмијјәтин мүхтәлиф синиф вә тәбәгәләринин һәјаты мүәјјән дәрәчәдә өз әксини тапыр. О хүсусилә Азәрбајчан кәндинин һәјатыны, кәндлиләрин әмәјјин, онларын мәишәтини өз илһамлы гәләми илә тәсвир етмишидр.

А. Сәһһәтин ше'рләриндә мүәјјән һалларда ичтимаи тәзадлар, хүсусилә кәндлиләрин әзаб-әзијјәтли һәјаты, онларын јохсул күзәрәны парлаг шәкилдә тәсвир едилир, јохсул кәндлинин истәһсал әләтләриндән демәк олар мәһрум олмасы, ағыр зәһмәтә мәнқумлуғу гәләмә алыныр. XX әсрин әввәлләриндә Азәрбајчан кәндиндә

¹ «Төкәмүл» гәзети, № 6, 27 јанвар 1907-чи ил.

әһалинин кениш тәбәгәләрини тәшкил едән јохсул кәндлиләрин бу ачыначағлы күзәрәныны өз көзү илә көрән шаирин јарадычылығында кәндлиләрин һәјаты өз әксини бу чүр тапыр:

Вар бу кәнддә јенә елә јохсуллар,
Нә чүгү вар, нә котаны, нә кәли,
Өлмәк истәр, јетишмәјир әчәли,
Аллаһпајы диләр, ағлар, зоггулдар,
Ахшамачан хырманлары долашар¹.

Шәһәр һәјатынын, Бакы фәһләләри илә онлары истисмар едән фабрикләр арасындакы тәзадларын тәсвир едилдији «Әһмәдин гејрәти» әсәри Сәһһәтин јарадычылығында мүстәсна јер тутур. Һәммин ше'риндә А. Сәһһәт Ирандан кәлиб Бакыда Гарашәһәрдә чалышан бир фәһләнин һәјатыны, онун вәтәнпәрвәрлијини гәләмә алмышдыр. Бу фәһләнин шәхсијјәтини вә вәтәнә мөһәббәтини јүксәк гијмәтләндирән шаир јазырды:

Фабрикләри, инсанлары, даш, торпагы гапгарә
«Чорны город» адлы шәһәрин фабрикиндә чалышан,
Курултуја адәт етмиш, таггылтыја алышан,
Чохдан варды Әһмәд адлы бир иранлы бичарә.
Гүрбәт ичрә фәһләликлә сахлар иди өз башын,
Һәм вәтәндә дул анасын, јетим бачы-гардашын...
Габарладыб шиширтмишди әлләрини, чижини,
Чох севәрди вәтәнини, милләтини, динини,
Ағыр, бөјүк машынларын зәнчирләри, зәһмәти,
Чалышдыгча әскилмәзди һәркиз онун гејрәти².

Артыг 1912-чи илдә Бакы фәһләләринин һәјаты илә бағлы олан бир сыра әсәрләриндә А. Сәһһәт мүәјјән дәрәчәдә фәһлә синфинә үмид нәзәрләри илә бахмаға башлајырды.

Романтиклардән М. Һадинин бу проблемә данр бачышларына кәлдикдә, һәлә 1905-чи илдә о, мүтләгијјәтин вердији 17 октябр манифестинә бир мүддәт алданмышды. Лакин артыг 1906-чы илдә онун дүнјакөрүшүндә нәзәрә чарпан дәјишикликләр јараныр: «Верилән еһсан вә сәдәгәмиздән нә үчүн сәмәрә һасил

¹ Аббас Сәһһәт. Сечилмиш әсәрләри, сәһ. 85.
² Јенә орада, сәһ. 92.

олмајыр» мегаләсиндә о, чәмијјәтин ики бөјүк гисмә бөлүндүјүнү, онлардан бириндә варлыларын, дөвләт-лиләрин, дикәриндә исә јохсулларын топлашдығыны тәсдиг едир.

Ичтимаи тәзадлары, әдаләтсизликләри көрән М. Гади чарәни каһ ислам дининдә ахтарыр, каһ да һакимиј-јәт башында әјләшәнләрин маарифсизлијини бу мәшәгәтләрин сәбәби һесаб едир, үмумијјәтлә белә бир гәнаәтә кәлир ки, милләтин тәрәггиси үчүн кәрәк һәм-мин милләт ичәрсиндә һагг, һүгүг, нур, маариф галиб кәлсин.

Дикәр көркәмли романтик Н. Чавидин јарадычы-лығында чәмијјәтин ики бөјүк гүтбә бөлүмәси, бун-лардан бириндә варлыларын, һакимләрин, дикәриндә исә јохсулларын, мезлумларын дурмасы, онларын ара-сында мүбаризә кетмәси идејалары өз әксини тап-мышды. О, чәмијјәтдә мүхтәлиф ичтимаи тәбәгәләрин, синифләрин мөвчуд олдуғуну көрмүш вә онларын ара-сында кедән мүбаризәни гәләмә алмышды. Һәм дә о, садәчә бу мүбаризәни тәсвир етмәклә кифајәтләнмә-миш, она өз фәал мүнәсибәтини билдирмиш, өз ичти-маи бахышларында адәтән мезлумларын, јохсулларын тәрәфиндә дурмуш, онларын мәнәфәјини мүдафиә ет-миш вә онлары мүбаризәјә, интигам алмаға сәслә-мишди.

Н. Чавид ачыгча көрүр вә гејд едирди ки, чәмијјә-тин јохсул, бинәва, бинәсиб тәбәгәләри ағыр мадди вә-зијјәтдә јашајырлар. Јохсул, мезлум күтләләрин һәм-ин фәлакәтли вәзијјәтини көрән шаир онлары вәзијјәт-лә разылашмамаға, мезлум олмамаға, чәмијјәтдә өз һаггыны, һүгүгуну мүдафиә үчүн ајаға галхмаға ча-ғырырды.

Балаханы нефт мә'дәнләринин һәјат вә мәншәтинә, бурада јашајан адамларын күзәрәнына һәср едилән «Бақыда» әсәриндә Н. Чавид фәһләләрин һәјатыны, он-ларын мәншәт тәрзини өзүнәмәхсус бир шәкилдә тәс-вир етмишди. О көстәрирди ки, Бақы нефт мә'дәнлә-риндә чалышан фәһләләрин вәзијјәти сон дәрәчә ағыр-дыр, инсан онларын бу вәзијјәтини көрмәјә белә таб кәтирмир.

Н. Чавид фәһләләрин өз әмәји илә варлылар үчүн сәрвәт јаратдығларыны, варлыларын бүтүн зөвг-сәфа-сыны, ејш-ишрәтини тәмин етдикләрини көстәрирди.

О, варлыларла јохсулларын, капиталистләрлә, бур-жуаларла нефт фәһләләринин һәјат тәрзиндә, иғтисади вәзијјәтиндә олан тәзадлары, бу ики бөјүк ичтимаи гүтбә арасында учуруму тәсвир едир, фәһләләри мүда-фиә галхышыр, капитализм чәмијјәтиндәки әдаләт-сизлик әлејһинә өз сәсини учалдараг јазырды:

Әвәт!.. О сәрвәтү саман ичиндә зәнкинләр,
Кәдәр нә... билмәјәрәк истираһәт етсинләр!
Фәгәт заваллы фәгир орта јердә гәһр олсун.
Зәһәри газлары удсун да јыпраныб солсун.
Сәбәб нә?—сәһһәтә дүшмән о нәмли јерләрдә
Фәгир олан чүрүсүн!.. һагг вә мә'дәләт нердә!¹

Бунунла бәрәбәр, Н. Чавид капитализм гурулушу-нун әдаләтсизликләрини, ејбәчәрликләрини, бурадакы зүлм вә истисмары арадан галдырмаг јолларыны һәлә ајдын тәсәввүр етмир вә бунун мүшкүл бир мәсәлә олдуғуну, бу вәзијјәти арадан галдырмаг јолларынын јалныз кәләчәкдә кәшф едилә билчәјини сөйләјирди.

Н. Чавид капиталист мүнәсибәтләринин кениш ин-кишаф етдији Авропа мүнһитини дә тәсвир едир, орада да чәмијјәтин ики бөјүк гүтбә бөлүндүјүнү, бунлардан бириндә ишыг вә фәзиләтин, дикәриндә исә зүлмәт вә сәфаләтин һөкм сүрдүјүнү көстәрир, мәтин олмаға, ишыға чан атмаға чағырырды. Капиталист мүнәсибәт-ләринин һөкм сүрдүјү Авропа өлкәләри барәсиндә о өз мүбаризә чағырышыны тәкрар едәрәк јазырды:

Авропада ишыг да вар, зүлмәт дә,
Орда сәфаһәт дә вар, фәзиләт дә,
О бир әнкин дәниз ки, пәк горхунчдур.
Инсан каһ инчи булур, каһ боғулур;
Ајыг давранмалы, мәтин олмалы,
Һәп нурә гошмалы, һаггы булмалы².

Бүтүн бу дејиләнләрдән сонра А. Шаигин дә синиф-ләр вә синфи мүбаризә проблеминә мүнәсибәтини ај-дынлашдыра биләрик. Онун әсәрләриндә ХХ әсрин әв-вәлләриндә Азәрбајчанда капитализмин чошгун јүк-сәлиши, капиталист мүнәсибәтләринин бәргәрар олма-сы, синфи тәзадларын вә антагонизмләрин күчләнмәси, Бақы нефт сәнәјеси пролетариатынын иғтисади вәзиј-

¹ Нүсәји Чавид. Сечилмиш әсәрләри, 1-чи чилд, сәһ. 33.
² *Генә орада, сәһ. 281.*

јәти, нефт Бақысында пролетариатын синфи шүүрунун жүксәлмәси, онун сырларында һәмрә'лик вә јекдил-лијин кетдикчә артмасы, онун игтисади вә сијаси мүбаризәси кими чох мүһүм мәсәләләр өз әксини тапмышдыр.

А. Шаиг өз јарадычылығынын һәлә лап илк дөвр-ләриндә чәмијјәтин мүхтәлиф гүтбләрә бөлүндүјүнү, бурада варлыларла јохсуллар, әзәнләрлә әзиләнләр, залымларла мәзлумлар олдуғуну тәсвир етмишди. О, чәмијјәтин бир гүтбүндә һәјатын бүтүн наз-не'мәтләр-риндән истифадә едән варлы, түфејли тәбәгәләрин, си-нифләрин, диқәр гүтбүндә исә ачыначағлы һәјат сү-рән, өз әлинин зәһмәти илә чәмијјәтин демәк олар бүтүн мадди не'мәтләрини јарадан зәһмәткешләрин дурдуғу-ну көрүрдү. Онун әсәрләриндә ингилабдан әввәлки Бақы мүһитиндә, нефт сәнајесинин сүр'әтлә инкишаф етдији бир шәрайтдә јохсул нефт фәһләләринин вәзијјәти тәс-вир олунурду.

1908-чи илдә јаздығы «Мәктуб јетишмәди» әсәрин-дә А. Шаиг чәмијјәтин бу ики бөјүк гүтбү, онларын арасындақы кечилмәз сәдләр, кәскин тәзадлар барәсин-дә дејирди:

«Ғалын палто, исти палтар кејинмиш адамлар бә-зәкли вә исти мәнзилләриндән чыхыб пијада, ја арабалар ичиндә раһат-раһат күчәләрдән кечирдиләр. Бу дон-дуручу ғыш, бу сәрт сојуг онлар үчүн әјләнчәдән баш-га бир шеј дејилди.

Дүңјада бүтүн сәфаләт вә фәлакәт јалныз инсан-лығын јохсул гисминә нәсиб имиш!»¹.

Ирандан кәлиб Бақы нефт сәнајесиндә чалышан фәһләнин дилиндән «бурада пул газанмағ чох чәтин-дир» дејән мүәллиф һәгигәтән фәһләләрин ағыр һәја-тыны, онларын јалныз һәддиндән артыг әмәк сәрф ет-мәк сәјәсиндә өз һәјатларыны бабат тә'мин едә билдик-ләрини көстәрирди. Нефт сәнајесиндәки бу ичтимаи, синфи тәзадларын габарыг шәкилдә ашкара чыхарылдығы һәмин әсәрдә Бақы нефт сәнајесиндә јаранан вәзијјәт барәсиндә дејилирди: «Бах, бу јерләрин һәр кушәсинә ајағ бассан, һәр овуч торпағына газма вурсан, ишчи сүмүјү көрәрсән, ишчи фәрјады ешидәрсән. Бу уча ев-ләрдә, исти отағларда наз-не'мәт ичиндә јашајан...»²

¹ Абдулла Шаиг. Әсәрләри, 1-чи чилд, сәһ. 3.

² Јенә орада, сәһ. 6.

Нефт гујусундан сәрвәт әлдә етмәк Бақы капита-листләринин һәјат мәгсәдинә чеврилмишди. Нефт гу-јусу газыларкән газмачы фәһләнин һәлак олмасы неф-тин ахмаға башладығыны көрән саһибкарын севинчинә тә'сирсиз ғалыр: «Һачы Гулу бир шеј ешитмирмиш кими, горха-горха гујунун ағзына кәлди вә еһтијатла гујунун јанына узаныб диггәтлә бахды. Бирдән-бирә көзләриндә, үзүндә дашғын бир севинч ғығылчымлары, додағларында мәмнунијјәти андыран бир тәбәссүм олду-ғу һалда уча сәслә:

—Чешмәнин башы ачылды, јаваш-јаваш нефт гај-најыр—деди»¹.

Беләликлә, биз һәлә әсрин әввәлләриндә, Азәрбајчанда Совет һакимијјәти гурулмасындан чох-чох әввәлләр А. Шаигин әсәрләриндә капитализмин инкишаф етди-ји шәрайтдә буржуазија илә фәһлә синфи арасындақы ичтимаи зиддијјәтләрин ашкара чыхарылдығыны кө-рүрүк.

Азәрбајчанда Совет һакимијјәти гурулдугдан сонра да А. Шаиг дәфәләрлә ингилабдан әввәлки дөврдән бәһс едән әсәрләр јазаркән Бақы нефт сәнајесиндә ча-лышан фәһләләрин ағыр күзәрәныны тәсвир етмиш, бу-радақы синфи тәзадлары вә синфи мүбаризәни гәләмә алмышдыр.

1927-чи илдә јазылан «1905-чи ил ингилабындан сонра јетишмиш әдәбијјатымыза сәһни бир нәзәр» адлы мәга-ләсиндә А. Шаиг Бақы нефт сәнајесиндә капитализмин инкишафынын чанлы мәнзәрәсини верир, бунула әлагәдар Азәрбајчан әһалисинин тәркибиндә ичтимаи тәбәгәләшмәнин сүр'әтләндијини гејд едир. «Азәрбајчан нефти башга милләтләрин һағындан вә зәһмәтиндән истифадәјә чалышмыш олан Гәрб сәрвәтдарларынын иштаһасыны чох охшамыш олдуғундан дүңянын мүхтәлиф чәһәтләриндән ғалхыб ахын-ахын Бақыја гошарағ јерләширдиләр. Јохсул Бақы көјлүләри-нин әразиси аз пара мүгабилиндә сатын алынды. Ма-киналар кәтирилди, гујулар газылды, узағдан шам ор-манлығыны андыран буруглардан нефт чағлајан кими ахмаға башлады. Азәрбајчан нефти јалныз Гәрб сәр-вәтдарларыны дејил, елм, фәни вә сәнәт саһибн олан

¹ Абдулла Шаиг. Әсәрләри, 1-чи чилд, сәһ. 7.

чох дэјәрли шәхсләри дә өзүнә чәлб етмиш олдуғундан Азәрбајчан Гәрб мэдәнијјәтиндән әмдији сағлам гида васитәсилә күндән-күнә чанланыр, күндән-күнә жүксәлирди. Әсрләрдән бәри галын бүрчләр, барылар ичинә сыхылыб галмыш олан Бақы артыг жүз минләрчә ахыб кәлмәкдә олан ашигләрини гүчағына алыр, о дар һүдудуна, дар чәрчивәсинә сығмыр, ону парчалајыб харичинә чыхмаг мәчбуријјәтиндә галыр»¹.

Јенә һәмнин мәгаләсиндә А. Шаиг кәстәрир ки, XIX әсрин сону—XX әсрин әввәлләриндә харичи капиталистләрин Азәрбајчана ахышмасы илә јанашы јерли милли буржуазија да формалашыр, жүксәлирди. Лакин јерли буржуазијанын јаранмасы чар һөкүмәтинә хош кәлмирди. Бу буржуазијанын кәлчәји, онун инкишаф етмәси вә жүксәлмәси чар мүтләгијјәтини горхудурду. Бу просеси мүәллиф белә тәсвир едир: «Јерли әһалидән бөјүк сәрвәтдарлар јетишмәси әчнәби сәрвәтдарларынын зөвгүнү охшамадығы кими, чар һөкүмәтинин дә сијасәтинә ујмурду. Кәлчәкдә сәрвәтин јерли әһали әлиинә кечмәси еһтималы онлары чох горхудурду. Һәгигәтән әһали артыг ојанмыш вә өз хејир вә зәрәрини анламыш олдуғундан нефт саһәләрини әчнәбиләрә даһа сатмыр, өзләри истифадә етмәјә чалышырды. Бунун өнүнү алмаг үчүн әчнәби сәрвәтдарлары вә һөкүмәт мәмурлары чалышыр вә шиддәтли тәдбирләр көрүдүләр. Һәмнин бу рәгабәт һисси јерли сәрвәтдарлары халга, хүсусән чар һөкүмәти сијасәти илә шиддәтли мүбаризә апармагда олан зијалыларә јахынлашдырырды»².

А. Шаиг XIX әсрин сонуна доғру Азәрбајчанда ичтиман-игтисади шәраитин инкишафындан данышаркән, һәр шейдән әввәл, бурада капитализмин инкишафындан бәһс едирди. Сејид Әзим Ширванинин һәјат вә јарадычылығы дөврүнү сәчијјәләндирәркән мүәллиф бурада хүсусилә капитализмин, капиталист мүнәсибәтләринин инкишафыны өн сырада кәстәрирди. О јазырды: «Сејид Әзим Ширвани тичарәт вә сәнајә капитализминин Азәрбајчанда сүр'әтлә инкишаф етдији, Гәрб техника вә мэдәнијјәтинин кет-кедә јени Азәрбајчан нәсли ичәрисинә кирмәјә башладығы, әскиликлә јенилик арасын-

¹ Абдулла Шаиг. Әсәрләри, 4-чү чилд, сәһ. 232.

² Јенә орада, сәһ. 232—233.

да көрүш, һәјат вә зөвгчә бөјүк бир ајрылыг вүчүда кәлдији заманда јетишмишдир»¹.

Азәрбајчанда капиталист мүнәсибәтләринин инкишафындан, бурада пул мүнәсибәтләринин кенишләnmәсиндән бәһс едән А. Шаиг капитализм шәраитиндә пулун мүстәсна дәрәчәдә бөјүк рол ојнадығыны гејд едирди. Мүәллиф ачыгча кәстәрирди ки, XIX әсрин икинчи јарысында Азәрбајчанда капиталист мүнәсибәтләри кет-кедә жүксәлмиш, Бақы даирәсиндә нефт сәнајеси сүр'әтлә инкишаф етмишдир: «Феодализм чәмијјәти дағылдыгча, тичарәт капитализми чанландыгча, паранын әһәмијјәт вә гијмәти артыр, мәмләкәтин игтисади һәјәти чанланыр, чәмијјәтдә јени ичтиман груп вүчүда кәлирди. Бу јени групун башлыча гәјәси капитал топламаг вә һәр васитә илә олурса-олсун зәнкинләшмәкдән ибарәт иди. Зира ки, инсанын гәдрү гијмәти, шәрәф вә һејсәтијјәти јалныз параја бағлы олан бу дөврдә сәрвәт тәләб олунурду...

Тичарәт капитализми гүввәтләндикчә, сәнајә жүксәлдикчә, тамаң вә еһтирас артыр, истисмарчылыг кәскинләшир, ичтиман групплар арасында синфи мүбаризә дә дәринләширди»².

Беләликлә, А. Шаиг Азәрбајчанда капиталист мүнәсибәтләринин инкишафыны дүзкүн шәрһ едәрәк, чәмијјәтдә синфи әксикликләрин дәринләшдијини вә синфи мүбаризәнин кәскинләшдијини кәстәрир.

XX әсрин әвәлләриндә Азәрбајчан фәһлә синфи артыг формалашмышды. Онун јетишиб жүксәлмәси хүсусилә Бақы даирәсиндә нефт сәнајесинин вә башга сәнајә саһәләринин чөшгун инкишафы илә, Азәрбајчан районларында бир сыра сәнајә саһәләринин инкишафы илә бағлы иди. Бу тарихи факты гејд едән А. Шаиг јазыр: «Мәдәнләрдә, заводларда, фабрикләрдә минләрчә башга милләтләрдән ишчи вә әмәкчи зијалылар чалышдығы кими, азәрбајчанлылардан да бөјүк мигјасда фәһлә синфи тәшәккүл етмишди»³.

1936—1937-чи илләрдә А. Шаиг ингилабдан әввәлки Азәрбајчанда синифләр вә синфи мүбаризә барәсиндә марағлы мүлаһизәләр сөјләјир, Азәрбајчанда инги-

¹ Абдулла Шаиг. Әсәрләри, 4-чү чилд, сәһ. 801.

² Јенә орада, сәһ. 324—325.

³ Јенә орада, сәһ. 233.

лабдан эввалки фəһлə һəјатыны вə буржуазиянын мөвгејини əтрафлы тəһлил едир. Мəсələn, 1936—1937-чи иллəрдə јаздыгы «Араз» романында мүəlлиф «мə'дəнчилəрин һөкүмəт адамлары илə бирликдə» јаратдыглары вəзижəтдөн бəһс едир, XIX əсрин ахырларындан е'тибарən Бақыда нефт сəнајесинин сүр'əтлə инкишаф етдијини кəстəрди. Мүəlлиф јерли бəјлэрə, чар мə'мурларына гаршы узун мүддəт мұбаризə апаран Аразын һүнəриндэн бəһс едəркən онун чар мə'мурлары гаршысында баш əјмəдијини билдирир вə гејд едир ки, о, «чох мəзлүмлары залымларын пəнчəсиндэн гуртармыш, чох залымын очагыны сөндүрүб јелə совурмушду»¹.

Бу əсəрдə мүəlлиф нефтин һələ əл илə газылан бургулардан чыхарылдыгы вахтлардан е'тибарən нисбəтən мұасир техниканын тəтбиг едилдији вахта гэдэр нефт сəнајесинин вəзижəтини, бурадакы истəһсал үсулу вə гајдаларыны тəсвир едир. Лакин əсəрин мəркəзиндə Бақынын нефтчи фəһлəsi, бу фəһлəнин ағыр əмəји вə тə'минатсыз мадди вəзижəти дурур. Мүəlлиф хүсүсилə фəһлə синфи ичəрисиндə бəјнəлмилəлчилик, бəјнəлмилəл һəмрə'јлик дүјгуларынын мөһкəм јер тутдугуну дүзкүн олараг нəзэрə чарпдырыр. Фəһлэлəрин ағыр иш шəраитиндэн вə јерли капиталистлəрин онлары һəдсиз истисмар етдијиндэн данышан мүəlлиф фəһлəнин дилиндэн дејир: «...бизи јаман сојурлар. Күндə он ики саат ишлəјирик, јенə ачыг; ачлыг һələ бир тэрəфə галсын, һэр күн өлүм горхусу вар. Бир јандан гујулар ағзыны əждаһа кими ачыб, фəһлэлəри бир-бир удур, бир тэрəфдэн дə бу мə'дəнчилəр, гочулар бир-бириндэн нефт, тахта, бору, гајыш оғурлајырлар, оғулар, ишин үстү ачылмасын дејə, бə'зи вахт фəһлэлəри дə кəтүрүб өзлəри илə апарырлар. Бу хоzejинлэр варландыгча ачкөз олур. Дүнјаны да газансалар көзлəри дој-мур»².

Чох мараглыдыр ки, мүəlлиф фəһлэлəрин вəзижəтиндэн бəһс едəркən хүсүсилə онларын «өз зəһмəтини сатдыгларыны» ашкар сүрəтдə гејд едирди³.

¹ Абдулла Шайг. Əсəрлəри, 1-чи чилд, сəһ. 317.

² *Јенə орада*, сəһ. 325.

³ *Јенə орада*, сəһ. 337.

«Араз» романы Шайгин јарадычылыгында хүсүси јер тутур. Бу əсəриндə мүəlлиф кечмиш чар үсули-идарəсинин ич үзүнү ашкара чыхарыр, Азэрбајчан халгына чар мұтлəгижəтинин мұнасибəтиндэн, шəһэр вə кəндлəрдə игтисади инкишафа мане олмасындан бəһс едир: «Чар үсули-идарəsi бүтүн халглар кими Азэрбајчан халгыны да игтисади, мəдəни чəһəтдэн өлдүрмək, она чанланмаг, дирчəлмək имканы вермəмək үчүн минбир шəраит назырлајырды; кəндлəрдə, шəһэрлəрдə тəсəррүфат, сəнајə вə мəдəнијјət ишлəрини тэрəggi вə инкишаф етдирмək јеринə зүлм вə истибад гурдлары олан пристав, начальник, губернатор вə градоначальниклэр тə'јин едир, рүшвəт дүшкүнү олан бу чар гујруглары јерли бəјлэрлə, буржуазия илə əлбир олуб, халгыи башына бəла кəсилдириди. Буна көрə дə һэр тэрəфдэн əзилмəkдə, боғулмагда олан вə һеч бир јандан үмид вə гуртулуш јолу көрмəјən күтлə чана дојуб бə'зən əсаслы, мұтəшəккил мұбаризə əвəзинə јанлыш јоллара сапырды»¹.

Лакин халгын көзү кет-кедə ачылыр вə иигилаби һэрəkəт, синфи мұбаризə јүксəлирди. Буна көрə дə А. Шайг тамамилə һаглы олараг гејд едир ки, Азэрбајчана хаммал мənбəји кими бахан чар мұтлəгижəти һэр чүр чəза тəдбирлəринə əл атыр, истэр габагчыл адамлары сүркүнə јолламаг, һəбсханалара салмаг кими васитəлəрдэн, истəрсə даһа фитнəкар васитəлəрдэн истифадə едир. Мүəlлиф чар мұтлəгижəтинин Азэрбајчан барəсиндə јеритдији мұстəмлəkəчилик сијасəтини вə бу сијасəтин һəјата кецирилмəsi үчүн истифадə едилən васитə вə үсуллары ифша едэрək јазыр:

«Чар һөкүмəтинə јалныз Азэрбајчан нефти лазым иди. Јаваш-јаваш ајылмаға, өз һүгугуну дүшүнүб анламаға башлајан халгын, фəһлə синфинин кəлəчəји ону горхудурду»².

1861-чи илдə тəһкимчилик һүгугунун лəғв едилдији вахтдан е'тибарən сон дөврə гэдэр чар мұтлəгижəтинин јеритдији сијасəти Шайг дүзкүн, доғру, объектив шəкилдə, һəm дə тарихи һадисəлэрə əтрафлы вə дəриндэн бəлэд олан бир мұтəхəссис кими тəсвир едир.

Буржуазия илə пролетарнат арасындакы зиддијјət-

¹ Абдулла Шайг. Əсəрлəри, 1-чи чилд, сəһ. 341.

² *Јенə орада*.

ләрнн барышмазлыгыны, чәмијјәтдә мадди нәмәтләрнн чох бөјүк бир гисминн пролетариатын јаратдыгыны билдирән мүәллиф нефт мәдәнчиләрннн фәһләләрә азғын нифрәтинн тәсвир едәрәк бир буржуанын дилиндән дејир: «Бизим ән бөјүк дүшмәнимиз мәдәнләримиздә ишләјиб, чәрәјимизи јејән бу азғын фәһләләрдир. Бу ач гурдлар вар-јохумуза саһиб олуб, бизи дә өз күнләриннә салмаг истәјирләр»¹.

Капитализм дүнјасында һаким даирәләрин бүтүн зөвг вә сәфасына, сәрвәт вә дөвләт ичәрисиндә ејшишрәтлә һәјат сүрмәсинә бахмајараг, онларын мәнәви мискинлији ајдын көрүнүрдү. А. Шаиг һесаб едирди ки, зәһмәткешләр, фәһләләр өз јарадычы әмәјиннн бәһрәси илә јашадыглары һалда, варлы синифләр, буржуалар белә бир зөвгдән мәһрумдурлар. Мүфтәхор, түфәјли капиталистләрдән өз үстүнлүкләрннн билдирән фәһлә дејир: «Мәгсәдсиз һәјат кечирән, алын тәри төкмәјән, әмәк чәкмәјән инсанлар һәјатын һәгиги зөвгүнү дадмајанлар вә дүмајанлардыр. Онларын бүтүн зөвг вә нәш'әсинн топлајасыныз (алыныннн тәрнннн силәрәк) мәним бу алын тәрнндән алдығым зөвг вә нәш'ә јанында чох кичик галыр»².

Бу әсәрдә хүсусилә капитализм дөврүндә кенишләнән рәгабәт системи мүәллиф тәрәфиндән әтрафлы тәдгиг едилир вә көстәрилир ки, фәһлә синфи ичәрисиндә синфи шүүр кет-кедә инкишаф едир, социал-демократ партијасынын рәһбәр фәәлијјәти сәјәсиндә пролетариатын синфи мәнлик шүүру јүксәлир, башга халгларә мәнсуб олан фәһләләрлә јанашы азәрбајчанлы фәһләләр дә сәјәси мүбаризәјә әл атырлар. Әсл пролетар бејнәлмилләчлији мөвгејиндән мүәллиф бүтүн милләтләрдән, бүтүн халглардан олан мәзлумларын, хүсусилә дә фәһләләрин ејни мадди еһтијачлар ичәрисиндә јашадыгларыны тәсвир едир: «Русијадә инди бүтүн фәһләләрин, мәзлумларын вәзијјәти бу чүрдүр»³.

«Араз» романында «биз јохсулларын ән бөјүк дүшмәни кимдир?»—суалына верилән чаваб да мараглыдыр: «Мәни вә мәним кимиләри ишдән ким говур? Са-

һибкарлар, варлылар. Алмасымы әлимдән ким алды? Варлылар. Бу варлылар бизи инсан јеринә гојмурлар!»¹ Романда һәлә 1905-чи ил әрәфәсиндә Русијадә кедән, хүсусилә Азәрбајчанда кенишләнән фәһлә һәрәкәты, 1904-чү илин декабрында кечирилән тәтил сәјәсиндә мүштәрәк мүгавилә бағландыгы, бунун да фәһләләрин чох чидди бир гәләбәси олдугу дәрнн елми әсасларла көстәрилир.

«Араз» романында мүәллиф нәинки фәһләләрин игтисади мүбаризәсинн тәсвир етмиш, һәм дә синфи мүбаризәнин чох мүһүм формасы олан сәјәси мүбаризәнин, һакимијјәт уғрунда мүбаризәнин нә гәдәр бөјүк әһәмијјәти олдугуну көстәрмишдир. Әсәрдә фәһлә-кәндли һакимијјәти гурмаг уғрунда мүбаризәнин сон мәгсәдләриндән данышылыр.

Русијадә һакимијјәт уғрунда мүбаризәнин зәрурилијиндән бәһс едән мүәллиф дејир: «Игтисади вә сәјәси вәзијјәтин ағырлығы өлкәнин ән икид вә гочу огулларыны гачаглыга, гулдурлуга мәчбур етмишди. Бу вәзијјәт өзү елә мөвчуд үсули-ндарәнин јериндә фәһлә вә кәндли һөкүмәти гурмағын ән доғру бир јол олдугуну тәсдиг едирди»².

Чох мәрағлыдыр ки, һәмнн әсәрдә А. Шаиг һәлә 1905-чи ил ингилабы дөврүндә вә сонрақы илләрдә фәһлә һәрәкәтында пролетар мүбаризә үсулларынын, силаһлы чыхышларын вә тәтилләрнн әһәмијјәтли јер тутдугуну, болшевикләрин јахын заманда өлкәни азадлығыа чыхарачагларыны көстәрилди: «О күн јахындыр. О күнү сәнә фиргәмизин ачдыгы кениш јол, изләдији милли сәјәсәт верәчәк. О заман социалист вәтәниннн кәнч бир ашиг гәлби илә севәчәксән»³.

1953—1954-чү илләрдә јазылан «Хатирәләрим» әсәриндә А. Шаиг Азәрбајчанда капитализмин инкишафы, буржуа чәмијјәтинин антагонист синифләри олан буржуазија вә пролетариатын формалашмасы, онларын арасында синфи мүбаризә һаггында илк мә'хәз һесаб едилә биләчәк гијмәтли материаллар верир вә өз мүшаһидәләринә әсасланан мүлаһизәләр сөјләјир. «Хатирәләрим» әсәриннн «Көһнә Бақы» бөлмәсиндә Бақы

¹ Абдулла Шаиг. Әсәрләри, 1-чи чилд, сәһ. 456.

² *Генә орада*, сәһ. 456.

³ *Генә орада*, сәһ. 361.

¹ Абдулла Шаиг. Әсәрләри, 1-чи чилд, сәһ. 478.

² *Генә орада*, сәһ. 371.

³ *Генә орада*, сәһ. 390.

нефт сәнајечиләринин вәзијјәти илә бурада јашајан вә чалышан фәһләләрин вәзијјәти арасындакы учурумун кәскин ифадәси вардыр: «Бакыја кәлдијим күнләрде диггәтими илк дәфә чәлб едән һадисәләрдән бири дә нефт сәлтәнәти Бакыда халгын нефт алмаг үчүн чәкдији чәтинлик олду. Бакы милјончуларынын чоху нефт һесабына варланмышды. Нефти тонларла харичә сатыб милјонлар газанан бу ағалар јерли халгын нефт илә тәмин едилмәси үчүн һеч бир тәдбир көрмүрдүләр. Сәрт Бакы гышыны јохсуллар дәрд вә гүсәә илә гаршылајырдылар. Бакыда ади нефт дүканлары белә јох иди. Нефтчиләр белләриндә, палан үстүндә кәздирдикләри бөјүк дәмир габлар илә күчә-күчә, гапы-гапы кәзиб нефт сатырдылар. Бә'зән арабаларда да нефт сатырдылар»¹.

Ингилабдан әввәлки мүнһтдә фәһләләрин ағыр вәзијјәтини тәсвир едән мүәллиф «Хатирәләрим»ин «Јени мәнзилимиз» бөлмәсиндә кәстәрирди ки, истисмарчы гурулуш шәраитиндә фәһләләр ағыр һәјат сүрүрдүләр: «Гәдирәли орта бојлу бир оғлан иди. Гыш-јај подратчынын јанында ишләјиб, ајда 10 маната күчәләрә даш дөшәјир, көһнә сәкиләри тә'мир едирди. Бир аз узунсов үзү күнәшдән јаныб мис рәнки алмышды.

Ризванын да иши чох ағыр иди. Без фабрикинән ајда чәми 12 манат алырды. Гәдирәли кими Ризван да ишдән гајыланда чох јорғун олурду. Еһтијач онлары бир-биринә бағладығындан бу үч гоншу бир аилә кими јашајырды. Онларын ағыр вәзијјәтдә јашадыглары үзкөзләриндән, јамаглы көһнә палтарларындан бәлли иди»².

Шаиг фәһләләрин мүхтәлиф чәримәләрлә чәзаландырылдыгларыны вә бунун да онлары истисмар етмәк үчүн бир васитә олдуғуну гејд едирди: «Һәлә чәримәләр дә бир-биринин үстүндән кәлир», «чәримә тәк Ризвандан алынмыр. Фәһләләрин һамысы о дәррдәдир. Бәс иш башында отуран ағалар нә илә долансынлар!»³.

Бурадан исә А. Шаиг белә бир нәтичәјә кәлирди ки, фәһләләрин игтисади вәзијјәтини јахшылашдырмаг үчүн сијаси һакимијјәт мәсәләси һәлл едилмәлидир,

јә'ни мөвчуд сијаси гурулуш тамамилә дәјишилмәли, онун јериндә әдаләтли ичтимаи гурулуш јарадылмадыр. Фәһлә синфи ичәрисиндә һәлә о илләрдә белә бир шуурун јетишдијини кәстәрән А. Шаиг јазырды: «Бу зәманәни көрүм тәрсинә чеврилсин, бири ачындан өлүр, бири тохундан, нә гәдәр ки, бу тахты башына учмуш падшаһ вар, касыб-кусубун үзү күлмәјчәк»¹.

Ингилабдан әввәлки шәраитдә фәһләләрлә буржуазиянын вәзијјәтини, фәһләләрин ағыр әмәјини, онларын мөшәггәтли әмәк баһасына нефт буржуазиясы үчүн бөјүк өлчүдә сәрвәт јаратдыгларыны тәсвир едән А. Шаиг «кечә-күндүз зәһмәт чәкмәкдән илан кими габыг гојан, һәтта чаныны белә чох заман гурбан верән фәһләләрә гаршы сон дәрәчә гыјымсыз вә хәсис олан мә'дәнчиләр»² һаггында данышырды.

А. Шаиг Бакыда сәнајә капитализминин јүксәлдијини, нефт сәнајесинин сүр'әтлә артдығыны вә бурада фәһлә синфинин формалашдығыны тәсвир едир. «XIX әсрин сонларына доғру Бакыда нефт сәнајеси, фабрика-заводлар, балыгчылыг, кәмичилик, дашчылыг вә игтисадијјәтин башга сәһәләри сүр'әтлә инкишаф едирди, тичарәт банклары ачылырды. Бунунла әлағәдар олараг Бакыда фәһлә синфи артыб бәлли-башлы бир синиф кими мејдана чыхыр, зәһмәт илә капитал даһа ајдын бир шәкилдә үз-үзә кәлирди. Алты нефт илә долу јерләр Бакы кәндлиләриндән минбир фырылдагла сатын алыныр, харичдән Бакыја машинлар кәтирилир, јени нефт гујулары газылырды»³.

Һәм дә XIX әсрин ахырларына доғру Бакыда сәнајенин чошғун инкишафы бурада синфи әксикләрин даһа бариз шәкилдә мејдана чыхмасына сәбәб олурду. Пролетариатын өзү илә бирликдә онун идео-локијасы кет-кедә јайылырды. Бурада ики идеолокија, буржуа идеолокијасы илә пролетар идеолокијасы арасында мүбаризә шиддәтләнирди. А. Шаиг һаглы олараг кәстәрирди ки, белә бир вәзијјәтдә фәһләләрин синфи мүбаризәси олдуғча кәскинләшир, бу да һаким даирәләрин фәһләләрә гаршы чәза тәдбирләринә әл атмасына кәтириб чыхарырды. XIX әсрин ахырла-

¹ Абдулла Шаиг. Әсәрләри, 5-чи чилд, сәһ. 132.

² *Јенә орада*, сәһ. 71.

³ *Јенә орада*, сәһ. 72.

¹ Абдулла Шаиг. Әсәрләри, 5-чи чилд, сәһ. 72.

² *Јенә орада*, сәһ. 159.

³ *Јенә орада*, сәһ. 134.

рында вә XX эсрин эввәлләрində Бақыда јаранмыш олан вәзијјәти тәсвир едәркән А. Шаиг јазырды: «Бақынын ири сәнаје шәһәринә чеврилмәси бурадакы синфи зиддијјәтләри дә кәскинләшдирмиш, буржуа мәфкурәси илә пролетар мәфкурәсинин мүбаризәси даһа да шиддәтләнмишди. Бу заман Бақыда ингилаби фикирләрин көк салыб јажылмасы үчүн мүнәсиб бир шәраит јаранмышды. Фәһләләрин итгисади вәзијјәтинин ағырлығы онлары тәтилләрә, чарпышмалара сөвг едирди. Гүввәтли тәшкилата истинад етмәјән бу тәтилләр вә чыхышлар саһибкарларын әмрилә чағырылмыш һөкүмәт сүнкүсү күчү илә јатырылыр, һәбсләр вә сүркүнләр давам едирди. Буна бахмајараг јенә дә полис илә фәһләләрин арды-арасы кәсимләјән чарпышмаларынын давам етмәси үзүндән иртича олдуғча гүввәтләнмиш, либерал мәтбуат сусдурулмуш, маариф назир тәрәфиндән мәктәбләрдә, китабханаларда вә гираәтханаларда тәфтиш вә нәзарәт ишләри сыхлашдырылмышды. Пролетар балалаларыны мәктәбләрә гәбул етмәмәк үчүн әмрләр верилмиш, орта вә али мәктәбләрдә тәһсил һағы артырылмышды»¹.

А. Шаиг XX эсрин эввәлләрində, хүсусилә 1905-чи ил ингилабы башландығдан сонра Бақыда фәһлә һәрәкатынын јүксәк мәрһәләјә чатдығыны вә бурада буржуа мүнәсибәтләринин кет-кедә даһа чох инкишаф етдијјини тәсвир едир, ејни заманда бурадакы зијалы тәбәгләри арасында кедән мүбаризәни дә көстәрирди: «Јени-јени гүввәтләнмәјә башлајан фәһлә тәтилләри тәрәггипәрвәр адамларә бу синфин гүдрәтини һисс етдирмәјә башлајырды. Одур ки, Бақы XIX эсрин сонларындан башлајараг сијаси хадимләрлә јанашы, габагчыл елм вә сәнәт адамларынын да нәзәрини чәлб едирди. Сәнәт адамларыны өз исти ганадлары алтына алмыш Бақы һәм дә рус вә Авропа мэдәнијјәтиндән әмдији гила васитәсилә күндән-күнә чанланыр, мэдәниләширди. Артыг әсрләрдән бәри галын бүрчләр вә һасарлар арасында сыхылыб галмыш олан гочаман Бақы көһнә, дар һүдуду, дар чәрчивәси ичәрисинә сығмајыб, галын һасар ичинә алынмыш Ичәришәһәрин харичинә чыхмағ, өз һүдудларыны кенишләндирмәк мәчбуријјәтиндә галмышды. XX эсрин эввәлләрində Бақыршәһәрдә јени биналар тикилир, күчәләр, мәһәллә-

¹ Абдулла Шаиг. Әсәрләри, 5-чи чилд, сәһ. 134.

ләр салыныр, тәзә тичарәт мүәссисәләри, дүканлар, базарлар мејдана чыхырды.

Сәнаје капитализминин инкишаф етмәси көһнә Бақыја бир чох итгисади-ичтимаи, сијаси вә мэдәни јениликләр дә кәтирмишди. Бу јениликләри һәзм едә билмәјән мүнәфизәкар феодал галығлары өз көһнә адәт, һәјат вә көрүшләриндән ајрылмағ истәмирдиләр. Мүтәрәгги зијалылар илә көһнәлик арасында мүбаризә ачығ вә кизли шәкилдә давам едир, күндән-күнә кәскинләширди. Бу мүбаризә мүхтәлиф шәкилләрдә, һәјатын мүхтәлиф саһәләриндә өз әксини тапырды»¹.

Бақы нефт сәнајеси пролетариаты ичәрисинә дүшдүкдән сонра А. Шаиг мәнз фәһләләрин, һәмчинин кәндлиләрин вәзијјәти, онларын әһвали-руһијјәси илә биләваситә тәмасда олмағ нәтичәсиндә бундан мүтәәссир олдуғуну вә онун дүнјакөрүшүнүн инкишафына бүтүн бу ичтимаи мүнһитин чидди тәсир көстәрдијјини гејд едир. «Хатирәләрим» әсәринин «Зәһмәт һәјатын чөвһәридиләр» адлы бөлмәсиндә мәнз бу ичтимаи мүнһитдән алдығы тәәссурат барәсиндә мүәллиф белә јазыр: «Мән бурада нефт фәһләләринин һәјаты, әмәји, дүнјакөрүшләри, онларын азадлығ мејлләри илә таныш олдум, бәзи фәһлә тәтилләрини көрдүм, дәрс вердијим кәндли ушағларынын психолокијасыны өјрәндим ки, бүтүн булар да сонралар мәнә тәсирсиз галмады»².

А. Шаигин әсәрләриндә Азәрбајчан кәндиндә јаранмыш олан вәзијјәт, зәһмәткеш кәндлиләрин ағыр күзәрәни да өз әксини тапыр. 1907-чи илдә јазылан «Әкинчи» әсәриндә мүәллиф нәинки кәндлиләрин дөзүлмәз һәјат шәраитини тәсвир едир, һәм дә онлары ојанмаға, өз вәзијјәтләрини јахшылашдырмағ уғрунда чалышмаға чағырыр. Бу әсәрдә хүсусилә марағлы чәһәт ондан ибарәтдир ки, мүәллифин фикринчә, бүтүн дүнјаны јашадан зәһмәтдир, чөмијјәтин һәјаты мәнз зәһмәткеш инсанларын сәјләри сәјләсиндә мүмкүн олур. Буна көрә дә А. Шаиг һәмни зәһмәткеш кәндлиләрин ајылмасыны, өз дәрләринә бир чарә етмәсини зәури сајырды:

Гызды күнәш, аләмә верди һәјат,
Гоншуларын тарласыны хышлајыр,

¹ Абдулла Шаиг. Әсәрләри, 5-чи чилд, сәһ. 135.

² Јенә орада, сәһ. 142.

Ган-тәр ичиндә һамысы ишләјир.
Зәһмәтинизлә јашајыр каинат!
Борчларына инди, көзүм, чарә гыл!
Чул, палазы гышда сатыб сојмусан,
Күлфәтини гуру јердә гојмусан,
Һајды, ојан дәрдинә бир чарә гыл!
Тәкнәдә шеј јох, нә ахурда саман,
Күлфәтинин сәндә галыбдыр көзү.
Јаз күнәши гаршылајыр, бах, сизи,
Һајды, а зәһмәт мәләји, дур, ојан!¹

Ејни заманда мүәллиф Бақы пролетариатыны, үмү-
мијјәтлә фәһлә синфинин ингилаби чошгунлуғуну,
ингилаби һәрәкатда иштиракыны көстәрәркән, кәндли-
ләрин вәзијјәтини, јохсул кәндлиләрин ағыр күзәрәны-
ны тәсвир едирди. Истәр рус кәндлисинин, истәрсә Гаф-
газда јашајан кәндлиләрин белә ағыр күзәрәны мүәл-
лифи дәриндән дүшүндүрүрдү: «...бизим дәрдимиз елә
дәрддир ки, демәклә баша кәлмәз. Кәндлинин вәзиј-
јәти чох ағырдыр. Кәлиримиз илин дәрддән биринә чат-
мыр. Чохумуз шәһәрләрә гачырыг. Бу да бир ничат
вермир. Дворјанлар, онларын әлалтылары исә лап
ганымызы сорурлар. Веркиләр, чәримәләр, чәзалар да-
һа биздә чан гојмајыбдыр»².

Јени ингилаби јүксәлиш илләриндә А. Шаигин әсәр-
ләриндә биз бир сыра јерләрдә олдуғу кими, Азәрбај-
чанда да вар-јохдан чыхан кәндлиләрин шәһәрә фәһ-
ләлијә кетмәси кими чох мүнүм бир просесин тәсвири-
ни көрүрүк. 1911-чи илдә јазылан «Интизар» ше’рин-
дә А. Шаиг Азәрбајчанда баш верән бу һалы белә тәс-
вир едир:

Чыхды кәнддән үч ајын мүддәтинә уста Сәфәр,
Фәһләлик гәсди илә етди јахын шәһрә сәфәр³.

1912-чи илдә шаир «Чобан» пјесиндә Азәрбајчан кән-
диндә синифләри, јохсул кәндлиләрлә бәј вә ханлар
арасындакы мүнәсибәтләри, јохсул кәндлиләрин ағыр
мадди вәзијјәтини тәсвир едир. Әсәрдә чобан Дурсун

¹ А б д у л л а Ш а и г. Әсәрләри, 2-чи чилд, сәһ. 12.

² А б д у л л а Ш а и г. Әсәрләри, 1-чи чилд, сәһ. 224.

³ А б д у л л а Ш а и г. Әсәрләри, 2-чи чилд, сәһ. 44.

өзүнүн јарымач һәјатындан шикајәтләнерәк дејир: «Сә-
һәрдән ахшама кими јаван әппәк көвшәмәкдән диши-
мин әти дә гачыбдыр»¹.

Һәм дә марағлыдыр ки, шаир кәндлиләрин белә ағыр
күзәрәныны тәкчә тәсвир етмәклә кифәјәтләнмир, ејни
заманда онларын варлылары, бәјләрә дәрин нифрәт
бәсләдикләрини, бәјләрдән интигам алмаға һазыр олдуғу-
ларыны билдирир. Чобан Дурсун бәјләрдән чәкдији
әзаблара гаршы нәинки шикајәтләнер, һәм дә онлара
диван тутмаг арзусунда олдуғуну сөјләјир: «Еһ, ал-
лаһ кәссин бу бәјләрин хасијјәтини... Неч билмир ки,
һарада бишиб, елә дејир бир гашыг да бура төк... бир-
чә әлимә фүрсәт дүшәјди... Елә ола иди ки, неч кәс мә-
ним сөзүмдән чыха билмәјәјди. Бу бәјләри гара чома-
ғын габағына гата идим. Дәрә-тәпә баш ашаға, баш ју-
хары о гәдәр доландыра идим ки, лап мала дәнә иди-
ләр. Онда биләрдиләр ки, бу Дурсун нәләр чәкир»².

Ингилабдан әввәлки Азәрбајчанда кәндлиләрин ағыр
вәзијјәтини А. Шаиг 1912-чи илдә јаздығы «Үрәк тик-
мәк, јахуд Гурбан бајрамы» адлы мәнзум пјесиндә дә
тәсвир етмишидр. Кәнд јерләриндә бәјләрин хидмәтин-
дә олан адамларын ачындан өлмәк дәрәчәсинә чатдығу-
лары һәмин әсәрдә ајдын көстәрилир:

Чүмшүдбәјә он илди гуллуғ едир.

Ајда вур-тут бешчә манат пул верир...

Бу-бәјләрә мөһтач оларса инсан,

Дам алтында, валлаһ, өләр ачындыр³.

1912-чи ил илдә јазылан «Интигамчы хоруз» адлы драм
әсәриндә А. Шаиг артыг јохсул кәндли вә фәһлә сурәт-
ләринин бир-биринә јахынлығындан бәһс едәрәк кәнд-
ли Аслан илә ишдән чыхарылыб кәнд јерләринә кәл-
миш фәһлә Нәсәнин чәмијјәтдә ејни гүтбә—јохсуллар,
әзиләнләр гүтбүнә мәнсуб олдуғуну көстәрир. Һәм дә
марағлыдыр ки, бурада мүәллиф Азәрбајчанын кәнд
јерләриндә һәлә гејри-игтисади мәчбуретмәнин дә да-
вам етдијини билдирир⁴.

Бу илләрдә јазылан әсәрләриндә А. Шаиг Азәрбај-
чанын кәнд јерләриндә ичтимаи фәрғләри, тәзадлары

¹ А б д у л л а Ш а и г. Әсәрләри, 3-чү чилд, сәһ. 341.

² *Јенә орада*, сәһ. 340.

³ *Јенә орада*, сәһ. 362—363.

⁴ *Јенә орада*, сәһ. 351.

көрә билмиш, кәндлиләрин ағыр, дөзүлмәз һәҗат шәраитини тәсвир етмишдир.

«Интигамчы хоруз» әсәриндә кәнд јерләриндә варлыларла јохсуллар арасында там бир ичтимаи учурум олдуғу, зүлмкар ағаларла мәзлумлар арасындакы барышмаз зиддијјәтләр «чиби долу залымдан јохсуллара јар олмаз»—кими ифадәләрлә бәдии шәкилдә сәчијјәләндирилди.

Әсәрдә мүлкәдар даирәләринә гаршы кәндлиләрин гызғын һиддәт вә нифрәти өз ифадәсини тапыр, онлар артыг бу мүлкәдар ағалара, хан вә бәјләрә өз дүшмәнләри kimi бахырлар. Мәсәлән, кәндләрдән шәһәрә кеҗиб орада чалышан вә сонра јенә кәндә гајыдан һәсән сурәтинин дилиндән биз бу сөзләри ешидирик:

Инсан дејил, чанавар,
Ачиз көрдүмү, јыртар.
Јыртар, боғар, ачымаз,
Бунлар түлкүдән гурназ,
Инсанлығын дүшманы,
Јохсулларын гапланы,
Зәли kimi әмәр ган,
Инсанларда гојмаз чан².

Бурада шаир артыг кәндлиләр ичәрисиндә топлашан һиддәт вә нифрәтин ачыг мүбаризәјә кечдијини шәрһ едир. Кәндлиләр әдаләтли кәләчәјә инаныр, буна наил олмаг үчүн ингилабын зәрурилијини дәрк етмәк дәрәчәсинә јүксәлирләр. Шаирин фикринчә, истәр кәнд јерләриндә, истәр сә шәһәрләрдә зүлм вә истибад ардан галхмалы, јени бир дүнја јаранмалыдыр. Бу јени дүнја исә ингилаб васитәсилә јарана биләр. Марағлыдыр ки, һәлә 1912-чи илдә јазылан бу әсәрдә биз шаирин ингилаба чағыран ашағыдакы сәтирләринә раст кәлирик:

Бир күн кәлир һисли, паслы кәнд-шәһәр,
Тәмизләнәр, шәфәг kimi күлүмсәр.
Зүлмдән, чәһлдән галмаз бир нишан,
Ингилабла доғар јени бир чаһан!²

¹ Абдулла Шаиг. Әсәрләри, 3-чү чилд, сәһ. 354.

² *Јенә орада*, сәһ. 351.

³ *Јенә орада*, сәһ. 353.

Лакин бу илләрдә кәндлиләрин вәзијјәтиндә һеч бир дәјишиклик әмәлә кәлмәмишди. Шаирин 1913-чү илдә јаздығы «Әкинчи вә хан» әсәриндә биз јенә дә Азәрбајҗан кәндләриндә һөкм сүрән ағыр истисмарын тәсвирини көрүрүк:

Бундан даһа артыг һеч олурмујду чалышмаг?
Һәр илдә габыг гојдум илан тәк, һәр ил анчаг
Галдым гуру јердә јенә мөһтач, јенә чылпаг¹.

Бу илләрдә А. Шаиг кәндлиләрин дөзүлмәз һәҗат шәраитини тәсвир едәркән, онлары ојанмаға, өз дәрдләринә чарә гылмаға чағыраркән бу вәзијјәтдән һәгиги чыхыш јолуну һеч дә һәмишә ајдын көрә билмирди.

Азәрбајҗанда Совет һакимијјәти гурулдуғдан сонра, хусусән 1928-чи илдә А. Шаиг ингилабдан әввәлки кәнд һәҗаты мәсәләләриндән бәһс едәркән 1861-чи илдә Русияда кечирилән кәндли ислаһатынын маһијјәтини дүзкүн шәрһ едә билмиш, бу ислаһатын мүлкәдарлар үчүн әлверишини шәкилдә кечирилдијини гејд етмишди. О һәмин ислаһатын мәчбуријјәт үзүндән олдуғуну, бу ислаһат нәтичәсиндә тәһкимли кәндлиләрин јенә әввәлки kimi әсарәтдә галдығларыны вә нәтичә етибарилә мүлкәдарларын газандығларыны гејд едирди: «Чар һөкүмәти 1861-дә вердији еланла тәһкимчилик үсулуну ләғв етмәјә вә кәндли һәҗатында ислаһат апармаға мәчбур олмушдур. Лакин бу ислаһат кәндлини јенә дә мүлкәдарларын пәнчәсиндән гуртара билмәди. Чүнки һөкүмәт кәндлиләри кәләликдән азад етмәк вә һәр кәндлијә мүјјән мигдарда торпаг вермәк мәсәләсинин һәллини мүлкәдарларын өһдәсинә бурахмыш олдуғундан онлар кәндли мүгәддәрәтыннын нә kimi шәртләр даһилиндә һәлл едиләчәјини өзләриндән сормадан өз фајдаларыны күдәрәк, өз еһтијачларыны нәзәрә алараг кефләри истәдикләри kimi ислаһат апармышларды. Бу ислаһатдан кәндлиләр газанмајыб даһа да зәрәр көмишдиләр»².

Русиядакы кәндли ислаһаты илә әлағәдар олараг Азәрбајҗанда да белә бир ислаһат кечирилмишди. һәмин ислаһатдан сонра бурада јаранан вәзијјәти, кәнд-

¹ Абдулла Шаиг. Әсәрләри, 2-чи чилд, сәһ. 53.

² Абдулла Шаиг. Әсәрләри, 4-чү чилд, сәһ. 333—334.

линин ағыр веркиләр вә башга һүгүгсузлулар нәтичәсиндә мухтәлиф эзаблара дүчар олдуғуну көстәрәрәк А. Шаиг язырды: «...битмәк-түкәнмәк билмәјән мухтәлиф веркиләр, гәза һаким вә мә'мурларынын тәзјиг вә шиддәти, рүшвәт вә чәрәмәси кәндли тәсәррүфатынын жүксәлмәсинә бөјүк әнкәл иди»¹.

1928-чи илдә А. Шаиг «Өзү билсин, мәнә нә!» адлы әсәрини языр. Бурада ингилабдан әввәлки Азәрбајчан шәраитиндә кәндлиләрин һәтта гејри-игтисади мәчбуретмә јолу илә ишләдилдикләринин тәсвирини көрүрүк. Бу әсәрдә ингилабдан әввәлки Азәрбајчан кәндләриндә һәлә кәндлини дөјмәк вә өлдүрмәк кими һалларын баш вердији көстәрилик. Әзим дајы сурәти мәнз ингилабдан әввәлки шәраити тәсвир едәрәк дејирди: «Ишчиләринә көз верәр, ишыг вермәзди. Әслиндә ири бир гырманчы варды. Ишләјәндә јорулуб бир аз дуран кими өлүнчәјә гәдәр вурачагды, һүнәрин вар она кәлмә чаваб гајтар»².

1938-чи илдә јазылан «Гочполад» адлы поемада биз јенидән ингилабдан әввәлки Азәрбајчан кәндиндә ики бөјүк ичтимаи гүтбүн тәсвиринә раст кәлирик. Бурада А. Шаиг синфи тәбәгәләшмәни, ичтимаи тәзадлары даһа ајдын, даһа габарыг шәкилдә көстәрә билмиш, хан илә кәндлиләрин вәзијјәти арасында там бир учурум олдуғуну гејд етмишди:

Д е д и:—Хан, һәр күн тој-бајрамдыр сәнә,
Халг исә дүшмүшдүр ағыр зилләтә³.

Бу заман синифләр вә синфи мүбаризә һаггында мүәллиф артыг гәти сурәтдә дејирди ки, зүлм олан јердә инсанлар шад, бәхтијар ола билмәзләр.

Буна көрә дә «көнүл шән олармы зүлм олан јердә?» дејән мүәллиф зүлм илә, әсарәтлә инсан сәадәтинин бир јерә сығмајачагы гәнаәтинә кәлир⁴.

1938-чи илдә јазылан «Тапдыг дәдә» әсәриндә кәндлинин дөзүлмәз иш вә јашајыш шәраити һаггында дејилир:

¹ Абдулла Шаиг. Әсәрләри, 4-чү чилд, сәһ. 336.

² Абдулла Шаиг. Әсәрләри, 1-чи чилд, сәһ. 95.

³ Абдулла Шаиг. Әсәрләри, 2-чи чилд, сәһ. 246.

⁴ *Јенә орада*, сәһ. 239.

Дәрәнин архасында көј вармыш,
Ону чоһдан кәдәр, зүлм сармыш,
Кечә, күндүз әкир, бичир, јохсул
Јенә көрмәз евиндә бир мәһсул.
Дашыјыр молла, кәтхуда, бәј, хан,
Ган удур кәндли ганлы дөврандан.
Көз јашыјла бечәрдији тарла
Гопарыр өз башында вавејла¹.

Доғрудур, һәмин әсәрдә биз кәндли күтләләринин һакимләрә—мүлкәдарлара, бәј вә ханлара гаршы әл-бир, мүтәшәккил мүбаризәсини көрмүрүк. Лакин бурада шаир зүлмә вә залымлара гаршы кәнд мәзлумларынын, јохсул кәндлиләрин фәалијјәтсиз олмадыгларыны, мәсәлән, Тапдыг дәдәнин онлары хилас етдијини, онларын мәнәфејини горудуғуну көстәрир. Бурада Тапдыг дәдә барәсиндә дејилир:

Чох јохсулу гопармыш
Залымын пәнчәсиндән.
Гыз, кәлини гуртармыш
Зүлмүн әјләнчәсиндән².

Шаирин фикринчә, јохсул кәндлиләр дә онлары мүһафизә едән, онлара гајғы көстәрән Тапдыг дәдәјә дәрин еһтирам бәсләјирләр, зира ел ичәрсиндән чыхмыш олан бу адам онларын дәрдинә чарәләр дүшүнүр, өлкәдә зүлмүн көкү кәсилмәдикчә, өз кәндләринә гајытмајыб мүбаризәни давам етдирмәк гәрарына кәлмишдир:

Ону таныјыр узаг,
Јахын обалар бүтүн;
Јохсул, сөнүк һәр очаг
Диләр она јахшы күн.
Кимә бир дәрд үз вермиш,
Тапдыг чарә көстәрмиш.
Көрмүш һәлә өлкәдә
Зүлмүн оду сөнмәмиш.

¹ Абдулла Шаиг. Әсәрләри, 3-чү чилд, сәһ. 138.

² *Јенә орада*, сәһ. 137.

О вахтдан Тапдыг дәдә
Өз кәндинә дәнмәмиш¹.

Бу әсәрдә мӯәллиф кәстәрир ки, кәндләрдә олдуғу кими, шәһәрләрдә дә зүлм, әзаб һөкм сүрүр. Әсәрин гәһрәманы Тапдыг шәһәр һәјатындан бәһс едәрәк дејир:

Бурда һәр јер зүлмлә һәп долмуш.
Шәһәри, кәнди ганла јоғрулмуш,
Һара күлшән дејә ајаг бассан,
Јохсул олса, сәнә олар зиндан.
Бу көј алтында фитнәләр вардыр.
Билсән, еј ваһ, бир нәләр вардыр...
О шәһәр дә сәни әзиб, јејәчәк,
Бир гудуз гурд дишијлә чејнәјәчәк².

Әсәрин гәһрәманы «шәһәри алмыш изтираб, горху» дејә шәһәрләрдә јохсуллар үчүн һәјатын зиндан кәсилдијини билдирир. 1939-чу илдә јаздығы «Елоғлу» драм әсәриндә дә шаир коһнә кәнддә јаранмыш олан вә кетдикчә гүввәтләнән синфи зиддијәтләри тәсвир едәрәк јазырды: «Дејир ки, рәијјәти јолдан чыхарырсан, кәндлиләрә дејирсән ки, ај јазығлар, нә гәдәр чалышырсыз, чапалајырсыз, јенә дә ачсыныз, ач, газанчынызы ит јејир, јаханызы бит»³.

Лакин артыг өз мәнлик шүүру јүксәлән, ичтимаи һәјатда тутдуғу мөвгеји һаггында дүшүнчәләри мӯәјјән сәвијјәјә чатан Полад дејир: «Мән ханын чәрәјини жемирәм, өз әлимин газанчыны јејирәм»⁴.

А. Шаиг бу әсәриндә дә ингилабдан әввәлки Азәрбајчан кәндиндә һәлә гулдарлыг дөврүнүн мӯәјјән галығларынын давам етдијини, кәндлиләрин гејри-игтисади үсулларла ишләмәјә мәчбур едилдикләрини, онлара чисмани чәза верилдијини кәстәрир. Кәнддә хан вә бәјләр истәдији заман кәндлини өлдүрә биләрдиләр.

Ејни заманда А. Шаиг ханларын бөјүк торпаг сәһәләринә вә чохлу мал-ғараја саһиб олдуғларыны, бәј-

¹ Абдулла Шаиг. Әсәрләри, 3-чү чилд, сәһ. 138.

² *Јенә орада*, сәһ. 139.

³ *Јенә орада*, сәһ. 429.

⁴ *Јенә орада*.

ханларла јохсул кәндлиләр арасындакы ичтимаи тәзадларын әсасыны онларын игтисади вәзијјәтиндә ахтармағ лазым кәлдијини кәстәрирди: «Дүз дејирсән, ата, халчамызы хана вермәјәк. Ханын нә гәдәр торпағы, сүрүсү, илхысы вар. Бизим вар-јох бирчә халчамыз вар, ону да әлимиздән алмағ истәјирләр»¹.

Әсәрдә мӯәллиф јалныз игтисади әксикләри, ичтимаи бәрәбәрсизлији тәсвир етмәклә галмыр. О ејни заманда кәндлиләрин артыг хан-бәј зүлмүнә гаршы ачыг етираз етдикләрини вә мугавимәт кәстәрдикләрини тәсвир едир. Бурада чамаат Елоғлунун вә онун атасынын көмәјинә јетишир. Мәһз халгын гүввәсинә архаланмағ лазым кәлдијини вә онун көмәк кәстәрәчәјини билдирән шаир «Нурани гадын» сурәтинин дили илә дејир: «Полад! Дөзүмлү ол! Халгын сәнә һәмишә көмәји олачаг!»²

Һаким даирәләрин мӯфтәхор һәјат сүрдүкләрини ачыг билдирән мӯәллиф артыг хан-бәјләрлә рәијјәтин мӯхтәлиф ичтимаи гүтбләрә мәнсуб олдуғларыны кәстәрәрәк јазыр ки, зәһмәткеш кәндлиләр ишләјир, мадди немәтләр јарадыр, һаким мүлкәдар тәбәгәләр исә бу немәтләри әлә кечирирләр. Әсәрдә Полад дејир: «Һама билир ки, халг ишләјир, хан дишләјир»³.

Азәрбајчан кәндиндә рәијјәтин, јохсул кәндлиләрин һәтта һејван гәдәр гәдир-гимәти олмадығыны иддиә едән мӯәллиф ханын дили илә дејир: «Ата бир шеј олса, дири-дири дәрини башындан сојачағам»⁴.

Шаир гәти шәкилдә кәстәрир ки, һакимләр, варлылар мәзлумлара олмазын зүлм едир, зәһмәткешләрә ган уддурурлар. Шаирин тәсвириндә шаһ ән чәллад, залым, ганичән бир шәхсдир:

Бир залым падшаһ вармыш,
Кәсмәк, гырмағмыш адәти.
Ганла, гылынчла ојнармыш,
Ач гурд имиш тәбиәти.
Онун зүлмүндән горхарағ
Халг олмушду гуру көлкә.
О јатдығы заман анчағ

¹ Абдулла Шаиг. Әсәрләри, 3-чү чилд, сәһ. 430.

² *Јенә орада*, сәһ. 432.

³ *Јенә орада*, сәһ. 436.

⁴ *Јенә орада*, сәһ. 442.

Динчәлирмиш бүтүн өлкә.
 Анасынын мәмәсиндән
 Әмдији сүд зәһәр имиш.
 Ушаг икән чин сәсиндән
 Гонум-гоншу көчәр имиш...
 Наглы, нагсыз төкәрмиш ган,
 Ган ахармыш су јеринә.
 Әминә баш әмјәјни
 Сағ гојмајыб асдырарды.
 Она гаршы сөз дејәни
 Дири-дири басдырарды¹.

Кәндлиләрин ағыр вәзијјәти наггында «Хатирәләрим»ин «Ставропол сәфәри» һиссәсиндә бу сөзләри оху-
 журуг: «Началник, пристав вә кохаларын кәндлиләрә
 олан зүлмүнү, бәјләрин залиманә рефтарыны, сәрвәт-
 дарларын фәһләләри һејван кими ач, јалавач ишләдиб
 дәрисини сојмасыны, ханларын, дарғаларын зүлмүн-
 дән Аразы ашыб он минләрчә ахыб кәлән ач, јохсул
 чәнублу гардашларымызы дүшүндүкдә, мән 1905-чи ил
 ингилабынын мәнә вә бөјүк тарихи әһәмијјәтини даһа
 дәриндән дәрк етдим»².

1908-чи илдә Рустов кәндиндә јерли кәндлиләрин
 вәзијјәтини мүшәһидә едән мүәллиф бурада да јохсул
 әһалинин ағыр шәраитдә јашадығыны, бу адамларын
 мүхтәлиф хәстәликләрә мүбтәла олдуғларыны, мөвһү-
 мат вә хурафатын онлары чидди сурәтдә әздијини тәс-
 вир едирди. «Рустов кәндинин чамаатыны үшүтмә-ғыз-
 дырма хәстәлији лап әлдән салмышды. Намынын үзү
 сапсары иди. Хүсусән ушағларын јарысы һәммин хәстә-
 лијә таб кәтирмәјиб тәләф олурду. Халг исә јохсул
 иди, мөвһумат, көһнә адәт-әнәнәләр бир гајда олараг
 бурада да һөкм сүрүрдү»³.

А. Шаиг јалныз Азәрбајчанда вә Русијада синфи
 әксликләри вә синфи мүбаризәни тәсвир етмәклә кифә-
 јәтләнмир, ејни заманда гоншу Иранда да әһалинин
 ағыр игтисади вәзијјәти наггында мәлумат верир. «Ха-
 тирәләрим» әсәринин «Әкбәр әминин фачиәси» бөлмә-
 синдә биз Иранда кәндлиләрин һөјатыны әкс етдирән

сәһнәләр көрүрүк. Әкбәр әми адлы бириси ахунда ши-
 кајат едәрәк орада јаранмыш вәзијјәти белә тәсвир
 едир: «Еһ, ахунд әми, мәнним дәрдим чох бөјүкдүр,
 демәклә баша кәлмәз. Кәндимиздә јары гарны ач, јары
 тох, бир тәһәр доланырдыг. Кәнд наибинин фәррашы
 мәнә көз вериб ишыг вермирди. Каһ һөјәтимдән тоју-
 ғуму тутуб апарыр, каһ габағымы кәсир, «киши, тез
 ол, бир гран вер»,—дејиб сыхма-боғмаја салырды. Вер-
 мәјәндә дә апарыб дама кәсирды. Каһ да мәнни бија-
 ра апарыб, һәфтәләрлә наибин зәмисиндә ишләдирди»¹.

«Хатирәләрим» әсәриндә А. Шаиг 1898-чи илин ја-
 јында Чағәрг кәндиндә мүшәһидә етдији вәзијјәти дә
 тәсвир едир, ханларын әһалијә ағыр зүлмүнү көстәр-
 ди: «Сүбһанверди ханларын зүлмү алтында ивләјән
 әһали бизә һөрмәт едир вә һеч бир шејдән чәкнимәјә-
 рәк, бүтүн дәрдини ачыб сөјләјирди. Онларын дедији-
 нә көрә, Сүбһанверди хан, кәтхуда, коха вә бир нечә
 дә варлы һачы бу кәнди сојуб-талајырды. Бунлар һә-
 мишә бир-биринин тәрәфини сахлајыр, лазым олан јер-
 дә бир-биринә күзәштә кедирдиләр»². Иранда кәндли-
 ләрин кет-келә даһа чох јохсуллашдығларыны вә ли-
 ләнчи көкүнә дүшдүкләрини тәсвир едән А. Шаиг да-
 һа сонра көстәрди ки, бағлары әлләриндән чыхан
 кәндлиләр өз аиләләрини доландырмаг үчүн «Хорасан-
 да зәвварларын далына дүшүб чөрәк пулу истәјән ди-
 ләнчи»³ вәзијјәтинә енмишдиләр.

—Ејни заманда А. Шаиг кәндлиләрин вар-јохдан чы-
 харылмасы вә ағыр истисмар едилмәси нәтичәсиндә
 кәнд варлыларынын тәмтәрағлы, ејш-ишрәтли һөјат
 сүрдүкләрини гејд едирди. Чәмијјәтин бир тәрәфиндә
 јохсуллуғ вә фәлакәт, көз јашлары артдыгча, чәмијјә-
 јетин о бири гүтбүндә сәрвәт чохалыр, ејш-ишрәт ар-
 тырды. Иран кәндиндә, хүсусилә Хорасанда јаранмыш
 вәзијјәти тәсвир едән А. Шаиг јазырды: «Јохсуллар
 белә ачлыг вә фәлакәт ичиндә чырпынаркән ағалар он-
 лары сојуб газандығлары пулдан гудурур вә ејш-иш-
 рәтдән башлары ачылмырды»⁴.

¹ Абдулла Шаиг. Әсәрләри, 5-чи чилд, сәһ. 78.

² *Јенә орада*, сәһ. 114.

³ *Јенә орада*, сәһ. 115.

⁴ *Јенә орада*, сәһ. 122.

¹ Абдулла Шаиг. Әсәрләри, 3-чү чилд, сәһ. 430.

² Абдулла Шаиг. Әсәрләри, 5-чи чилд, сәһ. 222.

³ *Јенә орада*, сәһ. 210.

Бәс А. Шаиг бу тәзад вә әдаләтсизликләри, һагсызлыг вә зиддијјәтләри тәсвир едәркән бунларын һәлли үчүн бир чарә ахтарыр, бир вәситә дүшүнүрдүмү? Јохса о һәмин зиддијјәтләрин јайныз мәнәрәтлә чәкилән мәнзәрәсини вермәклә кифәјәтләнирди?

А. Шаиг һәјаты бир-биринә зидд гүтбләрдә дуран адамларын динч јола кетмәси шәклиндә тәсәввүр етмирдди. О, јашадыгы дөврдәки һәјата, дүнјәјә бир мүбаризә мејданы кими бахырды. Буна көрә дә һәлә 1905-чи илдә јазылдыгы тәхмин едилән «Ики мүзтәриб, јахуд әзаб вә вичдан» әсәриндә мүәллифин белә бир мүлаһизәсинә тәсадүф едирик: «Ичиндә јашадығымыз әләм бир мүбаризәји-һәјат дејилми?»¹.

Онун фикринчә, халглар азадлыг әлдә етмәлидирләр. Иран вә Түркијәдә ингилабларын баш вермәси илә әлағәдар олараг мүәллиф һәмин өлкәләрдә халгын азадлығы чыхмасыны, һүрријјәт газанмасыны арзу едирди. «Ики мүзтәриб, јахуд әзаб вә вичдан» әсәриндә белә бир мүһакимә јеридилир: «Һүрријјәт һеч бир заман һеч милләт үчүн кеч вә тез ола билмәз!»²

Мараглыдыр ки, һәлә иртича дөврүндә, 1908-чи илдә «Парчалар» ше'риндә мүәллиф кәләчәјә гәти инамла бахыр, бу зүлм вә истибададын мәнв олачағына тамамилә әмин олдуғуну билдирирди. Доғрудур, бурада һәлә синфи мүбаризә анлајышы дәринләшдирилмәмиш, конкретләшдирилмәмишдир. Бурада үмумијјәтлә зүлм вә истисмардан бәһс олунур. Бунунла бәрәбәр, мүәллиф зүлмүн, истисмарын, истибададын лабүд сурәтдә мәнв олачағына да өз гәти инамыны билдирир:

Инанын, достларым, мәнә инанын!
Бир заман мәнв олар бу истибад!
Галар анчаг бу зүлмдән бир ад!
Утанын, инди зүлмдән утанын!³

Лакин А. Шаигин белә бир инамы һеч дә һәмишә ардычыл сурәтдә јеридилән бир әгидә олмамышдыр. Бу илләрдә о, синифләр вә синфи мүбаризә мәсәләләриндә

¹ Абдулла Шаиг. Әсәрләри, 1-чи чилд, сәһ. 524.

² *Јенә орада*, сәһ. 535.

³ Абдулла Шаиг. Әсәрләри, 2-чи чилд, сәһ. 15.

бир сыра һалларда тәрәддүдләрә, ардычылсызлыгларда јол верирди. һәмин «Парчалар» ше'риндә мүәллиф әсарәт вә зүлмүн мәнв олачағына гәти әмин олдуғуну билдирдији һалда, јенә һәмин илдә јазылан «Ијирминчи әсрә хитаб» әсәриндә һәјатда кедән гызғын мүбаризәләрин, фыртына вә далғалары хатырладан чарпышмаларын «милләтә» хош күн кәтириб-кәтирмәјәчәји һагғында дүшүнүр. буна там гәтијјәт вә инамла чаваб верә билмирди:

Дудум, бу үстүмүздә булудлардыр ојнашыр.
Мәшриг дәнизләри габарыр, јүксәлир, чошур.
Билмәм, бу дағлар, бу мәнәбәтли фыртына
Өксүз бу милләти чыхарармы о бир јана?¹

А. Шаигин әсәрләриндә Русијада кедән ингилаби мүбаризәдә, ингилаб аловларынын јүксәлмәсиндә социал-демократ партијасы үзвләринин, болшевикләрин фәдакар ролу да ишыгландырылырды. Онун «Әсримин гәһрәмәнлары» романында бу чүр мәрд болшевикләрдән Зәки сурәти хүсусилә мараглыдыр. Бу әсәрдә тәләбә кәнчләр ичәрсиндә социал-демократларын, болшевикләрин фәалијјәти јүксәк гијмәтләндирилир, болшевикләрин фәһләләрлә сых әлағәси, болшевикләрә мәнз фәһлә күтләләринин дәрин рәғбәт бәсләдикләри вә онларын ардынча мүбаризәјә кетдикләри тәсвир олунур. Мүәллиф өзүнүн дә шәрик олдуғу бир фикри һәлә Совет һакимијјәтиндән әввәлки илләрдә ингилабчы болшевик Зәкинин дили илә белә ифадә едирди: «Русија халгларынын азад олачаглары күн чох јахындыр. Бешинчи илдән сонра ајағ галхмыш милјонларла фәдакар, мүбариз инсанлар бу азадлығы әлдә едәчәкләр»².

Шаигин әсәрләриндә пролетар Бакысынын ингилаби һәрәкат тарихиндә ролу гејд едилир, ингилабчы болшевик Зәкинин дили илә Бакы ингилабчылар вәтәни адландырылыр, һәлә о заман Бакыда «социал-демократ партијасынын чох гүввәтли»³ олдуғу гејд едилди.

¹ Абдулла Шаиг. Әсәрләри, 2-чи чилд, сәһ. 16.

² Абдулла Шаиг. Әсәрләри, 1-чи чилд, сәһ. 222.

³ *Јенә орада*, сәһ. 223.

Мүөллийф социал-демократианын халг азадлыг ишинэ һэдсиз сәдагәтләрини ифадә едәрәк болшевик сурәтинин дилиндән белә дејирди: «Елә рүтбәләр мәни горхуда билмәз. Халгымызын азадлығы јолунда үзәримә көтүрдүјүм бу рүтбәдән даһа бөјүк рүтбә хәјалыма да кәтирә билмәрәм»¹.

«Үрәк тикмәк, јахүд Гурбан бајрамы» әсәриндә Шаиг чәмијјәтин мүхтәлиф гүтбләрә бөлүнмәсинин сәбәбләрини ашкара чыхармаға чалышыр. Һаким буржуа-мүлкәдар идеолокијасында бу зиддијјәтләрин, игтисади вәзијјәтдә олан әксликләрин сәбәбләри белә бир шәкилдә дә изаһ едилирди ки, куја јохсуллуғ тәнбәллийин нәтичәсидир. Лакин ичтимаи һәјатда буну тамамилә әксинә олан бир һал өзүнү көстәрирди. Һэдсиз дәрәчәдә чалышанлар, зәһмәткеш күтләләр, мадди нәмәтләри јараданлар јохсул вәзијјәтдә, мүфтәхор варлы синифләр исә чаһ-чәләл ичәрисиндә јашајырдылар. Буна көрә дә һәмин изаһларын әлејһинә чыхан мүәллиф 1912-чи илдә јазылан бу әсәриндә белә бир мүкалимә верир:

Назлы

Оғлум, чалышганлыг олса адамда
Касыб олмаз!

Аслан

Бәс гоншумуз һәсэнбәј,
Һеч чалышмыр, ишләмир, онда кәрәк
Касыб олајды, һәр күн анчаг јатыр.
Амма атам кечә-күндүз чалышыр.
Бәс нәдән о пуллу, атам пулсуздур?²

Демәли, артыг 1912-чи илдә А. Шаиг нәинки чәмијјәтдә мүхтәлиф гүтбләр јарандығыны, бунларын арасында чидди вә кәскин зиддијјәтләр олдуғуну көрүр. Һәм дә дәрк едирди ки, әдаләтсиз, истисмарчы гурулуш шәраитиндә јохсуллуғун сәбәби ишләјиб-ишләмәмәк дејилдир, «кечә-күндүз чалышмаг» јохсуллуғдан һеч дә хилас олмаға көмәк етмир. Бурада мүәллиф һәмин ичтимаи зиддијјәтләрин сәбәбләрини ахтармаға мејл едир вә белә доғру гәрара кәлир ки, бу зиддијјәтләр инсан-

ларын чалышыб-чалышмамасы илә әлағәдар дејилдир, анчаг бу зиддијјәтләри арадан галдырмаг үчүн чалышмаг, мүбаризә апармаг зәруридир. О, зүлм дүнјасынын әбәди олмадығына инаныр, кәләчәјә никбин нәзәрләрлә бахыр. Әдаләтли, хошбәхт чәмијјәт гурулмасынын, инсанлар арасында дүзкүн, әдаләтли мүнасибәтләр јарадылмасынын мүмкүн олдуғуна инанан мүәллиф 1912-чи илдә «Интигамчы хоруз» әсәриндә «зүлм јердә галмаз» дејә ингилабын зәрурилији гәнаәтинә кәлмиш, өз ичтимаи-сијаси бахышларынын маһијјәтини «ингилабла доғар јени бир чаһан!» сөзләри илә ифадә етмишди.

Шаирин 1914-чү илдә јазылыб сонралар тәкмилләшдирилән «Идеал вә инсанлыг» адлы әсәри дә онун синифләр вә синфи мүбаризә проблеминә мүнасибәти нөгтеји-нәзәриндән марағлыдыр. Бурада мүәллиф зүлм илә мәнәфе арасында гырылмаз әлағә һаггында ачыг-ашкар белә јазырды:

Зүлм:

Мәңә шәхси мәнфәәтимдән даныш,
Бешикдәјкән олдум онунла таныш.
Мән тәк онун руһујла бәсләнмишәм,
Өз хејрими күдмәк олмушдур пешәм.
Мән јашајым, аләм мәһв олсун, батсын,
Каш истәјим мәним вахтында чатсын¹.

А. Шаигин јарадычылығында һаким даирәләрин, аристократларын ичтимаи маһијјәтини ашкара чыхармаға да хејли јер верилир. 1914-чү илдә «Дәјәрли бир хатирә» ады илә јазылан әсәриндә о, «аристократ һәјатынын ...кирли, чиркин вә ијрәнч чәһәтләрини» писләјирди².

Беләликлә; Шаиг тәсвир етдији синифләрин дахили аләмини, әгидәләрини ашкара чыхармаға чалышырды. 1915-чи илдә гәләмә алынан «Иблисин һүзурунда» әсәриндә А. Шаиг варлылар барәсиндә Иблисин дилиндән белә јазырды: «Биз һәм дә верим әли олан инсанларын гәлбини, вичданыны гаралтмаг вә онлары бу јолдан узаглашдырмаг үчүн чалышырыг. Кағыз вә мәлдән парчаларына тапынан вә ону өз һәмчинсиндән гижмәтли

¹ Абдулла Шаиг. Әсәрләри, 1-чи чилд, сәһ. 236.

² Абдулла Шаиг. Әсәрләри, 3-чү чилд, сәһ. 365.

¹ Абдулла Шаиг. Әсәрләри 2-чи чилд, сәһ. 319.

² Абдулла Шаиг. Әсәрләри, 1-чи чилд, сәһ. 57.

сајан, гардашлыг вә инсанлыг дүҗгуларыны мәһв етмиш олан бу инсанчыглар үчүн мәттәл олмаға дәјмәз»¹.

1917-чи ил Октябр ингилабындан сонра Азәрбајчанда баш верән ичтимаи һадисәләр А. Шаигин дун-јакөрүшүнә мүйјән тәсир көстәрмишди. Һәлә Азәрбајчанда Совет һакимијјәтинин гәти гәләбәсиндән әввәл, 1919-чу илдә А. Шаиг «Үлкәр» адлы ше'риндә гуртулуш јолу ахтарыр, вәтәнин азадлыға чыхмасы һагғында дүшүнүр вә бу дүшүнчәләрини белә шәрһ едирди:

Сәнәдир үмидим, еј парлаг үлкәр,
Мән дә бир јолчујам иткин, дәрбәдәр.
Гуртулуш јолуну мәнә дә көстәр,
Мәләкдән, фәләкдән уча сандығым².

1920-чи илдә Азәрбајчанда Совет һакимијјәти гурулмасы А. Шаигин јарадычылығында дәрин из бурахыр. Мәһз бундан сонра онун ичтимаи-сијаси бахышларында әсаслы дәјишикликләр башланыр. 1921-чи илдә гәләмә алдығы «Севки һаким олмалы» әсәри мүйллифин зүлм әлејһинә, истибад әлејһинә гызғын етиразларынын ифадәси иди. Һәр һансы ичтимаи зүлмүн көкүнү кәсмәк, ону чәмијјәт һәјәтындан тамамилә конар етмәк лазым кәлдијини тәблиғ едән шаир јазырды:

Зүлмәтлә нур бир араја кирмәз, бу бир һәгигәт!
Инсанлыға гүввәт дејил, гој севки һаким олсун!
Гара гүввәт бир шам кими әријәрәк гој сөнсүн!
Лүғәтләрдән зүлмүн ады кәрәк силинсин бүтүн!
Инсанлығын гәлби, руһу севкиләр илә долсун!³

Азәрбајчанда Совет һакимијјәти гурулдугдан сонра елмә вә биликләрә јијәләнмәк мәсәләси јени шәкилдә мејдана чыхмышды. Бу вәзифәни дәриндән дәрк едән А. Шаиг 1921-чи илдә «Кәнчлик маршы» әсәриндә елмә вә маарифин әһәмијјәтиндән, елмә јијәләнмәк зәрурәтиндән бәһс едәрәк елмсизлији истибадла, зүлм вә әсәрәтлә бир сыраја гојур вә елмләрә, маарифә јијәләнмәјә чағырырды:

Үстүмүздә далғаланыр нур сачаглы бајрағымыз,
Елмсизлик, истибаддыр бизим бөјүк јағымыз.

¹ Абдулла Шаиг. Әсәрләри, 1-чи чилд, сәһ. 62—63.

² Абдулла Шаиг. Әсәрләри, 2-чи чилд, сәһ. 70.

³ *Генә орада*, сәһ. 81.

Јорулмадан чарпышаг ки, парласын очағымыз.
Бизик гаранлығы гован, нур сачан дан ордусу¹.

1926-чы илдә јазылыб ингилабдан әввәлки мүйитин тәсвиринә һәср едилән «Илдырым» пјесиндә мүйллиф артыг зүлмә гаршы зүлм илә, зүлмкарлары арадан галдырмаг јолуна кечмәклә чаваб вермәк лазым кәлдијини билдирир. Чар истибададына гаршы мубаризәни зәрури сајан мүйллиф әһәмәткеш адамларын нәзәриндә әдаләт анлајышынын мәзmunуну ачыр. Бу фикирләри Илдырым белә ифадә едир: «Јадындадырмы, дејирдин ки, «залымлары јашадан мәзлумлардыр, зүлмә бојун әјмәк инсанлығы алчатмагдыр, зүлмә гаршы зүлм әдаләтдир». Бах, бу сөзләрин бејнимә чоҳдан мыхланыб. Бир дә дејирдин: «Бу күнкү мәсәләни бу күн һәлл етмәк лазымдыр. Заман нә доғса, она көрә иш көрмәлидир». Бу сөзләринин мисли јохдур»².

Бу әсәрдә ингилабдан әввәлки Азәрбајчан шәрантиндә чар мүйлгәјијјәтинин әсарәти ифша едилир, дөвләт гурулушуну, сијаси һакимијјәтин дәјишдирилмәси мәсәләси гојулуру. Чар һакимијјәтинә гаршы синфи вурушмаларын әһәмијјәтини ашкара чыхаран мүйллиф Мирзә Мөһсүнүн дили илә дејир: «Бир күл илә баһар олмаз. Сәни, мәни вә бүтүн халгы ағыр пәнчәси алтында эзән чар һакимлијидир, чар истибададыр. Бу ики башлы гарталын өлдүрүчү пәнчәсиндән гуртармаг үчүн халг ичинә кирмәли, она јаваш-јаваш һүгугуну, мәнлијини анлатмалыдыр. Халг ајылмајынча, сәнин, мәним чыхышларым фајда вермәз!»³

Әсәрдә мубаризә лазым кәлмәси вә инсанларын өз һүгугуну шүүрлу дәрк етмәси, лүзуму кими мұлаһизәләр ирәли сүрүлүр, иртича дөврүндә ингилабчыларә эзаб верилмәсиндән бәһс едилир, партианын ролу јүксәк гијмәтләндирилир, фәһләләрин мубаризәси илә кәндлиләрин мубаризәси арасында сых бирлик јаратмаг лазым кәлмәси идејасы јеридилир. Мәсәлән, Мирзә Мөһсүнүнүн дилиндән биз бу сөзләри ешидирик: «...иртича күндән-күнә күчләнир... Ингилабчыларә мөһкәм

¹ Абдулла Шаиг. Әсәрләри, 2-чи чилд, сәһ. 78.

² *Генә орада*, сәһ. 357.

³ *Генә орада*.

диван тутулур. Арабир элимэ кечэн гәзетләрден көрүрәм ки, фиргәмиз кизли ишә кечсә дә, фәһләләрин тә-тилләри, нүмајишләри давам едир. Биз бурадакы ишимизи онларла бирләшдирмәлидик. Јохса бир приставы, бир јасовулу, бир шәһәр һакимини өлдүрмәклә јарамыз сағалмаз!» Әсәрдә «Николај сijasәтини; чар сәлтәнәтини көкүндән гопарыб атмаг лазым» кәлдији кәстәрилер², синфи мүбаризәнин гәләбәси үчүн фәһлә-кәндли иттифагынын зәрурилији, кәндлиләрин дә сijasәи шүүрунун јүксәлмәкдә олдуғу, бирләшмиш халгын нәһәнк гүввәси барәсиндә бәһс олунурду.

Бу дөврдә ислам дини барәсиндә дә Шаигин бахышлары ајдынашмыш, бүллурлашмышды. О артыг ислам дининә өз ајдын мүнәсибәтини билдирди.

А. Шаиг чәмијјәтдә ики бөјүк гүтб јарандығыны вә бу гүтбләрден һәр биринин өз хүсусијјәтләри олдуғуну гејд едир. О јазыр ки, чәмијјәтин јухары тәбәгәсини тәшкил едән һакимләр вә онларын әтрафында дуранлар халгын дил вә әдәбијјатындан, онун естетик дүјгүларындан вә хүсусилә идеолокијасындан ајры дүшмүш олурлар. Чәмијјәтдәки бу синфи гүтбләри көрән мүәллиф һәлә орта әсрләрдә јаранмыш вәзијјәтдән бәһс едәрәк јазыр: «Лисан, зөвг вә мәфкурәчә халгдан узаглашмыш олан һөкмдарлар вә онларын јахын адамлары тамамилә башга бир һәјат, башга бир аләм гурмушду. Бу һәјат халга јабанчы олдуғу кими, ону тәрәннүм етмәкдә олан гәсидә әдәбијјаты да халгын руһуна һеч бир шеј сөјләмирди»³.

Орта әсрләрдән, хүсусилә Фүзулинин јашајыб јаратдығы дөврдән бәһс едәркән А. Шаиг орада да бу чүр ики бөјүк гүтб јарандығыны, бунлардан бириндә әсилзәдәләрин, аристократларын, руһаниләрин дурдугуну, бүтүн галан адамларын исә чәмијјәтин дикәр гүтбүнү тәшкил етдикләрини кәстәрир. Һәм дә «јохсул чәмијјәт» барәсиндә јазаркән о һәммин чәмијјәти биринчи гүтбүн әздијини кәстәрир, «...кәрәк истилачылыг вә рәјасәт гүруру илә синәләри габармыш аристократија, кәрәк рија гохусу илә зәһәрләнмиш буријанишин руһаниләр, кәрәк бу ики гүввәтин ағырлыгы ал-

¹ А б д у л л а Ш а и г. Әсәрләри, 2-чи чилд, сәһ. 358.

² Бах: *јенә орада*, сәһ. 366.

³ А б д у л л а Ш а и г. Әсәрләри, 4-чү чилд, сәһ. 281.

гында әзилән, ииләјән јохсул чәмијјәт»¹ һаггында там реалист бир сәнәткар кими данышырды.

«Тапдыг дәдә» әсәриндә А. Шаиг совет дөврүндә әдәләтли чәмијјәт јарандығыны, зәһмәткешләрин, фәһлә вә кәндлиләрин һакимијјәт башына кәлдикләрини, чәмијјәтин тамамилә дәјишилиб јениләшдијини тәсвир едир. 1936-чы илдә јазылан бу әсәрдә шаир јени дөврдә совет чәмијјәтинин варлығыны алгышлајыр, онун ичти-маи маһијјәтини дүзкүн мүәјјән едирди:

Дәјишмиш чәмијјәт, дәјишмиш бүсәт.

Јериндә гурулмуш башга кайнат.

Галмамыш гылынч, гурд дөврүндән әсәр,

О гојун әсриндән верән јох хәбәр.

Кәндлинин, фәһләннин әлиндә һәр иш,

Нә бәјдән горху вар, нә хандан тәшвиш².

А. Шаиг ингилабдан әввәлки Азәрбајчан мүнитиндә, истәр капитализмин јүксәк дәрәчәдә инкишаф етдији Бакы шәһәриндә, истәрсә кәндләрдә мүхтәлиф ичти-маи синиф вә тәбәгәләрин вәзијјәтини, онларын апардыглары мүбаризәни, шәһәрләрдә фәһләләрин саһибкарлары, нефт сәнәјеси ағаларына гаршы, кәндләрдә исә јохсул кәндлиләрин һаким мүлкәдарлары гаршы апардыглары мүбаризәни, јүксәлән ингилаби һәрәкаты вә биринчи рус ингилабынын мәғлубијјәтиндән сонра һүчума кечән иртичаны ајдын тәсвир едир, синфи мүбаризәдә фәһләләрин сijasәи шүүруну јүксәлтмәкдә, онларын фәалијјәтини мүтәшәккил һала салыб мүәјјән мәгсәдә доғру јөнәлтмәкдә болшевикләр партијасынын фәалијјәтини әкс етдирир.

Отузунчу илләрдә јазылан «Араз» романында мүәллиф Азәрбајчанда Совет һакимијјәтиндән әввәлки дөврү тәсвир едәркән о заманкы синфи әксликләри, капитализм гурулушунун әсас, башлыча синифләриндән олан фәһләләрлә буржуазија арасындакы зиддијјәтләри вә мүбаризәни ачыб кәстәрир. Фәһлә сурәтинин дилиндән дејилән ашағыдакы сөзләр Бакы фәһләләринин јахын кәләчәкдә өз һагг ишләринин гәләбәсинә әмин

¹ А б д у л л а Ш а и г. Әсәрләри, 4-чү чилд, сәһ. 287—288.

² А б д у л л а Ш а и г. Әсәрләри, 3-чү чилд, сәһ. 154.

олдугларыны билдирир: «Бизим бу инсан гатилләриндән интигам алачагымыз күн узаг дежил!»¹

А. Шаиг өз романында нәинки Багы болшевикләринин, Багыда јашајан ингилабчыларын фәалијјетини, онларын фәһлә һәрәкатына рәһбәрлијини тәсвир едир, о һәм дә Азәрбајчан болшевикләринин Петербург болшевик тәшкилаты илә әлагәсиндән, јерләрдә апарылан ингилаби мүбаризәјә болшевикләр партијасынын мәркәзләшдирилмиш шәкилдә рәһбәрлик көстәрмәсиндән бәһс едир. Бу әсәрдә гејд олунур ки, ингилабчы «Азад орада Петербургла әлагә сахлајан ингилабчыларла көрүшдүјүнү, тәблиғат ишини күчләндирмәк үчүн ингилаби әдәбијјат кәтирдийини сөјләди»².

Буржуа идарә үсулунун варлығыны давам етдирмәк үчүн, буржуа гурулушуну вә дөвләтини јашатмаг үчүн һаким даирәләр чәбр васитәләриндән вә бу васитәләрин мадди дашыјычылары олан мүхтәлиф хәфијјә вә полис органларынын хидмәтиндән истифадә едирдиләр. Капитализм гурулушундаки бу вәзијјәти габарыг тәсвир едән мүәллиф «Араз» романында мүхтәлиф шәхсләрин дили илә бу чүр мүлаһизәләр сөјләјир: «Бу оғру-гулдур дүнјасындан гуртардыгымыз күнү көрсәјдик», «бунлар бизим һәјәтымызы зәһәрләјән микроблардыр», «буржуазија дүнјасы микробсуз јашаја билмир, көрүнүр, бунда да бир һикмәт вар», «бу һикмәт дејил, зилләт вә мөһнәтдир. Ону көкүндән гопарыб атмаг лазымдыр»³.

Шаир Совет һакимийјәтинин сонраки илләриндә, хүсусилә 1938-чи илдә јаздыгы «Гочполад» адлы әсәриндә гәһрәман вә күтлә проблеми кими чох мараглы проблемә тохунур вә онун өзүнәмәхсус һәллини верир. О, гәһрәманла күтлә арасында сых әлагәнин зәрурилијиндән бәһс едәрәк көстәрир ки, гәһрәман елин күчүнә күвәнмәли, өз күчүнү халгдан алмалы, ону бүтүн өлкә севмәлидир⁴.

Мүһарибәдән әввәлки илләрдә А. Шаиг бир сыра әсәрләриндә ингилабдан әввәлки мүһитин, шәраитин тәсвирини верир вә јетишмәкдә олан кәнч нәсли көһнә һәјәтын ејбәчәрликләри илә, орада һөкм сүрән әдаләтсиз гајдаларла таныш едир. Онун 1939-чу илдә јаздыгы

¹ Абдулла Шаиг. Әсәрләри, 1-чи чилд, сәһ. 486.

² *Генә орада*, сәһ. 490.

³ *Генә орада*, сәһ. 465—466.

⁴ Бах: Абдулла Шаиг. Әсәрләри, 2-чи чилд, сәһ. 191—249.

«Елоғлу» әсәриндә биз халг күчүнә, халгын бирлијинә архаланмаг лазым кәлмәси, јалныз халгын бирлији вә фәдакар мүбаризәси сәјәсиндә азадлыг әлдә етмәк мүмкүн олмасы кими мүлаһизәләр ирәли сүрүлдүјүнү көрүрүк. О, бөјүк вәгәнинә мәһәббәт вә сәдагәтини, вәтән јолунда халг күчүнә архаланараг мүбаризә апармаг лазым кәлдијини билдирир. Бу әсәрдә «Бөјүк анан кимди?» суалына Елоғлу белә чавар верир: «Бу учсуз-бучагсыз Вәтәним! О мәнә көзәл бир гадын симасында көрүндү.—Оғул, түтәји чал,—деди. Мән чалдым. Әлими әләринин ичинә алыб деди:—Оғлум, сәнә вердијим бу ағач халгын бирлијидир. Бу түтәк исә халгын сәси, халгын сарсылмаз гүввәтидир. Бунунла халгыны, Вәтәнини дүшмәндән горујачагсан»¹. Халгын бирлији сәјәсиндә дүшмәнә галиб кәлән Елоғлу дејир: «Халгын бирлији илә ону јерә јапышдырдым»². Мәһз халг күчүнә, халгын бирлијинә, онун көмәјинә архаланмаг лазым кәлдијини билдирән мүәллиф дүшмәнә галиб кәлмәк үчүн буну зәрури шәрт һесаб едирди. Бурада ингилабдан әввәлки Азәрбајчан шәраитиндә бүтүн халгын азадлығы үчүн мүбаризә апармаг зәрурәтиндән бәһс олунур. Халгын күчү селин күчү илә мүгајисә едилир. Азәрбајчан кәндиндә үсјән едән кәндиләрин ханы девирдикләри тәсвир олунаркән Елоғлунун дили илә дејилир: «Сән мәним бир әлимин јелиндән јыхыларсан. Бәс бу дашгын селә нечә чаваб верәчәксән?»³

Әсәрдә көстәрилир ки, синфи мүбаризә нәтичәсиндә истисмарчы гурулуш деврилмәли, халг һакимийјәти гурулмалыдыр. Залымлар, истисмарчылар һакимийјәтинин сүгут вахты чатмышды, онун деврилдији заман мәһз халг күтләләри һакимийјәт башына кәлмәли, халг һакимийјәти гурулмалы иди. Буна көрә дә халгын күчүнә јүк сәк јиғмәт вериләрәк дејилир ки, «ел гүввәти дағлары көкүндән атар, дәннзләри гурулар»⁴. Һәм дә мараглыдыр ки, һакимийјәт уғрунда мүбаризәдә халгын күчү илә бирликдә билијә архаланмаг лазым кәлдији, мәһз халгын билијини әсас тутмаг лазым кәлдији гејд олунур. Истибад гурулушу дағылдыгдан сонра халг һа-

¹ Абдулла Шаиг. Әсәрләри, 3-чү чилд, сәһ. 456.

² *Генә орада*, сәһ. 459.

³ *Генә орада*, сәһ. 466.

⁴ *Генә орада*, сәһ. 467.

кимийјет башына калдикдә, халгын һикмәт вә зәкасыны тәчәссүм етдирән гары нәнә дејир: «Пәһ, пәһ, нә кәзәл мәчлисдир! һамы шән, һамы бәхтијардыр. Бахын мәним дә үзүм, кәзүм күлүр. Еј кәһнә һәјатын паслы галыглары, узаг олун мәнән! Бу күн јер күлүр, көј күлүр, халг күлүр, бах, һәр јан күлүр»¹.

А. Шаиг чох јахшы дәрк едирди ки, һәјат говғаларында, азадлыг уғрундакы чарпышмаларда иштирак едәнләрин галиб кәлмәси, мүвәфғәгидә газанмасы үчүн онлардан тәкчә гүввәт вә әзмкарлыг, чәсарәт вә фәдакарлыг дејил, һәмчинин елм вә билик тәләб олунур. Буна көрә чошғунлуғ вә мәтанәтлә јанашы сәбатла елм вә биликләрә јијәләнмәк лазым кәлир. «Вәтән» әсәриндә бу мүддәаны мүдафиә едән мүәллиф јазыр: «Галх, оғлум, галх, полад дөјүлмәсә бәркимәз. Сәни бу фәләкәтдән јалныз билик вә чәсарәт гуртарачаг!»²

Мүәллифин фикринчә, хошбәхтлик, азадлыг әлдә етмәк үчүн биликлә чәсарәти, елм илә гүввәти бирләшдирмәк лазымдыр. «Вәтән» әсәриндә «Биличи» белә бир гәти һөкм ирәли сүрүр: «Бәхтијар олмаг истәјирсәнсә, мәнән ајрылма! Гылынч ачмајаны билик ачар»³.

Мәһз буна көрә дә халгын ичәрисиндән чыхан вә онун арзулары уғрунда фәдакарлыгла мүбаризә едән Елман дејир: «Һазыр ол, әсарәт, зүлмәт! Бүтүн билијимлә, гүввәтимлә силаһланыб кәлирәм!»⁴

Бурадан ајдын көрүндүјү кими, 1941-чи илдә Бөјүк Вәтән мүһарибәси башландыгдан сонра А. Шаиг дунјада ики гүввәнин үз-үзә кәлдији бу мүһарибәдә дүшмәнә галиб кәлмәк үчүн гүввәт вә чәсарәтлә бәрабәр билијә, елмин наилијәтләринә архаланмағын зәрури олдуғуну билдирир.

1947-чи илдә Абдулла Шаиг «Бостанчы» әсәриндә јенә дә ингилабдан әввәлки шәраитин тәсвирини верәрәк јазыр ки, о заман халг күтләләри мәһз өз гүввәләринә архаланыб һаким тәбәгәләри јыхмыш, халг һакимијјәти гура билмишдиләр: «Зәһмәтимизлә шишиб өкүзә дөнән мүфтәхорлары биз ләғв еләдик»⁵.

Синифләр вә синфи мүбаризә мәсәләләри барәсиндә

А. Шаигин бахышлары Совет һакимијјәтиндән әввәлки илләрдә билаваситә чанлы һәјатын өјрәнилмәси, Баки рајонунда капитализмин чошғун инкишафы илә әлағдар фәһлә күтләләринин дүчар олдуғлары ағыр истисмарын, јүксәлмәкдә олан фәһлә һәрәкатынын, кәндләрдә һәлә күчлү олан мүлкәдарлар тәрәфиндән јохсул кәнд әһлинә верилән әзабларын мүшаһидәси, шаирин бу барәдә дүшүнчәләри нәтичәси олараг формалашмышды.

Әввәлләр һәлә синфи тәзадларын мәнбәјини вә синфи мүбаризәнин сәбәбләрини ајдын тәсәввүр етмәјән шаир кет-кедә чәмијјәтин мүхтәлиф синифләри арасындакы чарпышмаларын сәбәбләрини онларын игтисади вә сијаси бәрабәрsizлијиндә көрмәјә башлајыр.

Синифләр вә синфи мүбаризә барәсиндә А. Шаигин белә дәрин мүлаһизәләри XX әсрин әввәлләриндә Азәрбајҗан ичтимаи фикринин чидди наилијјәти кими гижмәтләндирилә биләр.

¹ Абдулла Шаиг. Әсәрләри, 3-чү чилд, сәһ. 467.

² *Јенә орада*, сәһ. 500.

³ *Јенә орада*, сәһ. 504.

⁴ *Јенә орада*.

⁵ *Јенә орада*, сәһ. 272.

Ш Ф Э С И Л

Ингилаблар вә дөвләт

А. Шаигин ингилаблар вә дөвләт һаггында мұһакимә вә мұлаһизәләрини дүзкүн гијмәтләндирмәк үчүн бу мәсәләләрин буржуа-мүлкәдар фикриндә нечә гојулмасы, марксизм-ленинизм мөвгејиндән нечә ишыгландырылмасы, һәмчинин дикәр романтикләрин буна мұнасибәти илә таныш олмаг фәјдәсыз олмаз.

Мүртәче идеологлардан Ә. Һүсәјнзадә 1905—1907-чи илләрдә Русијада баш верән буржуа-демократик ингилабыны «мәрәз» («хәстәлик») һесап едир, ингилабы чәмијјәтдә «бөһран» адландырыр, јеткин, камала чатмыш халглар үчүн ону бир нөгсан сајырды: «Русијада бу күн мұшаһидә етдјимиз әһвал... бир мәрәз сајылмалыдыр, ингилаб бөһраны мәрәз әлаимдир. Бу мәрәз һәр нәдәнсә русларын синни-кәмалә јетишдикләри бир зәманә раст кәлди»¹.

«Фүјүзат» журналында дәрч едилән «Әһвали-аләм вә дири мүстәһасәләр» мөгаләсиндә мұәллиф 1905-чи илдә Русијада вә онун ардынча Иранда башланан буржуа-демократик ингилабларынын сәбәбләрини арашдыраркән бунлары һәмин өлкәләрин дахили игтисади вә сијаси инкишафынын хүсусијјәтләри илә әлагәләндирә билмәјәрәк иддиә едирди ки, бу ингилабларын мејдана кәлмәсинә сәбәб артыг көһнә мәдәнијјәтләрин тәдричлә тәнәззүлә үз гојмасы, онларын тарих сәһнәсиндән чыхмасы вә бу мәдәнијјәтләрин јериндә јени мәдәнијјәтләр јаранмасы иди: «Әски мәдәнијјәт јаваш-јаваш бузламаја, јайыгламаја» үз тутур. Анчаг бу мүстәһасәләр һәнүз чанлыдырлар, диридиләр. Иштә јени пејда олан бир тәбәгеји-мәдәнијјәтин мәхлуғаты да бу чанлы мүстәһасәләрлә мүбаризәјә киришәрәк, бунлары

¹ «Фүјүзат» журналы, № 1, 1 нојабр 1906-чы ил.

һәр нөв асари-һәјәтдан мәһрум етмәк истәјирдиләр. Бүтүн ингилаб ихтилалаты бурадан нәш'әт едијор. Бу ихтилалатын ән бөјүк мејданы исә әски дүнјанын ортасындакы Русија илә гоншусу булуан Ирандыр»¹.

Буржуа идеологларындан С. Е. Ибраһимов чәмијјәтдә көһнә гурулушу дағыдыб һаким синифләри девирәрәк јени синифләри һакимијјәт башына кәтирән зоракы ингилаб әлејһинә чыхырды. О, мөвчуд вәзијјәти, мөвчуд гурулушу сахламағы зәрури сајырды. Онун фикринчә, азадлыг әлдә едилмәси көһнә гајдаларын дағылмасы вә јениләринин јаранмасы демәкдир. Лакин көһнә гајдалар дағыдылдыгдан сонра дәрин учурум мејдана кәлир. Бу заман анархија төрәјир, инсанлар гырылып, мәһв олуб кедир. Мұәллиф ингилаб әлејһинә тутдуғу мөвгејини белә шәрһ едирди: «Дәрәчеји-кәмалат вә мәдәнијјәти башгасындан ашағы олан бир милләт дикәр милләтин малы булундуғу үсулимәширәти һүрријјәт кими тәрәгги едәр вә кәнди дәрәчеји-мәдәнијјәтини көрмәјәрәк «һүрријјәт» газанмаға чалышыр вә нәһәјәт иранлыларла чинлиләр кими зорла олараг бир ингилаб јапар; портекизләрә вә сәһрә мәдәниләрә бахараг демократ олур да, тәбиәтә гаршы гүввә илә мұғабиләјә галхар, һүрријјәт вә сәрбәстлијә найл олар, јәни о күнә гәдәр булундуғу мұһитин гүјүдат вә гәваини-ичтимаијјәсини јахараг јени бир мұһити дүшүр, мұһит исә фәләкәт гаршысында галыр. Зира мұһити идарә едән әски ганунлар јыхылмыш, јениләр вүчүда кәлмәмиш-олдуғуна көрә, орталыгда ичтимаи бир хаос... бир бошлуғ, һәрч-мәрчлик баш кәтәрир ки, лисани-сијаси вә ичтимаидә буна «анарши» дејилир. Анарши демәк башсызлыг... ганунсузлуғ демәкдир. Анарши дөврәсиндә әфради-бәшәри безикдирмиш олан ганун ортадан галхыр, һәр фәрд—сөкүк макина алтлары кими сөкүлүр, дағылыр, гүввәји-ганунијјә галмадығына көрә, әфради-бәшәр аһәнк вә интизамијјат даирәсиндән чыхыб, нәһәјәт, јухарыда бәјан олуан вәһһ илә бунун чәзасыны чәкмәјә мәһкум олур, чәзасы исә гырылмаг...вә јахуд бүсбүтүн мәһв олмаг демәкдир»².

Тәкамүл вә ингилаб һаггындакы нәзәри мүддәалары

¹ «Фүјүзат» журналы, № 1, 9 нојабр 1907-чи ил.

² «Игбал» гәзети, № 44, 26 апрел 1912-чи ил.

бир-бири илэ гаршылашдырдыгдан вэ ингилабын элэ-
һиннэ чыхдыгдан сонра мўәллиф өз үмуми мўлаһизэлә-
рини жекуллашдырага жалныз тәкамүлү, тәдричи дә-
јишилмәләри тәбии һал һесаба едиб бунлара јол вери-
ләчәји иддиасыны ирәли сүрәрәк јазырды: «Һәр шеј
игтизаји-тәбиәт олан гануни-тәкамүлә мўтәнәсиб ола-
рага вүчуда кәлирсә, мәтлуб олан нәтичәләр бәхш едәр,
сәмәрәләр олар»¹.

Мўәллифин чыхардыгы үмуми нәтичә ондан иба-
рәтдир ки, тәбиәтин гануну мәнз тәкамүл ганунудур,
тәдричи дәјишилмәләр ганунудур. Буна көрә дә «бә-
јүдүкчә тәрәгги етмәлидир. Әгл вә кәмалатымыз ирә-
лиләдикчә, дәрәчәји-тәрәгги вә мэдәнијјәтимиз ирәли-
ләјир. Бу гајда мўһафизәкарлыг дејил, гаидеји-тәкамүл
вә гануни-тәбиәтдир»².

Беләликлә, XX әсрин әввәлләриндә Азәрбајчанда
буржуа-мүлкәдар идеологлары мўһафизәкар мўлаһизә-
ләр јаыр, тәбиәт, чәмијјәт вә инсан тәфәккүрүнүн
инкишаф гануналары һаггында Азәрбајчан марксистлә-
ри тәрәфиндән ирәли сүрүлән нәзәри мүддәалардан да
бихәбәр олдугларыны бүрүзә верирдиләр.

1918-чи илдә «Ачыг сөз» гәзетиндә чап едилән бир
мәгаләсиндә С. Е. Ибраһимов иддиә едирди ки, Русија-
да баш верән ингилаб мәзлум халqlара азадлыг верә
билмәз. Онуң фикринчә, бу ингилаб өзү чәмијјәт тари-
хиндә чидди бир рол ојнамаг игтидарында ола биләчәк
саглам һадисә дејилдир. Куја бөјүк рус ингилабынын
өн сырасында дуран великорус партијалары имиш вә
бу партијалар дикәр мәзлум милләтләрин азадлыгла-
рыны өз гаршыларына мәгсәд гојмамышлар. Мўәллиф
јазырды: «... әкәр дә бу ингилаб зикр олунаң ролу ој-
намаг гәдәр гүввәјә малик саглам бир һадисә олса
иди, милләтләр јенә бүтүн-бүтүнә истигбал вә үмид-
ләрини она бағлаја билмәзләрди. Чүнки великорус пар-
тијалары гүввәтләри әлдә вар икән—милләтләрә там
һүрријјәт вә милли ихтијар вериб, өз мүгәддәрәтлары-
ны өзләринә тапшырачаг гәдәр фикри-али дашыјан кә-
малати-мәдәнијјәт саһиб олмадыгларыны ингилабын
ибтидасындан бәри һәр күнүн һәгигәт вә һәрәкәти илә
исбат едиб дурујорлар»³.

¹ «Игбал» гәзети, № 45, 27 апрел 1912-чи ил.

² *Јенә орада.*

³ «Ачыг сөз» гәзети, № 681, 1918-чи ил.

Азәрбајчан марксист фикриндә өлкәдә баш верән
ингилаби һәрәкәтын сәбәбләрини изаһ етмәјә бөјүк
диггәт верилирди. О заманкы болшевик әдәбијјатында
гејд едилирди ки, 1905-чи ил ингилабынын сәбәбләри
фәһлә синфинин игтисади зүлм алтында олмасы, сијаси
һүгуглардан мәнрум олмасы, кениш халq күтләләринин
сијаси һүгугсузлуғу, онларын өлкәдә һөкм сүрән мүтлә-
гидеји гәрулушундан наразылыгы иди.

Русијада ингилабын башланмасы илә әлағәдар ола-
рага Бақы партија тәшкилатынын көркәмли хадимләри
бир сыра нәзәри вә тарихи мәгаләләрдә ингилабларын
мејдана кәлмәси сәбәбләрини, бунларын кедишини вә
нәтичәләрини изаһ едирдиләр. Бақы болшевик тәш-
килатынын көркәмли хадими, сәдагәтли марксист
С. М. Әфәндијев «Ингилабат (Авропада, Русијада вә
Иранда ингилаблар)» адлы мәгаләсиндә Авропа бур-
жуа ингилабларынын мејдана кәлмәси сәбәбләрини нә-
зәрдән кечирәрәк, бу сәбәбләри, һәр шејдән әввәл, чә-
мијјәтин игтисади һәјатында көрүр вә һесаба едирди
ки, истеһсал үсулунун дәјишилмәси лабүд сурәтдә чә-
мијјәтин сијаси гәрулушунда да дәјишикликләрә сәбәб
олур.

С. М. Әфәндијев бүтүн сәнајә истеһсалыны ингила-
биләшдирән бухар машинасын мејдана кәлмәсинә бө-
јүк әһәмијјәт верәрәк көстәрирди ки, истеһсал үсулун-
да әсаслы дәјишикликләр јарадан јени истеһсал аләт-
ләри кеч-тез Авропа өлкәләринин сијаси һәјатында инги-
лаби дәјишикликләр доғурмалы иди. С. М. Әфәндијев ја-
зырды: «Авропада биринчи дәфә бухар илә ишләјән ма-
шина кәшф олуңдугда, о вахтын економистләри о ма-
шинаны биринчи ингилабијун адландырдылар, чүнки
машинанын тәркибиндән мәлум олду ки, мәзкур мән-
сулат карастысы гаидеји-мәнсулаты дәјишдириб онун-
ла гаидеји-сијасијјәни дә тәғјирләндирәрәкдир. Һәгигәт-
дә бухар машинасынын мејдана кәлмәси о әсрин сә-
најени, әл илә иш көрән хырда карханалары јох едиб,
онун јеринә бөјүк карханалар, минләрчә јени саһибләр
вә милјонларла фәһлә гојачаг иди вә бунун нәтичәси
олараг сәнајә артдыгча, күчлү сәрмајодарлар, бичиз
әмәләләр вә кениш тичарәт дөврү»¹ мејдана кәлмәли
иди.

¹ «Тәкамүл» гәзети, №1, 16 декабр 1906-чы ил.

Русија капиталист инкишафы дөврүнә нисбәтән кеч гэдәм гојмушду. Русијада капиталист мүнәсибәтләринин инкишаф хүсусијјәти, характерик әләмәти ондан ибарәт иди ки, артыг XIX әсрин ахырларында вә XX әсрин әввәлләриндә ири буржуазија илә јанашы олараг мүасир пролетар синфи мејдана кәлмишди вә Русијада буржуа ингилабы јетишәркән, Гәрби Авропа өлкәләринә нисбәтән бурада фәһлә синфи чәмијјәтин ән габагчылы ингилабчы синфи кими мејдана чыхырды.

С. М. Әфәндијев Русијада капиталист мүнәсибәтләринин инкишаф хүсусијјәтләриндән вә рус сәнаје пролетариатынын сијаси бир гүввә кими мејдана чыхмасындан данышаркән кәстәрирди ки, јени шәраитдә чәмијјәтин ән габагчылы гүввәси, бүтүн галан ингилабчы гүввәләри өз ардынча апара биләчәк гүввә пролетариатдыр: «Сәрмајәдарлар бу һалда оларкән гаршы тәрәфдән бир тәзә, чаван, чәдид, сәрмајәдарлардан да даһа али фикирли, даһа әсл азадлыға һәсрәт бир гүввә һасил олур. Бу фүгәрәји-касибәдир! Кәләчәк бунундур! Инсана мәишәти мүмкүн вә мүјәссәр едән будур! Бунун һөкмә, һөкмфәрма олмага даһа чоһ, һәдсиз һагы вардыр!

Сәрмајәдарлар һөкм истәјәндә дејирләр: «Аличәнаб вәзирләр! Мәмләкәти дирилдән бизим ишимиздир! Јоллары чәкән, маллары һасил едән бизим пүлүмүздур! Падшаһлығы абад едән бизим сәрмајәмиздир! Һагг да бизим олмалыдыр! Һөкүмәт дә биздән кәрәк олсун!»

Фүгәрәји-касибә исә дејир: «Бүрократлар! Мүфтәхор сәрмајәдарлар! Дүнјаны инсанлара хош едән бизим габармыш әлләримиздир! Дағлары, дашлары јарыб чамаат үчүн јоллары салан бизик, бизим зәһмәтимиздир!

Кечәләр јатмаг әдәтини тәрк едиб, үфунәтли карханаларда минбир-ики бәләјә мүбтәла олараг чамаат үчүн ләвазимат әмәлә кәтирән бизим гијмәтләнмәјән зәһмәтимиздир!

Инсанларын дирилији бизим зәһмәтимизин нәтичәсидир!

Әкәр биз бир күн ишләмәсәк, зәһмәт чәкмәсәк, сини һалыңыз нечә олар? Һәр шеј бизә мәрбуздур!

Һөкмә вә һөкүмәтә бизим һаггымыз вардыр!»¹

«Бакински работчи» гәзети өлкәдә баш верән ингилаби һадисәләрин мәнасыны изаһ едәрәк јазырды: «Мүасир Русијада ичтимаи зиддијјәтләр (торпаг мәсәләси, милли мәсәлә, фәһлә мәсәләси, малијјә мәсәләси) елә кәскин бир дәрәчәјә чатмышдыр ки, өлкәнин сијаси гурулушу әсаслы сурәтдә дәјишдирилмәдән, сијаси һакимијјәт һөкүмран синифләрин вә группарын әлиндән бу вахта гәдәр зүлм алтында олан синифләрин әлиһә кечмәдән һәмнин зиддијјәтләр һәлл едилә билмәз. Халгын бәдәнинә дарашмыш түфәјлиләрдән ибарәт олан гарымыш синифләр һәр бир јарадычылыг габилијјәтини итирмишләр. Онлар мәһв олачағларыны һисс едәрәк, вар гүввә илә өз һакимијјәтләриндән јапшырылар, өз һакимијјәт вә имтијазларыны хилас етмәк үчүн онлар һәр бир шејә һазырдырлар.

Лакин сијаси һакимијјәтин бир синфин әлиндән јени синфин әлиһә кечмәси үчүн һәр јердә вә һәр тәрәфдә ингилаби вәситәләр лазым кәлмишдир, рус либерал буржуазијасына әсла хош кәлмәјән зоракы вәситәләр лазым кәлмишдир, һәм дә дүнјада һеч бир буржуазија бу вәситәләри ишләтмәдән һакимијјәтә чатмышдыр»².

«Бакински работчи» гәзети ингилаби һадисәләрин игтисади көкләрини дә ашкара чыхарырды: «Лакин елә шејләр вардыр ки, бунлар синфи хәјаллардан вә халгын мәнәфәјинә хәјанәт етмәјә һазыр олмагдан даһа күчлүдүр: бу гүввә тарихи шәраитин гүввәсидир. Өлкәдә һәгиги сијаси азадлыг јарадылмадан, әсл парламент гурулушу јарадылмадан Русијанын кәләчәк динч инкишафы мүмкүн дејилдир. Мүтләгијјәт һөкүмәти исә бүтүн өз кечмиши илә өлкәнин вә заманын тәләбләрини әсла баша дүшә билмәдијини кифәјәт гәдәр кәстәрмишдир»³.

Ингилаби һәрәкәт кедишиндә рус буржуазијасы вә онун ардынча Азәрбајҗан буржуазијасы әксингилаб чәһһәсинә јуварланараг ингилабы јары јолда сахламаға вә фәһлә синфинин гәләбәсинә јол вермәмәјә, мүтләгијјәт девириләркән фәһлә синфи илә кәндлиләрин ингилаби-демократик диктатурасынын јаранмасына мане олмага чалышырды. Беләликлә, ири Азәрбајҗан буржуазија-

¹ «Тәкамүл» гәзети, № 1, 16 декабр 1906-чы ил.

² «Бакински работчи» гәзети, № 1, 5 мај 1906-чы ил.

³ *Генә орада.*

сы ингилаба зидд чыхан, ингилаби һәрәкатын мәнәфејинә хәјанәт едән бир гүввә олмушду.

Империализм дөврүнүн биринчи халг ингилабы олан рус буржуа-демократик ингилабында фәһлә синфи тарихдә илк дәфә олараг өз мәнәфе вә шүарлары илә чыхыш едирди.

Русиянын һәјаты 1905—1907-чи илләрдәки буржуа-демократик ингилабында фәһлә синфинин авангард рол ојнамасыны тәмин едирди. Беләликлә, демократик дәјишикликләр кечирилмәси, демократик гәјдалар јарадылмасы уғрунда, буржуа-демократик ингилабынын тәләбләрини һәјата кечирмәк уғрунда ән бөјүк бир гәтијјәт вә ардычыллыгга мүбаризә апаран гүввә фәһлә синфи иди.

«Бакински работчи» гәзети Русияда биринчи халг ингилабы дөврүндә фәһлә синфинин габагчыл, авангард ролундан бәһс едәрәк јазырды: «Бизим ири буржуазија нәинки кәләчәк инкишафын мәнәфејини мүдафиә етмир, бу мәнәфејә һәр саат, һәр санијә хәјанәт етмәјә, фәһлә синфи вә јохсуллар күтләси әләјһинә мүтләғијјәт һөкүмәтинә тәрәфдар чыхмаға һазырдыр.

Бах бурада исә фәһлә синфинин бөјүк вәзифәси мејдана чыхыр. Әслиндә буржуа ингилабы олан бу Русия ингилабында фәһлә синфи өз мәнәфеји хатиринә демократик тәдбирләрин һәјата кечирилмәсини өз үзәринә көгүрмәлидир. Нәм дә о һәмин чәтин вәзифәни өз үзәринә көтүрмүшдүр, һамыдан ашағыда дуран бир синиф, өз вәзијјәтинә көрә јеканә ардычыл ингилабчы синиф олан фәһлә синфи ингилаба башчылыг едир, ону ирәли апарыр»¹.

Азәрбајҗан марксистләри зәһмәткеш күтләләрә изаһ едирдиләр ки, мүтләғијјәт зора вә зүлмә архаланыр, әсрләр боју чаризм халгын ганыны сорур. Башланмыш олан ингилаби һәрәката сәбәб, һәр шејдән әввәл, өлкәдә јаранмыш олан игтисади вә ичтимаи шәраитдир. Халг даһа чар мүтләғијјәтинин зүлмүнә вә өзбашыналығына дөзмәк истәмир. Ингилаб халг ирадәсинин тәнтәнәсинә сәбәб олмалыдыр. «Дәвәт—Гоч» гәзети јазырды: «Әсрләр боју чәбрә, рәһмсиз сыхышдырмалара, ган ахытмаға, дар ағачларына вә зиндан-

лара архаланан истибад һакимијјәтинин дајағлары сарсылыр вә лахлајыр.

Әсрләр боју Русиянын учсуз-бучагсыз сәһәләриндә мүстәбидин ирадәси һөкм сүрмүш, јалһыз бир һакимијјәт—чәллад һакимијјәти һөкман олмушдур, халгын һүгүг вә арзулары һәјата кечирилмәмишдир... Лакин мүасир игтисади вә ичтимаи шәраит бөјүк халгы ојатды. Онун гүдрәтли сәси ешидилди вә бу сәслә о елан етди ки, өз һүгүгларынын вә өз ирадәсинин саһиби олмаг—инсана лајиг азадлығы чыхмаг истәјир...

Биз бүтөв бир халгдан ибарәтик, бизим өз ирадәмиз вардыр. Биз өз ирадәмизин һөкман олмасыны истәјирик»¹.

Ичтимаи ингилаблар проблеминин романтикләр тәрәфиндән гојулушу да марағлыдыр. Мәсәлән, М. Һади һесаб едирди ки, Шәрг өлкәләриндә вә үмумијјәтләдикәр мәнкум өлкәләрдә баш верән ингилаблар нәтичәсиндә дөвләт гурулушунда чидди дәјишикликләр олмалыдыр. Онун фикринчә, мөһүматы әсас тутан һакимијјәт гурулушу деврилмәли, онун јериндә «һәгиги вә ја фәлсәфи руһанијә һөкүмәти» гурулмалыдыр. 1909-чу илдә, јәни Русияда һәлә иртинчанын давам етдији бир заманда «Әсри-тәчәддүд вә ики гүввә» адлы мәғаләсиндә М. Һади дөвләт гурулушунда белә әсаслы дәјишиклији зәрури сајараг јазырды: «Иштә һәјат вә ничати-шәһраһимизә бир сәдд... чәкән бу «һөкүмәти-руһанијјә», ән доғрусу, бу «һөкүмәти-өвһамијјә» та әсасындан јыхылыб әвәзиндә бир һөкүмәти-руһанијәји-һәгигијјә вә фәлсәфијјә» әсаскир олмадыгча, чамали-бимисали-һәгигәт кәшфи-ничаб етмәјәчәкдир. Елм вә фәннин парлаг шәһаблары илә чәһл вә гәфләт шејтанлары сәмаји-дүнјадан тәрд вә тәбид, һәтта еһраг олмајынча, инсанијјәт мәләкләри, мәһәббәт пәриләри бүтүн көзәлликләри илә пәркүшаји-е'тила олмајачаглар. Сүбһкаһи-интибаһ вә тәјәггүзүмүзә мәшүм ганадларыны салмыш олан кабуси-өвһам чәкилмәјинчә, логаји-сәраири-әшја парламајачагдыр, фикримизи, дүјгүмузу, лөвһеји-идрақымызы гаралдан зүлмәти-истибад әмһа едилмәјинчә баригеји-һүрријјә шәшәдар олмајачагдыр»².

¹ «Дәвәт—Гоч» гәзети, № 12, 13 июл 1906-чы ил.

² «Тәрәгги» гәзети, № 150, 7 июл 1909-чу ил.

¹ «Бакински работчи» гәзети, № 1, 5 мај 1906-чы ил.

Бу мұлаһизэләрин һәлә 1909-чу илдә, јәни Русияда иртичанын давам етдији бир шәраитдә ирәли сүрүлдүјү нәзәрә алынарса, мүәллиф тәрәфиндән чоһчидди аддым атылдығыны, өлкәдә һөкм сүрән истибадад үсули-идарәсинә онун ачыгдан-ачыға мејдан охудуғуну көрмәмәк мүмкүн дејилдир.

М. Гади Түркијәдә вә Иранда баш верән ингилаблары мисал кәтирир вә бурада ингилабчы гүввәләрин ирәлијә доғру һәрәкәтинә мане олмаға чалышанлары, әксингилаб чәһәсиндә дуранлары мүртәчә гүввәләр сырасында кәстәрирди. О һәтта дин пәрдәси алтында чыхыш едән руһаниләри дә иртичачылар чәһәсиндә көрүрдү. 1908-чи илдә Түркијәдә ганлы Әбдүлһәмид истибададын деврилмәсиндән сонра әксингилабын јенидән әввәлки үсули-идарәни бәрпа етмәк мәғсәди илә көрдүјү тәдбирләрдән бәһс едән мүәллиф јазырды: «Истамбулда һүрријјәт вә мәшрутијјәтдән сонра ваге олан 31 март фачиәји-әлимәсини бүтүн аләм көрдү. Иранда ојанан ганлы вә мүдһиш вәг'әләри һала бүтүн дүңја көрүр»¹. М. Гади Иранда кедән ингилаби һәрәкатын буржуа характерини көрә билмәмишди. О һәмин һәрәкаты зәһмәткеш күтләләрә, зүлм вә әсарәт алтында оланлара там азадлыг кәтирән, онларын һуғуғларыны тамамилә тәмин едән бир һәрәкат зәнн етмишди.

Ингилаби һәрәкат кедишиндә М. Гади нәинки мүтәрәгги гүввәләрин чәһәсиндә дурмуш, ингилабын гәләбәсинә чалышмыш, мүстәбидләри, иртичачылары вар гүввә илә писләмишди, ејни заманда да ингилаб нәтичәсиндә өлкәнин јүксәк тәрәггијә чатмасыны, мәдәни милләтләр сырасына чыхмасыны, азадлығларын там һөкмфәрма олмасыны арзуламышды.

Романтиклардән һүсәјн Чавидин јарадычылығында да ингилаб проблеми мүнүм јер тутурду. Тәкчә капитализм гурулушунун дејил, феодал мүнәсибәтләринин дә күчлү олдуғу өлкәләрдә һағсызлығы вә ичтимаи әдәләтсизлији мұшәһидә едән шаир гуртулуш јолуну чәсарәт вә мүбаризәдә көрүр, каһ да белә бир ничатверичи гүввәнин көзәллик вә мәһәббәтдә олдуғуну иддиә едирди. О јазырды: «Мәнчә, бүтүн чаһаны хилас едәчәк ики гүввәт вар, јалныз ики бөјүк гүввәт вар; о да: көзәллик вә мәһәббәтдән ибарәтдир»².

¹ «Тәрәгги» гәзети, № 150, 7 ијул 1909-чу ил.

² Һүсәјн Чавид. Сечилмиш әсәрләри, 2-чи чилд, сәһ. 133.

Һ. Чавид азадлыг әлдә етмәк үчүн мүхтәлиф јоллар дүшүнүр вә бир сыра һалларда бундан өтрү фәал мүбаризәни зәрури сајырды. Мәзлумларын һәр бир тәләби гаршысында һакимләрин, варлыларын ләрзәјә дүшдүкләрини иддиә едән шаир әбәди һүрријјәт уғрунда мүбаризә апармағ лазым кәлмәси фикрини ирәли сүрәрәк «Азәр» поемасында дејирди:

Бир јохсулум, һәр диләјим
Диз чөкдүрүр зәнкинләри...
Мән әбәди һүрријјәтин
Севдалы бир чилвәсијәм¹.

Һ. Чавид капитализм шәраитиндә фәһләләрин агыр вә фәлакәтли вәзијјәтини садчә тәсвир етмәклә кифәјәтләнмир, һәм дә фәһләләри фәал вә амансыз мүбаризәјә дәвәт едирди. «Кнјаз» әсәриндә фәһләләрин нүмајәндәси өз синфинин бу фәал мүбаризә әзмини ифадә едәрәк дејирди:

Хајр, әсла дејилик биз өлүләр,
Бизи ким сыхса, мәзарлыгда күләр...
Јетишир! Сызлама, абдал, башыбош,
Ағламагданса кәбәрмәк даһа хош.
Гүввәтин јохса әзил, сус, гәһр ол².

Јахуд јенә һәмин «Кнјаз» әсәриндә Антонун дили илә дејилир ки, «еји бил, ер-кеч әзәнләр әзилир»³.

Һ. Чавид азадлыг әлдә етмәк үчүн фәһләләрин гәтијјәтли вә мәнәәтли мүбаризәсини зәрури һесаб едирди. Шаирин фикринчә, фәһлә синфи үчүн азадлыг јалныз белә бир мүбаризә јолу илә әлдә едилә биләр.

Әлбәттә, Һ. Чавидин ичтимаи-сијәси бахышлары, хүсусилә онун ингилаблар вә дөвләт һағгындакы бахышлары бирдән-бирә белә јүксәк инкишаф сәвијјәсинә чатмамыш, о белә гәнаәтләрә гәдәр мүрәккәб вә зиддијјәтли бир ахтарыш јолу кечмәли олмушду.

А. Шаиг Русияда үч ингилабын—1905—1907-чи ил-ләрдәки биринчи рус ингилабынын, 1917-чи ил Феврал ингилабынын вә Бөјүк Октябр социалист ингилабынын шаһиди олмушдур. Бүтүн бу ингилаби һадисәләр шаи-

¹ Һүсәјн Чавид. Сечилмиш әсәрләри, 2-чи чилд, сәһ. 153.

² Һүсәјн Чавид. Сечилмиш әсәрләри, 3-чү чилд, сәһ. 94, 95.

³ Јенә орада, сәһ. 97.

рин дүнжакөрүшүнө бу вә ја дикәр дәрәчәдә тә'сир кәстәрмиш вә онун әсәрләриндә өз ин'икасыны тапмышдыр. Буна көрә тамамилә һаглы олараг ингилаблар мәсәләсинә А. Шаигин мүнәсибәтиндән бәһс етмәк олар. Дөвләт мәсәләсинин аҗры-аҗры чәһәгләри барәсиндә дә шаирин мұлаһизәләри мараглыдыр.

Биринчи буржуа-демократик ингилабы илләриндә биз А. Шаигин дүнжакөрүшүнә ингилаб идејаларынын һәлә јеничә тә'сир кәстәрдијини, өлкәдә баш верән ингилаби һәрәкатын онун шүүрунда әкс-сәдә тапдығыны көрүрүк. Һәлә ингилаб идејаларына ахыра гәдәр ји-јәләнмәјән шаир аҗры-аҗры тәрәддүдләринә бахмајараг, бир сыра һалларда гәтијјәтлә зүлмүн, истибдадын әлеј-һинә чыхыр, көһнә дүнјанын лап тәмәлиндән гопары-лыб атылмасыны зәрури билир, азадлығын ингилаб фыртынасы сајәсиндә јараначағына әмин олдуғуну/ сөјләјирди.

1907-чи илдә I Думанын бағланмасы мүнәсибәтилә јазылан «Нижә учду?» адлы ше'риндә шаир әдаләт вә сәадәт јараначағына гәти әмин олдуғуну билдирәрәк де-јирди:

Дурма даһа, еј әдл, сәадәт булуду, јаг!
Еј илдырым, әзминлә курулда јенә һәр ан!
Еј күчлү күләк, сән дә гопар фыртына, туфан!
Бу көһнә чаһаны тәмәлиндән учур анчаг!¹

Ингилаби һәрәкәт јатырылдыгдан сонра иртича дөв-рүндә дә А. Шаигин јарадычылығында бир сыра һал-ларда ахыра гәдәр вурушмаг тәләби ајдын сурәтдә өз ифадәсини тапырды. Өлкәдә јаранан зүлмәти мәнв ет-мәк, азадлыг әлдә етмәк үчүн ардычыл мұбаризә ла-зым кәлдијини билдирән шаир 1908-чи илдә «Һүрријјәт пәрсинә» әсәриндә белә дејир:

Мүзлим кечә, әтрафы булуд, чән бүрүјәркән,
Көз јашларымын бәсләдији еј көзәл үммид,
Гаршымда тәчәссүм едәрәк вер мәнә тә'јид,
Бу зүлмәт илә сүбһә гәдәр та вурушум мән².

¹ Абдулла Шаиг. Әсәрләри, 2-чи чилд, 1968, сәһ. 11.

² *Јенә орада*, сәһ. 17.

Бу илләрдә А. Шаигин кәләчәк һаггында арзулары, зүлмүн мәнв едилиб јериндә чәннәт јараначағы заман-лар һаггында хәјаллары онун дүнжакөрүшү үчүн хү-сусилә сәчијјәвидир. Мәсәлән, 1908-чи илдә јазылан «Јад ет!» адлы әсәриндә шаир көзәл кәләчәк һаггында, ичтиман бәрәбәрлик дүнјасы һаггында мұлаһизәләрини шәрһ едәркән кәстәрир ки, о заман «дүнјанын үзү дө-нәр чинанә, галмаз даһа зүлмдән нишанә»¹.

1908-чи илдә шаир «Шикајәтләрим» адлы әсәриндә өз кәләчәк арзуларыны, азадлыг хәјалларыны даһа әтрафлы шәрһ едир. О, һазырда һәр тәрәфдә зүлмәт һөкм сүрсә дә, азад бир дијара чыхмаг үмиди илә јашадығыны билдирир:

Јенә һәр јанда һөкм едир зүлмәт!
Јенә сөндү о назәнин үлкәр!
Кечә-күндүз тапындығым дилбәр,
Јенә галдыг вүсалына һәсрәт...
Сөзүмү динлә, динлә еј гәһһар!
Бу гышы ја көзәл баһар ејлә,
Ја мәни көзсүз ејлә, кар ејлә,
Ја ки азадә бир дијара чыхар!²

А. Шаигин 1909—1918-чи илләрдә јаздығы «Әсри-мизин гәһрәманлары» романы онун ингилаба мүнәси-бәгини ајдынлашдырмаг үчүн мүәјјән материал верир. Әсәрдә ингилаб иши уғрунда чарпышан болшевиклә-рин бу мұбаризәдә ајдын мәгсәд күддүкләри, онларын ахырадәк ардычыл мұбариз олдуғлары, һәр чүр зүлм вә истисмары арадан галдырмаг уғрунда фәдакар сә'ј-ләри гејд олунур. Бурада болшевикин дилиндән деји-лир: «Јумруғумла бу истисмар дүнјасынын тахт-тачы-ны алт-үст едәчәјәм!»³

Мүәллиф биринчи рус ингилабынын мәғлубијјәтин-дән сонра бүтүн Русијада олдуғу кими, Бақыда да иртичанын һүчүма кечдијини, ингилабчыларә диван тутулдуғуну, ингилабчы гүввәләри мәғлуб етмәк үчүн иртичачыларын көрдүкләри тәдбирләри ачыб кәстә-рирди. Иртича дөврүнүн башланмасы нәтичәсиндә өл-

¹ Абдулла Шаиг. Әсәрләри 2-чи чилд. 1968, сәһ. 18.

² *Јенә орада*, сәһ. 22.

³ Абдулла Шаиг. Әсәрләри, 1-чи чилд, сәһ. 231.

кәдә жаранан вәзијјәти вә бурада ајры-ајры ичтимаи гүввәләрин мөвгејини дүзкүн ишыгландыран мүүллиф јазырды: «1905-чи ил ингилабыны гара иртича әвәз етдикдән сонра Бақыда ингилабчыларын вәзијјәти хејли ағырлашмышды. Иртича илләриндә онларын бөјүк бир һиссәси һәбс олунмуш, сүркүнләрә кәндәрлимишди. Ингилабчылар амансыз шәкилдә тәғиб олунурдулар. 1908-чи илләрдә тәзјиг вә тәғибләр даһа да гүввәтләнди. һөкүмәт Бақыдақы ингилаби һәрәкаты ахыра гәдәр боғмағ үчүн хусуси тәдбирләр көрмәјә башлады. Гафгаз чанишини Воронсов-Дашковун әмри илә Бақыја јени һәрби гүввәләр кәтирилди. Жандармларын вә хәфијјәләрин, часусларын сајы даһа да артырылды»¹.

Мүүллиф ејни заманда Азәрбајчан болшевикләрини башға өлкәләрин ингилабчыларына, онларын ингилаби тәшкилатларына вә партијаларына көмәјини дә дәриндән әкс етдирирди. О тамамилә һағлы оларағ көстәрирди ки, әсримизин әввәлиндә Иранда кениш вүс'әт алмыш азадлығ һәрәкаты тарихиндә әһәмијјәтли јер тутан Иран социал-демократ партијасы өз азәрбајчанлы мәсләкдашларындан күчлү јардым алыр вә онларын вәситәсилә дүзкүн ингилаби тактика сечмәјә чан атырды. Иран ингилабчылары илә Бақы Партија Комитәсинин әлагәсиндән бәһс едән мүүллиф јазырды: «Бақы Комитәси Иран «Әдаләт» тәшкилаты илә бирликдә чалышыр, Иран ингилабчыларына мадди вә мәнәви көмәк көстәрирди. Јерли тәшкилатын гәрары илә бүтүн үзвләр һәрби тәлим кечмәли, силаһ ишләтмәји өјрәнмәли идиләр»².

Бу илләрдә шаирин азадлығ арзулары онун әсәрләриндә мүнүм јер тутурду. 1909-чу илдә јазылан «Һәр шеј көһнә» адлы әсәриндә о, иртича илләриндә зүлмүн һөкүмран олдуғуну тәсвир едир, ганлы дөвранларын баша чатмасыны арзулајыр, үмуми азадлығдан, бүтүн халғ үчүн, «бүтүн милләт үчүн» азадлығдан бәһс едәрәк јазырды:

Ахыб кедир буланығ чај кими гара дөвран,
Заваллы милләтимин һағгы олмада памал!
Јетиш, јетиш даһа сән, еј үмиди-истигбал!

¹ Абдулла Шанг. Әсәрләри, 1-чи чилд, сәһ. 236.

² Генә орада, сәһ. 287.

Бу зилләт илә кечинсинми бөјлә ганлы заман?
Сөнүк ситарәләр илә кечәм јанар, һејһат!
Нә олду дадлы о пејманлар, әдл, үнсирјәт?
Булуллара бүрүнән еј күнәшли һүрријјәт!
Битир бу зүлмләри, вер чаһана шанлы һәјат!

Бу заман шаирин ингилаби руһу вә ирадәси һәлә там мәнасы илә јеткинләшмәмиш, ингилаби гәтијјәти өзүнүн ән јүксәк нөгтәсинә чатмамышды. Буна көрә дә истәр ингилаб илләриндә, истәрсә ингилабдан сонрақы иртича дөврүндә онун јарадычылығында биз бир сыра тәрәддүдләрә раст кәлирик, гәти мүбаризә чағырышлары, кәләчәјә мөһкәм үмид вә инам дүјүғлары илә јанашы онун јарадычылығында үмидсизлик идејаларына да јер верилдијини көрүрүк. 1909-чу илдә јазылан «Вәрәмли һәјат», «Шәклиндә», «Бир улдуза» кими шеһәрләриндә биз онун үмидсизлијә гапылдығыны, әввәлки никбинлијини јерини нә исә бир кәдәр тутдуғуну көрүрүк. Мәсәлән, «Вәрәмли һәјат» шеһриндә мүүллиф белә бир үмидсизлијә гапыларағ јазырды:

Вәтән, вәтән! Мәнә олдуи мәзари-јә'с, нәдән?
Сојуг дамарларымы, аһу иситмәди күнәшин.
Әмәл чичәкләримиз һеч битирмәди јағышыи.
Додағларымдақы ал-гырмызы нәдир көрүнән?
Јаралы гәлбимин, ејваһ, әкси-мөһнәтидир
Вә ја ки, өмрүмүн амали-дағи-һәсрәтидир².

«Шәклиндә» әсәриндә дә биз мүүллифин бу заман бәдбинлијә, кәдәрә ујмасынын, үмидсизлијә гапылмасынын шаһиди олурду:

Өнүмдә сәфвәти-ати игаб шәклиндә,
Башымда фөвчи-хәјалат ахын-ахын долашыр.
Үфүгдә парчаланан бир сәһаб шәклиндә.
Чәфајла гәлбими дәлмәкдә тиғи-истибада..
Үмид, јә'с арасында јуварланан көнлүм
Мәләр ичимдә гырығ бир рүбаб шәклиндә³.

¹ Абдулла Шанг. Әсәрләри, 2-чи чилд, сәһ. 24.

² Генә орада, сәһ. 25.

³ Генә орада, сәһ. 26.

Ејни заманда јенә 1909-чу илдә јазылан «Бу да бир ше'ри-фанији-дикәр» мәтләли әсәриндә биз онун кәләчәјә үмидлә, инамла, никбин нәзәрләрлә бахмасынын шаһиди олурут. Бурада о, үсјана бәнзәр бир туфан гопачағыны вә онун архасынча бир јахшылыг шимшәји чачацағыны билдирди. һәмин ше'риндә мүәллиф кәләчәк һаггындакы үмидләрини билдирәрәк јазырды:

Гопар үсјан гылыгы бир туфан.
Курлар һәм архасынча бәрги-кәрәм¹.

Лакин јенә һәмин заманлар јазылан «Бир улдуза» адлы әсәриндә шаир ничат јолу ахтарыр, әввәлки үмид вә инамыны санки итирмәјә башлајыр, ничат јолуну тапмадығыны билдирир. Белә бир јолу она көјләрдәки улдузун көстәрәчәјини үмид едир:

Динлә мәни, ол рәһбәрим, еј севкили улдуз,
Олмазмы мәнә көстәрәсэн раһи-ничаты?²

Лакин өлкәдә иртича дөврү битмәјә үз гојдуғу вә јени ингилаби жүксәлишин башландығы 1910-чу илдә биз шаирин дә дүнјакөрүшүндә чидди тәбәддүлат әмәлә кәлдијини көрүрүк. Бу заман онун дүнјабахышы ајдынлашыр, бүллурлашыр, өлкәдә ингилаби һәрәкат далгаларынын жүксәлмәси тәсири алтында онун әввәләр ара-сыра гапылдығы үмидсизлик арадан галхмага башлајыр. Шаирин үмиди күчләнир, о, ингилабчыларын гүввәләринә мөһкәм әминлијини билдирир вә һесаб едир ки, ән бөјүк бир гәтијјәтлә вурушмаг заманы кәлиб чатмышдыр. 1910-чу илдә јазылан «Заманын ингилабчыларына» адлы әсәриндә о артыг ингилабчыларын сусмасындан наразылығыны билдирир, онлары «вәтән гајыгчылары», «елин һајгырыгчылары» адландырыр вә инанырды ки, ингилабчыларын јоллары фыртыналы вә боранлы олса да, әзм вә гәтијјәти сөнмәздир:

Һардасыз, еј вәтән гајыгчылары?
Галды дәрја үзүндә јелкәниниз.

¹ Абдулла Шанг. Әсәрләри, 2-чи чилд, сәһ. 29.

² Јенә орада, сәһ. 30.

Сусдунуз, јох сәда вә шивәниниз?
Еј елин шанлы һајгырыгчылары!
Гәлбиниздә түкәндими чүр'әт?
Фыртына, далға, чәнми јолларыныз?
Јохса күчдәнми галды јолларыныз?
Јох, сөнәнмәз о әзм, о гүввәт!¹

Артыг бу заман А. Шаиг бөјүк әмәл уғрунда чәсәртлә чарпышмағы, даим ирәлиләмәји зәрури сајырды. Вәтән адындан ингилаб гәһрәмәнларыны алгышлајан шаир јазырды:

Әлдә етмәк үчүн бөјүк әмәли,
Горхмајын, чүр'әт илә галхышыныз!
Фыртына, далғаларла чарпышыныз!
Ирәли, гәһрәмәнларым, ирәли!
Шәфәг алтында, ја даһа еркән,
Инанын, саһилә дәмир атарыг.
Бу гаранлыг думанлары ударыг!
Сизи алгышлајыр севимли вәтән!²

Бу замандан е'тибарән мütәфәккир шаирин дүнјакөрүшүндә чидди дөнүш баш верир, о, зүлмү јыхмаг тәләбини гәтијјәтлә ирәли сүрүр, кәләчәјә үмид нәзәрләри илә бахыр. 1910-чу илдә јазылан «Һамымыз бир күнәшин зәррәсијик», «Сон баһар», «Гыш» кими ше'рләри бу чәһәтдән олдугча сәчијјәвидир. Мәсәлән, «Һамымыз бир күнәшин зәррәсијик» әсәриндә шаир артыг гардашлыг әлләрини бирләшдирмәји, зүлм вә нифагын көкүнү кәсмәји лазым билир:

Узадын дәсти-үхүввәт сыхалым.
Ришеји-зүлмү, нифагы јыхалым!
Гәлбимиздә јашасын мөһрү-вәфа.
Верәлим бир-биринә дәсти-вәфа!³

Јахуд онун «Сон баһар» адлы әсәриндә биз артыг иртича дөврүнүң битмәкдә олмасы вә баһар фәслинин кәлиб чатмасы идејаларынын тәблиғинә раст кәлирик. Кәләчәјә үмид бәсләјән шаир јазырды:

¹ Абдулла Шанг. Әсәрләри, 2-чи чилд, сәһ. 34.

² Јенә орада.

³ Јенә орада, сәһ. 38.

Бахышын кимдән истәјир имдал?
Сәбр един, аһ, етмәјин фәрјад.
Гәһрәмананә бир заман дајанын.
Инанын, сиз дә мән кими инанын.
Јох олар гар, боран, күнәш дә доғар.
Јетишәр гырмызы, севимли баһар.
Аһ, мән сон баһары чох севирәм,
Севирәм, сон баһары чох свирәм¹.

Бу чәһәтдән онун «Гыш» адлы ше'ри дә сәчијјәвидир. 1910-чу илдә јазылан бу әсәриндә мүәллиф артыг боранлы гышын битдијини, гышын јеринә јаз кәләчәјини, үмидләрин чичәк кими ачылачагыны билдирир:

Дајанын гар-борана, фыртынаја, бир күн олар,
Гыш битәр, јаз јетишәр, гәмли булудлар да учар².

Беләликлә, мәһз иртича дөврүнүн битмәси вә јени ингилаби жүксәлишин башланмасы илә биз А. Шаигин дә дунјакөрүшүндә белә чидди дөнүш јарандыгыны, онун тәрәддүлдәрдән, ара-сыра өзүнү көстәрән үмидсизлик вә гәтбинликдән узаглашараг, кәләчәј инам вә өтијјәтлә, никбинликлә бахдыгыны, ингилабчылары алгышладыгыны, жүксәлмәкдә олан ингилаби һәрәкат далғасынын сон саһилә чатачагына инандыгыны көрүрүк.

1910-чу илдән етибарән өлкәдә јени ингилаби жүксәлиш башландыгда, шаир дәфәләрлә 1905—1907-чи илләр ингилабы дөврүнү хатырлајыр, бу ингилабын чошғун жүксәлиши вахтларындан илһамланыр, ондан ибрәт алмағы лазым билир. О кечән ингилаб күнләрини бир даһа дәриндән тәһлил едиб кәләчәк фәалијјәт үчүн дәрә алмағы әзури сајырды.

1911-чи илдә јазылан «Дурсун» әсәриндә шаир ингилаби һәрәкатын кенишләнмәси барәсиндә дејирди: «1905-чи илин фыртыналы күнләри иди. Бүтүн Русијаны бүрүмүш олан бөјүк үмуми тәтил вә ингилаб һәрәкаты һөкүмәти ағыр бир тәлаш вә горхунч бир һәјәчан ичиндә бурахмышды. Русијанын кениш саһилләриндән ашыб-дашараг һәр тәрәфә јайылмагда олан ингилаб

¹ Абдулла Шаиг. Әсәрләри, 2-чи чилд, сәһ. 40.

² *Јенә орада*, сәһ. 41.

далғаларына Гафгазын гочаман дағ силсиләләри белә сәдд ола билмәди. Онун ән гүввәтли бир далғасы да гоча Гафгазын та көбәјиндә партлады. Һәр јердә тәтилләр, нүмајишләр башланды. Бөһраи кечирмәкдә олан һөкүмәт һәрби вәзијјәт елан етмишди. Өзү илә тапанча, хәнчәр, һәтта кичик бир бычаг кәздиранләр белә ағыр чәзалара мәнқум едилирдиләр»¹.

А. Шаигин 1914-чү илдә јазылан «Ирәли», «Симурғ гушу» адлы ше'рләриндә шаир кәләчәјә бөјүк инамла бахыр, хош әһвали-руһијјәли бир һәјәт гурмаға чан атдыгыны билдирир. Күнәш вә сәадәт долу бир аләм јараначагына әмин олан шаир «Ирәли» ше'риндә јазырды:

Ирәлидә, инан ки, бир чәннәт кими чаһан вар,
Сабаһ күнәш орда доғар, сәадәт орда парлар².

Һәмин илдә халг әфсанәси әсасында јазылмыш «Симурғ гушу» әсәриндә дә мүәллиф гыса мүддәтдән сонра хош күнләрин кәлиб чатачагына әмин олдуғуну билдирир. Кәләчәјә никбин нәзәрләрлә бахан вә хош кәләчәјә гәти инам бәсләјән шаир јазырды:

Чох чәкмәмиш јетишәчәк бир заман,
Севинәчәк о гуш, шән-шән күләчәк.
Гәлбимиздән дәрди, гәми силәчәк.
О күн санки башға күнәш доғачаг,
Бу гаранлыг булудлары боғачаг³.

1914-чу илдә јаздығы «Мөһтәрәм Нәриманбәј Нәриманов чәнабларына» әсәриндә мүәллиф мәшһур ингилабчы Нәриманову алгышлајыр, ону «раһатлыг севмәјән атәш» адландырыр вә әмин олдуғуну билдирирди ки «әријәчәк гәһриндә мүдһиш дүшмән»⁴.

Бүтүн бунларла јанашы А. Шаигин дунјакөрүшүндә мүәјјән тәрәддүлләрә, ардычылсызлыға да тәсадүф едилир. Онун «Идеал вә инсанлыг» ады илә 1914-чү илдә јаздығы пјесиндә Әдаләт, Мәрһәмәт, Вичдан кими үмумиләшдирилмиш анлајышлардан бәһс едилир. Мүәл-

¹ Абдулла Шаиг. Әсәрләри, 1-чи чилд, сәһ. 305—306.

² Абдулла Шаиг. Әсәрләри, 2-чи чилд, сәһ. 60.

³ *Јенә орада*, сәһ. 64.

⁴ *Јенә орада*, сәһ. 63.

лиф кәләчәк әдаләтли чәмијјәтә дәрин инам бәсләјир, лакин бу чәмијјәтә нә јолла кедиб чатмаг барәсиндә анчаг үмуми мүлаһизәләр, мүчәррәд анлајышлар ирәли сүрүр.

Мүәллифин фикринчә, әдаләтли чәмијјәтә кәлиб чатмаг үчүн инсанлар өз-өзүнү тәкмилләшдирмәли, ислаһ олунмалыдырлар:

Вар, ана, вар бу дәрдә јалгыз дәрман,
Ислаһ етсин өзүнү һәр бир инсан.
Ујмасын өз ичиндәки иблисә,
Бир јаманлыг ејләмәсин һеч кәсә.
Инсанлығын мәнасыны өјрәнсин,
Сағлам әглә, тәмиз гәлбә күвәнсин.
Сарылсын бу севимли гүввәтләрә,
Зүлмәтләрдән узаглашсын бир кәрә.
Бу сөзүмү тутса, парлар игбалым¹.

1915-чи илдә јазылан «Әсримизә хитаб» әсәриндә шаир һәјатын чошуб дашдығыны, гызғын мүбаризә кедјини көрүр, буну тәсвир едир. О һәмин мүбаризәнин әмин-аманлыға, хош, севимли бир һәјата, јохса өлүмә, һечлијә доғру апармасы барәсиндә дүшүнүр, лакин бу барәдә гәти вә мүәјјән нәтичәјә кәлә билмир. О һәмин ше'риндә өзүнүн мәһз белә бир мүтәрәддид вәзијјәтин ифадә едәрәк јазырды:

Бах, үстүмүздә ганлы булудлардыр ојнашыр,
Мәшриг дәнизләри габарыр, јүксәлир, чошур.
Билмәм бу далғалар, мәһабәтли фыртына
Итлафә сөвг едәр бизи, јайнки мә'мәнә?²

1917-чи илдә баш верән Феврал буржуа ингилабы мүнәсибәтилә А. Шаиг һәмин дөврдә јаздығы мәгаләләриндә һәлә бу ингилабын маһијјәтини вә тарихи әһәмијјәтини кифајәт гәдәр ајдын тәсәввүр едә билмәдијиндән ону әсл азадлыг кәтирән бир ингилаб һесаб етмиш вә беләликлә дә һәмин ингилабын тарихи әһәмијјәтини мүәјјән дәрәчәдә шиширтмәјә јол вермишди.

¹ Абдулла Шаиг. Әсәрләри, 2-чи чилд, сәһ. 324.

² *Јенә орада*, сәһ. 67.

1917-чи илин апрел ајында дәрч едилән «Ханым әфәндиләрә!» адлы мәгаләсиндә о јазыр: «Сәнәләрдән бәри инсанлығы боғмагда вә руһумузу дырмаламагда олан буми-зүлмәт һәгганијјәт вә әдаләт гәһри алтында парчаланды, мәһв олду. Артыг көзүмүзү ишыгландыран бир сүбһ доғду. Ал шәфәгләрә бүрүнмүш пәрији-һүрријјәт јенидән бир күнәш кими парлады. Бир даһа сөнмәмәјә јәмин етмиш кими ишыглы вә гүввәтли ганадыны үстүмүзә сәрәрәк, вәтәнимизин ән узаг вә гаранлыг кушәләрини белә тәнвирә башлады. Һәр гәләбә бир севинч, һәр јердә јени вә гызғын бир һәјат доғду. Истибадын пәнчәси алтында әзилмиш, сөнмүш һиссләр вә руһлар јенидән чанланмаға, о нур мәш'әлиндән әтәк-әтәк, хирмән-хирмән хушәләр дүшүрмәјә башлады.

Әски истибад һөкүмәти сүгут етди, јериндә мүвәггәти һүрријјәт тә'сис едилди. Артыг чохдан бәри гыфқылланмыш дилләр ачылды, һәр милләт гадынлы, ер-кәкли, бөјүклү-кичикли пәрији-һүрријјәти алгышлаја-раг һамысы өз милли мәнәфеләрини арзу етдикләри кими әлдә етмәк үчүн бир ан дурмајыб чалышыр вә чалышмагдадыр. Һәр милләт «мәчлис-мүәссисана» дәјәрли мә'буслар сечмәјә вә милли мүгәддәратыны истәдикләри кими һәлл етмәјә атәшин бир фәалијјәтлә һазырланырлар»¹.

Ајдын көрүндүјү кими, А. Шаиг 1917-чи ил Феврал ингилабынын әһәмијјәтини гејд етмәклә бәрәбәр ону мүәјјән дәрәчәдә шиширдир, бу ингилаб нәтичәсиндә «һүрријјәт пәрисинин» доғдуғуну зәнн едир, өз дахилиндәки синифләрдән вә ичтимаи зүмрәләрдән асылы олмајараг бүтүн милләтин һәмин ингилабы алгышладығындан бәһс едир. Онун фикринчә, бу ингилаб сајәсиндә милләтләр өз мүгәддәратыны истәдикләри кими һәлл едә биләчәкләр. Бу исә ингилабларын нөвләри вә типләри һаггында, хусусилә пролетар, социалист ингилабы һаггында А. Шаигин һәлә кифајәт гәдәр ајдын тәсәввүрү олмадығыны сүбут едир. Јенә һәмин мәгаләсиндә о белә мүлаһизәләр ирәли сүрүр ки, буржуа ингилабы нәтичәсиндә чағырылмасы нәзәрдә тутулан мүәссисләр мәчлиси өлкәнин гаршысында дуран бүтүн мәсәләләри ахырадәк һәлл едәчәкдир. Буна көрә дә о,

¹ Абдулла Шаиг. Әсәрләри, 4-чү чилд, сәһ. 125—126.

феврал буржуа ингилабынын гэлэбэси мүнәсибәтилә жазырды: «Бу гәдәр билиниз ки, бөјүк зәһмәтләрлә бәсләдјиниз вә чаныңыздан артыг севдјиниз өвләдларыңызын кәләчәк сәадәти һәмин ачылачаг мәчлис-мүәссәһәндә һәлл вә гәт олуначаг»¹.

1920-чи илдә Азәрбајҗанда Совет һакимијјәти гурулдугдан сонра А. Шаигин дә дүңҗакөрүшүндә әсаслы дәјишиклик әмәлә кәлмишиди. Бу замандан етибарән онун ичтимай-сијаси бахышлары даһа да дәринләшир, камилләширди. Бу процес та 1926—1928-чи илләрә гәдәр давам етмишиди.

«1905-чи ил ингилабындан сонра јетишимиш әдәбијәтимыза сәтһин бир нәзәр» адлы мәгаләсиндә о, Азәрбајҗанда һәлә 1905-чи ингилабынын доғурдугу чох мүһүм һадисәләр барәсиндә өз мүләһизәләрини шәрһ едир, бу ингилабын характерини вә бурада гаршы-гаршыја дуран гүввәләрин мөвгеләрини дүзкүн гијмәтләндирәрәк жазыр: «Русија ингилабчылары фүрсәти гачырмајыб, орду, әһали арасында кизли-кизли тәшкилат гурмаг вә тәблиғат јүрүтмәклә бөјүк һазырлыглар көрмүш вә Русијанын һәр тәрәфиндә мүәјјән заманда гијам едәрәк һөкүмәти вә һөкүмәт мәмурларыны бөјүк бир горху вә гәһлүкәјә дүчар етмишләрди... Азәрбајҗан бу ингилабы сојугганлылыгга гаршылаја билмәздди. О ингилаб далғаларына Гафгазијанын башларыны көјләрә чәкмиш олан гочаман дағлары сәдд ола билмәздди; өзүнү бүтүн гүввәт вә шиддәти илә Азәрбајҗанда дәхи кәстәрди вә јерли әһали тәрәфиндән гызғын вә сәмими алгышларла гаршыланды. Бу ингилабын бирдән-бирә зүһуру Азәрбајҗан әһвали-руһијјә вә ичтимайјјәсиндә бир башгалыг јаратды.

Чар истибададынын ганлы сүнкүләри горхусундан сусмуш вә дүрлү сыхынты, тәһгирләрә бојун әјмиш олан, бу әзичи вә боғучу див пәнчәсиндән гуртулмаг еһтималы вермәјән бәдбин халгда бир нури-үмид парлады.

Ингилаб јенилији бир аз да даһа тәһким етдији кими, әскилијин дә чүрүк вә позуг тәмәлини сарсытмыш вә гисмән јыхмыш, мүгабилиндә бир чох һәллилазым вә мүһүм ичтимай, сијаси, елми, әдәби вә игтисад мәсәләләр доғурмушду»².

Мәһз бу заманлар А. Шаиг ингилаб нәслини һәр за-

ситә илә алгышлајыр, бу нәслин мүбаризлијини бөјүк бир рәғбәт һисси илә тәрәннүм едирди. О һәлә 1928-чи илдә «Ингилаб нәғмәси» адлы әсәриндә жазырды:

Ингилаб нәслијик биз.
Һәр бир ишдә мүбариз.
Гәлбимиздә шөлә вар,
Көзүмүздән од парлар³.

Бу замандан етибарән А. Шаиг Октјабр ингилабыны бир сыра әсәрләриндә алгышламышдыр. «Октјабр ингилабына» ады илә јаздығы шеһриндә о, һәмин ингилабын чаһаншүмүл тарихи әһәмијјәтиндән бәһс едәрәк кәстәрирди ки, бу ингилаб сәјәсиндә јер үзүндә әсаслы дәјишикликләр јаранмышдыр. 1929-чу илдә жазылан «Октјабр ингилабына» адлы әсәриндә биз бу мүләһизәләри ешидирик:

Даһ үрәкли гајалар учурду јарпаг кими.
Сел, вулкан фышгырырды јерин һәјат дамары,
Көкүндән деврилирди күрәнин шаһ дағлары.
Чүрүк, чансыз көтүкләр ичин-ичин јанырды,
Бир ингилаб ичиндә һәр шеј јуварланырды².

Јенә һәмин илдә «Кәнч мүәллимләрә» ады илә јаздығы әсәриндә дә ингилабы алгышлајан, ону јени күнәшин шәфәғи кими гијмәтләндирән, ингилаб сәјәсиндә зүлм вә әсарәттин арадан галхдығыны сөјләјән шаир жазыр:

Бу алнымда доған јени күнәшдән бир шәфәғдир,
Парлаг исми ингилабдыр, зүлмәтләри инләдир.
Мән дә онун илдырымлы гучағында бәсләндим.
Шимшәк кими ишығландым, вулкан кими сәсләндим.
Шашғын, јоргун көзләримә нур сәпди бу афитаб,
Мәнә гүввәт, сәфвәт верән ингилабдыр, ингилаб!³

Октјабр ингилабынын тарихдә ојнадығы бөјүк роулу кет-кедә даһа дәриндән дәрк едән шаир 1932-чи

¹ Абдулла Шаиг. Әсәрләри, 3-чү чилд, сәһ. 36.

² Абдулла Шаиг. Әсәрләри, 2-чи чилд, сәһ. 96.

³ *Јенә орада*, сәһ. 98.

¹ Абдулла Шаиг. Әсәрләри, 4-чү чилд, сәһ. 127.

² *Јенә орада*, сәһ. 235—236.

илдә вә сонракы илләрдә дә бу ингилаба һәср едилән бир сыра әсәрләриндә онун әһәмијјәтини шәрһ етмишдир.

А. Шаигин әсәрләри јени һәјат гуручулуғунда онун өз гәләми илә әзм вә фәдакарлығла чалышдығыны көстөрир, өз сәнәти илә јени чәмијјәтин тәсбит вә бәргәрар олмасына вар гүввәсини вердијини нүмајиш етдирир. 1933-чү илдә јаздығы «Зәрбәчи» адлы әсәриндә о, јени һәјаты, бу һәјатын гуручусу олан әмәк ордусуну алғышлајарағ дејирди:

Чалыныр һәр јанда јарыш борусу,
Чалышыр, чарпышыр әмәк ордусу.
Мәним дә көксүмдә бу сәс бағырыр,
Һүнәрә, әмәјә ишә чағырыр¹.

1936—1937-чи илләрдә А. Шаигин тарихи әсәрләриндә биз јенидән 1905-чи ил ингилабы илә әлағәдар мәсәләләрә тохундуғуну көрүрүк. О, 1905-чи ил ингилабынын Русияда јени бир мәрһәләнин башланғычы әләмәти олдуғуну көстәрирди. 1905-чи ил јанварын 9-да Петербургда баш верән ганлы һадисәләр барәсиндә мүәллиф јазырды: «Минләрчә күнаһсыз фәһлә ганына гәлтан олду. Бу атәш сәси бүтүн Русияја јайылды. Һәтта мәғрур, дик башларыны көјләрдәки булудлара дајамыш Гафгаз дағларыны белә ашыб онун ән гүввәтли далғасы Азәрбајчанын фәһлә мәркәзи олан Бақы нефт рајонларыны бүрүдү. Һәр јердә чарын вә хачын ганлы мәрһәмәтини көрмүш вә анламыш фәһләләр бүтүн гүввәти илә ингилаба сарылды. Сүрәтлә чошуб дашмағда олан ингилаб кәндлиләр үзәриндә дә бөјүк тәсир бурахды. Һәр јердә кәндли һәрәкәти кенишләнди, бүтүн Русияны бүрүдү, мүлкәдар әмлақы зәбт олунмаға башлады. Чар ингилаб шөләсини сөндүрмәк мәгсәди илә мәчлис-мәбусан лајиһәсини нәшр етди. Лајиһәдә мәчлис үзвләринә јалныз иштирак һүгуу верилир, фәһләләр сечки һүгуундан мәрһум едилди. Болшевикләрин Мәркәзи Комитәси сечкини вә мәчлис-мәбусаны бојкот етди»².

Ингилабын илк чағларында һәлә чар үсули-идарәси-

¹ Абдулла Шаиг. Әсәрләри, 2-чи чилл, сәһ. 109.

² Абдулла Шаиг. Әсәрләри, 1-чи чилл, сәһ. 410.

нә гаршы, мүтләғијјәгә гаршы мүәјјән дәрәчәдә мүхалифәти мөвге тутан јерли буржуазија аз сонра, фәһлә һәрәкәтынын жүксәлмәсиндән горхуја дүшәрәк, өз мүхалифәтчилијини итирмишди. Буржуа-демократик ингилабы дөврүндә јерли буржуазијанын бу мөвгејини ајдынлашдыран мүәллиф јазырды: «Азәрбајчанда јерли фәһләләрин әксәријјәтлә ингилаби һәрәкәтда иштирак етмәси вә јерли зијалыларын мүәјјән һиссәсинин ингилаба рәғбәти һөкүмәти ачығландырдығы кими, јерли буржуазијаны да јаман горхутду»¹.

Бурада мүәллиф болшевикләрин нәинки мүтләғијјәтә, һәмчинин мүлкәдарлара, либерал буржуазијаја гаршы, һәм дә сәсиал-демократија сыраларында галан меншевикләрә вә башга партијалара гаршы мүбаризә апардығларыны көстәрди.

Шаирин јардычылығында ХХ әсрин әввәлләриндә та Азәрбајчанда Совет һакимијјәти гурулана гәдәр давам едән ичтимаи-игтисади һадисәләрин тәсвири мүһүм јер тутурду. О, биринчи буржуа-демокрагик ингилабынын мәғлубијјәтиндән сонра өлкәдә башланан иртича дөврүнү тәсвир едәрәк бу дөврүн ән әләмәтдар һадисәләрини, онун сәчијјәви хүсусијјәтләрини, болшевикләр партијасынын гаршысында дуран ән мүһүм вә вәзифәләри тәсвир едирди. Мәсәлән, јенә «Араз» әсәриндә мүәллиф иртича дөврү илә әлағәдар оларағ бир ингилабчынын дилиндән јазыр: «Иртича һәр јандан гүввәтләндирмәк вә ону кениш күтләләр арасында јаймағ әсас вәзифәдир. Мөһкәм, мүтәшәккил бир ингилаб ордусу јаратмағ үчүн бу ән көзәл васитәләрдән биридир. Инди дүз сөз ғылынчдан дә кәсәрлидир»².

Артыг өлкәдә иртича дөврү башландыгда ингилабчыларын гаршысында, партија хадимләринин гаршысында дуран вәзифәләрдән бәһс едәркән мүәллиф бу заман «тәблиғаты кенишләндирмәк, тәшкилат үзвләрини габагчыл фәһләләр һесабына артырмағ үчүн бир сыра гәдбирләр» көрүлдүјүндән бәһс едирди.

Иртича дөврүндә Азәрбајчанда вә хүсусилә Бақыда јаранмыш олан вәзијјәтдә партија сыраларыны даһа да мөһкәмләндирмәк зәрурәтини гејд едән мүәллиф көс-

¹ Абдулла Шаиг. Әсәрләри, 1-чи чилл, сәһ. 414.

² Јенә орада, сәһ. 470.

тәрирдн ки, һаким данрәләрин ән гызғын, ән азғын чәза тәдбирләринә әл атдығларына, дар ағачлары вә сүркүнләр, каторга чәзасы вә ән мүхтәлиф ишкәнчәләрдән истифадә етдикләринә бахмајарағ, партија өз ингилаби ишини, тәшкилатчылығ фәалијјәтини јенә давам етдирирди. Иртича дөврүндә Бақыда јаранан вәзијјәтдән бәһс едәрәк мүәллиф јазырды: «Бу илләр Бақы Комитәси партијанын мөһкәм вә етибарлы бир гала-сына чеврилмишди. Болшевикләрин кетдикчә артан нүфузу, фәһлә тәшкилатларынын мөһкәмләnmәси вә ке-нишләnmәси Бақыда һөкүмәт мәмурларыны, јерли нефт сәһибкарларыны горху вә һәјәчан ичиндә бурах-мышды. Одур ки, онлар иртича гүввәләринә архалана-рағ, ингилабчылар диван тутур, нүмајиш вә тәтиллә-ри амансызчасына јатырыр, фәһлә һәрәкатынын әә-рәти гаршысында сарсылан чаризми бир аз да јашат-мағ үчүн һәр чүр чинајәтә әл атырдылар. Чәза тәд-бирләри, тәғиб вә һәбсләр фәһләләрин гәзәбини даһа да артырды. Бақы фәһләләринин мәнәббәтини газан-мыш Ханлар Сәфәрәлијевин өлдүрүлмәси хәбәри исә әсарәт вә зүлм алтында әзилән күтләләрин мүтләгәјјәтә нифрәтини даһа да артырды. Бақынын бүтүн рајонла-рында бу ганлы чинајәтә чаваб оларағ, тәтилләр кечи-рилмәјә башланды. Ханларын дәфни исә гүдрәтли халғ нүмајишинә чеврилди»¹.

Даһа сонра А. Шаиг 1953—1954-чү илләрдә («Хә-тирәләрим» әсәрини јазаркән) XX әсрин әввәлләриндә Бақыда јаранан игтисади вә ичтимаи-сијаси шәраитин парлағ тәсвири илә јанашы, бурада ингилаби һәрәка-тын вә хүсусилә фәһлә һәрәкатынын јүксәлиши үчүн объектив шәраит јарандығыны кәстәрирди: «Ингилаб бирдән-бирә башланмады. Бақыја көчдүкдән аз сонра, хүсусусән 1901-чи илдән етибарән Бақыда бир-биринин ардынча фәһлә тәтили вә нүмајишләри кечирилирди. Чар үсул-идарәсинин амансыз истибдады, капиталист-ләрин ачкөзчәсинә истисмары вә В. И. Ленинн о заман Русијада фәһлә һәрәкатына рәһбәрлији Бақыда нүмајиш вә тәтилләрин кетдикчә ингилаб далғалары шәклинә дүшмәси үчүн зәмин һазырлајырды. Тәтилләр һәлә мү-тәшәккил шәкилдә кечирилмәсә дә, зијалыларын нәзәри-

ни чәлб едирди. Мән һәлә о заман бу чыхышлара мүәј-јән бир тәшкилат тәрәфиндән рәһбәрлик едилдијини билмирдим. Лакин фәһлә синфинин, үмумијјәтлә зәһ-мәткеш халғын истибдада, мөвчуд гурулуша гаршы һәр бир етиразы демократ зијалылара чох хош тәсир бағышлајырды. Фәһлә тәтил вә нүмајишләринин сајы кет-кедә артыр, нә исә халгда, зијалыларда азадлыға доғру бөјүк бир етирас ојанмаға башлајырды»¹.

А. Шаиг ашкар сурәтдә кәстәрирди ки, чар мүтлә-гәјјәти рус-јапон мұһарибәси васитәсилә өлкәдә инги-лаби һәрәкаты зәифләтмәјә чалышса да, онун бу нијјәти баш тутмады.

1905-чи ил ингилабынын јетишмәси вә онун баш-ланмасы һағгында, бу ингилаб кедишиндә Азәрбајчан-да баш верән һадисәләр барәсиндә әдиб јазырды: «Рус-јапон мұһарибәси чаризмин мәғлубијјәти илә гуртарды. Лакин бу мұһарибә дә ингилаби һәрәкатын күчүнү зәифләдә билмәди.

1905-чи илин әввәлләриндә артығ Русијада күндән-күнә кенишләнән ингилабын тәсирилә Бақыда да фәһ-лә тәтилләри гүввәтләнир, сајча артырды. Биз зија-лылар анчағ бу заман фәһлә синфинин күчүнү, гүдрә-тини дәрк етмәјә башладығ.

1905-чи ил ингилабы чаризми титрәтди, ону бөјүк бир ваһимәјә салды. Одур ки, тәчили оларағ һеч бир заман көрмәдијимиз бәзи-азадлығлар вермәјә мәч-бур олду. Чохдан арзусунда олдуғумуз мәтбуат, сөз, вичдан вә саир азадлығлар әлдә етдик. Чаризмин һиј-лә оларағ ишләтдији бу тәдбирләри мән о заман бөјүк бир хәјирхәһлығ кими гәбул етдим. Бир чох мүасирлә-рим кими, мән дә һүрријјәт һағгында ше'рләр јазмаға башладым. Мирзә Чәлилин дедији кими, бу дөвр елә бир дөвр иди ки, «әсрин падшаһынын башыны хорү-за охшадыб шәклини гәзетләрә вурурдулар». Белә бир дөврдә биз дә чәсарәтә кәлдик, бизи дүшүндүрән мә-сәләләрдән јазыб-јаратмағ истәдик. Лакин бир гәдәр сонра ајдын олду ки, бунлар һамысы кәләк вә фырыл-дағ имиш!»²

А. Шаиг Русијада кенишләнән ингилаби һәрәкаты тәфәрруатына гәдәр изләјәрәк, онун тез бир заманда

¹ Абдулла Шаиг. Әсәрләри, 1-чи чилд, сәһ. 491.

¹ Абдулла Шаиг. Әсәрләри, 5-чи чилд, сәһ. 176.

² Генә орада, сәһ. 179.

бир чох шәһәр вә кәндләрнә эһатә етдијини, чар орду-су сыраларында да ингилаби эһвали-руһијјәнин жүксәл-мәсинә сәбәб олдуғуну көстәрирди. О, ингилаби һәрәкатын кенишләнмәсиндә мәркәзи партија тәшкилатларынын ролуну жүксәк гижмәтләндирир вә ингилаб әлејһинә чар мүтләғијјәтинин кечирдији тәдбирләри ифша едир: «Петербург фәһлә тәшкилаты ингилаби һәрәкатын мәркәзи иди. Һөкүмәт өзүнү бу ағыр вәзијјәтдән гуртармағ үчүн парламент чағырмағ вә мәчлис-мәбусан лајһәсини һазырламаға мәчбур олду. Лајһәдә фәһләр сечки һүгугундан мәһрум едилмишди. Сосиалист партијалары буна гәти сурәтдә етираз етдиләр. Кечән или башдан-баша тәтилләр илә кечирмиш Русија јени тәтилләрнә мејданана чеврилди, пајызда али мәктәб-ләрин чыхышлары олду. Октјабрын әввәлләриндә Петербург вә Москвада башланмыш тәтил даирәләри кенишләнәрәк башға шәһәрләрә дә кечди».¹

Ингилаби һәрәкатын жүксәлмәсиндән горхуја дүшән чар мүтләғијјәти өз јахасыны мүхтәлиф вәдләр вә алдатмалар васитәсилә гуртармағ үчүн јени бир фитнәјә әл атмышды. 17 октјабр манифести чар мүтләғијјәтинин белә бир фитнәкар нијјәгинин ифадәси иди: «Чаризм вәзијјәтин сон дәрәчә ағырлашдығыны көрүб хүсуси тәдбирләр көрдү. Октјабр ајынын 17-дә халға мүрачиәтлә манифест верди. Һәмнин манифестдә халға сөз, мәтбуат, јығынчағ, вичдан азадлығы, мәчлис-мәбусан үзләринә јени һүгуглар вәд едилирди. Манифестдән сонра мүхтәлиф фиргәләр вә сијаси групплар тәрәфиндән јени гәзетләр, мәчмуәләр, китабчалар, интибаһнамәләр нәшр едилир, һәбсханалардан сијаси дуस्ताглар бурaxyлыр, күчәләрдә ал бајраглар илә бөјүк издиһамлы нүмајишләр кечирилер, јығынчаглар тәшкил едилирди; чар үсули-идарәси әлејһинә атәшин нитгләр сөјләнир, һәр фиргә өз шүар вә мәрәмнамәсини ачыгдан-ачыға елан едирди. Бақыда бир-биринин ардынча күлли мигдарда мүхтәлиф мәсләкли гәзет вә мәчмуәләрин чыхмасы да бу дөврә тәсадүф едир».²

А. Шаиг ингилаби һәрәкатын кедишини изләјиб бурада баш верән һадисәләрә дүзкүн гижмәт верәрәк бу һәрәкат кедишиндә Русијада бүтүн синифләрин вә пар-

¹ Абдулла Шаиг. Әсәрләри, 5-чи чилд, сәһ. 179—180.

² *Јенә орада*, сәһ. 180.

тијаларын, эһали ичәрисиндәки бүтүн тәбәгәләрин ингилаба мүнәсибәтини шәрһ едирди. Һадисәләр Русијада кениш эһали күтләзәрини фәаллашдырыб, онлары сијаси вәзијјәтә өз мүнәсибәтләрини мүјјән етмәк һәддинә кәтириб чатдырмышды: «1905-чи ил ингилабы бүтүн синиф вә зүмрәләр, партија вә сијаси группларә өз фикирләрини, өз мәрәмнамәләрини елан етмәјә имкан вермишди. Зијалыларда нә исә бир руһ жүксәклији, чошғунлуг, үмид һисс едилирди. Дөвләт идарәләриндә хидмәт етмәк, өз мәдәнијјәтини инкишаф етдирмәк имканындан мәһрум едилмиш габагчыд Азәрбајчан зијалылары да бу ингилаба чошғун бир севинчлә сарылды»¹.

А. Шаиг көстәрирди ки, башланмыш олан ингилаб шәраитиндә өлкәнин башға јерләриндә олдуғу кими, Азәрбајчанда да эһалнин мүхтәлиф синиф вә тәбәгәләри һәрәкәтә кәлирди. Бурада онлардан һәр бири өз мәнәфејини күдүр, өз програмы илә чыхыш едир, өз мөвгеләрини мүдафиә едирди. Белә бир шәраитдә Азәрбајчанда да буржуазија вә һәмчинин бир чох хырда буржуа үнсүрләри ингилаби һәрәкатын жүксәлмәсиндән, пролетариатн бу ингилабда чошғун иштиракындан горхуја дүшәрәк мүтләғијјәтә гаршы өз әввәлки мүхалифәтчиликләриндән әл чәкмәјә башлајыр вә мүтләғијјәтлә ваһид чәбһә дүзәлтмәјә чан атырдылар: «Ингилаб Русијада олдуғу кими, Азәрбајчанда да бир чох синиф вә зүмрәнин руһуну охшајан бир ингилаб олду. Бу мүбаризәдә ајры-ајры синиф вә зүмрәләр иттисади вә ичтимаәи вәзијјәтләрини доғрултмағ үчүн ингилабдан истифадә етмәк истәјирди. Һәтта заһирдә ингилабда иштирак етмириш кими көрүнән јерли сәрвәтдарлар да бу ингилаба бөјүк үмид бағламышдылар. Ингилабдан онлар өз сијаси мәнәфеләри үчүн истифадә етмәјә, һүгуглар газанмаға, өз мөвгеләрини мөһкәмләтмәјә чатышырдылар. Лакин ингилабын чидди шәкил алдығыны көрүнчә онлар һәр чүр демократик тәдбирләрдән үз дөндәриб, иртича чәбһәсинә кечдиләр. Нүмајиш вә чыхышларын гүввәтләндији дөврдә Азәрбајчан буржуазијасы, о чүмләдән бир чох хырда буржуазија үнсүрләри ачыгдан-ачыға чар һөкүмәтини мүдафијә галхмышды. Һәтта Бақы сәрвәтдарларындан бир нечәси ин-

¹ Абдулла Шаиг. Әсәрләри, 5-чи чилд, сәһ. 180.

гилаб илләриндә әтрафына гаракурһуһчу дәстәләри, гочу вә вејләри топлајыб, әксингилаби бир нүмајиш тәшкил етмиш, нүмајишчиләр әлләриндә «јашасын па-шаһымыз» сөзләри јазылмыш бајрагларла рус килсә-синә кедиб мүсәлманларын падаһа садиг олдуглары-на даир нитгләр сөјләмиш, кешиш илә өпүшмүш вә бу-нунла һөкүмәтә садиг олдугларыны билдирмәјә чалыш-мышдылар»¹.

Азәрбајчанда, хүсусилә дә Бақыда белә гаракурһу-чу нүмајишләринә раст кәлмәк олуруду. Бақыда фәһлә һәрәкаты, фәһлә тәтилләри вә нүмајишләри кенишлә-нирди. Ејни заманда да буржуазиянын вә она көмәк едән мүхтәлиф гаракурһуһчу дәстәләринин чар мүтлә-гијјәтинә сәдагәт руһунда чыхышлары баш верирди.

А. Шаиг гејд едирди ки, 1905-чи ил ингилабы Азәр-бајчанда ичтимаи фикрин инкишафына, хүсусилә дә пролетариатын синфи мәнлик шүурунун јүксәлмәсинә чох бөјүк тәсир көстәрмишиди: «Октјабр ингилабына гәдәрки дөврдә һеч бир сијаси, ичтимаи һадисә бизим фикри инкишафымыза, әдәбијјатымызын тәрәггисинә 1905-чи ил ингилабы гәдәр тәсир етмәмишиди. Мән 1905-чи ил ингилабынын шаһиди олмушам вә һеч бир вахт о һадисәләрин о заман Азәрбајчанда, Бақыда әмәлә кәтирдји ојанманы, тәлатүмү, јенилијә, азадлыға доғру олан мејли јаддан чыхара билмәрәм»².

Ичтимаи һәјатын ән мүхтәлиф саһәләри кими, мә-дәнијјәт вә әдәбијјат аләминдә дә 1905-чи ил ингила-бынын тәсири бөјүк иди. Азәрбајчанда мәдәнијјәтин, әдәбијјатын, мәбуатын бу дөврдә чошғун инкишафы-на, сүрәтлә јүксәлмәсинә ингилаби һадисәләрин күчлү тәсириңә Шаиг дәгиг гејмәт верир: «1905-чи ил һадисә-ләри елә бил бизим көзүмүзүн габағындакы пәрдәни галдырды. Мәндә вә мәним бир чох гәләм јолдашла-рымда јазмаға, јаратмаға, сөз демәјә јени гүввә, је-ни енеркија јаратды. Һәрә өз күчүнә көрә, өз бачары-ғына көрә халға хидмәт етмәјә, онун тәрәггисинә көмәк етмәјә башлады. 1905-чи илдән сонра әдәби һәјатымыз-да әмәлә кәлән ингилаб,—бу, һәгигәтән ингилаб иди,— 1905-чи ил ингилабы ичтимаи-сијаси һәјатын бүтүн са-һәләриндә олдугу кими, мәдәнијјәт аләминдә дә бир ин-

¹ Абдулла Шаиг. Әсәрләри, 5-чи чилд, сәһ. 180—181.

² *Јенә орада*, сәһ. 182.

тибаһ јаратды. Азәрбајчан зијалыларынын, елм хадим-ләринин, јазычыларын өз гүввәләрини бирләшдирмә-синә, габагчыл мәдәнијјәт уғрунда биркә мүбаризә апар-масына, кәләчәкдә дә бу мүбаризәни давам етдирмәси-нә сәбәб олды»¹.

Ингилаби һәрәкат јатырылдыгдан сонра иртичанын һөкм сүрмәјә башламасына А. Шаиг өз шәхси мүша-һидәләри әсасында тәсвир едир. О көстәрир ки, ирти-ча дөврү башландыгда, Азәрбајчанын демократик зија-лылары јенә дә өз мөвгеләриндән чыхыш едирдиләр. Бунунла бәрабәр Азәрбајчан әдәбијјатынын бәзи нү-мунәләриндә бәдбинлик, дүшкүнлүк әһвали-руһијјәси өзүнү көстәрирди. Ингилаби һәрәкатын кери чәкилмәси вә иртичанын һүчума кечмәси, иртича дөврүнүн баш-ланмасы илә әлағәдәр олараг мәдәнијјәт вә әдәбијјат саһәсиндә дә јаранан вәзијјәт әдибә ачы тәәсүф дү-ғусу ојадырды: «Әфсус ки, бу «казад вә бәхтијар күн-ләрин» өмрү аз олды. Аталар доғру дејиб: «Даданмыш-гудурмушдан да јаман олуру». Халғлары ағыр бојунду-руг алтында әзмәјә алышмыш чар мүтләгијјәтинин вер-миш олдугу азадлыг јеринә јенә дә истибад кабусу бүтүн гүввәти илә һаким олараг әзичи, боғучу гара-һанадларыны үстүмүзә сәрди. Азадлыг тәрланы го-һан ағача јенә зүлм вә истибад бајғушу гонду. Дил вә гәләм дамғаланды.

Анчаг тарих вә заман өз ишини көрмүшдү. Азад-лыг зөвгүнү дадымыш вә јени чәрәјана кирмиш олан дил вә әдәбијјат фәалијјәтдән кери галмады. Шаирлә-римиз, јазычыларымыз гапалы вә ачыг олараг өз фикир-ләрини јаймагда давам етдиләр. О заман мән дә әсри-мин шаирләри кими учурмуш олдугумуз севимли азад-лығы вә башымыз үзәриндә бизи гамчыламагда олан истибад бајғушуну ше'рләримдә, әсәрләримдә тәрән-нүм вә тәсвир едәрәк, «Нијә учду?», «Заманын ингилаб-чыларына», «Јад ет!», «Һәр шеј көһнә», «Һамымыз бир күнәшин зәррәсијик» вә «Симург гушу» сәрләвһә-ли азадлығы тәрәннүм едән, кәләчәјә бөјүк үмид бәс-ләјән ше'рләrimi јаздым.

Һәјат вүчүдурса, дил вә әдәбијјат онун гәлбидир. Вүчүд хәстә оларса, руһун да, гәлбин дә ондан мүтә-әссир олачағы гәтидир. Дил, вичдан азадлығы олма-

¹ Абдулла Шаиг. Әсәрләри, 5-чи чилд, сәһ. 182.

жан истибад дөврүндө жазмыш олдуғум бә'зи ше'рләр-
римдәки бәдбинлик, шүбһә вә кәдәр бундан ирәли кә-
лирди»¹.

Шаиг «Нијә учду?» ады илә жазылан ше'ринин мәһз
иртича әлејһинә јөнәлдијини өзү хусуси гејд едир, ир-
тича башландыгдан сонра да ајры-ајры әсәрләриндә
бәдбинлик вә руһи әзкинлик дүјүғуларына јол версә дә,
иртича әлејһинә жазылан, иртичаны дамғалајан әсәр-
ләри олдуғуну да хатырладыр: «Дәрслик олмадығын-
дан о заман мән мәнзүм вә мәнсур әсәрләр сечиб тө-
ләбәләрнн дәфтәрләринә жаздырылдым. Белә сечилмиш
парчалар ичәрсинә бә'зи өз әсәрләримнн дә дахил едир-
дим. Тәләбәләрнн дәфтәринә о чүмләдән «Нијә учду?»
ше'римнн жаздырмышдым. Бу ше'р 1905-чи ил ингила-
бындан сонра өлкәни бүрүјән иртичанын әлејһинә ја-
зылдымышды»².

Бөјүк Октјабр социалист ингилабынын һазырлан-
масында вә гәләбәсиндә Ленинин рәһбәр ролу һагғын-
да, һәмнн ингилаб сәјәсиндә Азәрбајчан халғынын да
һәгиги азадлыг әлдә етмәси барәсиндә А. Шаигнн
«Хатирәләрим» әсәриндә марағлы мә'лумат әлдә ет-
мәк мүмкүндүр. Өлкәдә пролетар ингилабынын кечи-
рилмәси һә онун сәјәсиндә бүтүн халғларын азадлыға
чыхмасы барәсиндә А. Шаиг жазыр: «1917-чи илнн окт-
јабрында В. И. Ленинин рәһбәрлији вә ғырылмаз ира-
дәси илә бүтүн халғлары истибад зәнчириндән гур-
таран Бөјүк Октјабр ингилабы парлаг күнәш кими доғ-
ду. О чошғун дәннзин гуввәтли далғалары һәр јерә
јајылдығы кими, гоча Гағгаз дағларыны да ашды,
онун ал шәфәгләри Азәрбајчаны ишығландырды. Бу
азадлыгдан сәрвәтдарлар вә онларын тәрәфдарлары
ола буржуа зијалылары истифадә едәрәк јерли һөкү-
мәт гурдулар. Азәрбајчан, Күрчүстан вә Ермәннстан
әксингилабчылары Загағгазијаны ингилаби Русиядан
ајырмағ мәғсәди илә бирләшәрәк Тифлисдә «Сейм» тәш-
кил етдиләр»³.

«Хатирәләрим»дә дөвләт гурулушу илә бағлы үму-
миләшдиричи гәнаәтләр дә чох марағлыдыр. Азәрбај-

¹ Абдулла Шаиг. Әсәрләри, 5-чи чилд, сәһ. 183.

² Ленә орада, сәһ. 286.

³ Ленә орада, сәһ. 296.

чанда Совет һакимијјәти гурулмасы, јени һакимијјәт
јарадылмасы, јени дөвләт гурулушунун галиб кәлмәси
мәсәләләри барәсиндә Шаиг жазыр: «Мүсаватын бүтүн
чидд-чәһдләри һеч бир нәтичә вермәди. 1920-чи ил ап-
рел ајынын сонларында Ғызыл Ордунун көмәји илә Азәр-
бајчан зәһмәткешләри мүсават һөкүмәтини девириб,
јериндә Совет һөкүмәти гурдулар. Зәһмәткешләрин гә-
ләбәсиндән хәбәр тутан мүсават лидерләри һәмнн кечә
Бакыдан гачдылар. Сәһәр олду. Бакы әғалисиннн чоху
кечә мүсават лидерләриннн гачдығындан вә Ғызыл Ор-
дунун Бакыја кирдијиндән хәбәр тутмамышды. Бу хә-
бәр чох сүр'әтлә бүтүн Бакыја јајылды. Күчәләр адам-
ларла долу иди. Намы бир-бирини тәбрик едирди. Би-
ринчи күнләр јени Азәрбајчан Совет һөкүмәти индики
университетин бинасында јерләшмишди. Бинанын бөјүк
һағысына ғызыл бајрағ асылмыш, үч тәрәфи ғызыл әс-
кәрләрлә әһатә едилмишди. Әһали бир-бирини баса-ба-
са һағы ағзында ғызыл әскәрләрлә ширин-ширин да-
нышырды. Шәһәр бәзәнмиш, һәр јердә ғызыл бајрағлар
асылдымышды»¹.

Беләликлә, А. Шаиг тамамилә һағлы оларағ Азәрбај-
чанда гурулан јени һакимијјәтин зәһмәткешләр һакимиј-
јәти олдуғуну билдирир, бу һакимијјәтин кениш зәһмәт-
кеш күтлөләри тәрәфиндән сәмими вә руһ јүксәклији
илә гаршыландығыны көстәрир.

Совет һакимијјәтиннн әсл халғ һакимијјәти характе-
ри дашыдығыны, онун халғымыза азадлыг кәтирдијини
көстәрән А. Шаиг һәм дә Совет һакимијјәтиннн лап илк
заманлардан етибарән көрдүјү тәдбирләри сәчијјәлен-
дирир. А. Шаиг көстәрир ки, халғын мәнәфеји кеш-
јиндә дуран Совет һакимијјәти мәһз әһалинин вәзијјәти-
ни јахшылашдырмағ вә өлкәнин әсрләрдән бәри давам
едән керилијини арадан галдырмағ, әһалинин мәдәни
сәвијјәсини јүксәлтмәк үчүн бир сыра тәдбирләр көрүр-
ду. Совет һакимијјәтиннн ичтимаи маһијјәтиндән вә
онун илк тәдбирләриндән бәһс едән мүүллиф жазыр:
«Совет һөкүмәти Азәрбајчан халғына азадлыг вә хош-
бәхтлик кәтирди. Һәр јердә мәчбури тәһсил е'лан едил-
ди. Азәрбајчан дилиндә мүвәггәти үчајлыг, алтыајлыг
тәкмилләшдирмә курслары, орта вә али мәктәбләр, иш-
чи факултәләри ачылды. Совет һөкүмәтиннн маариф-мә-

¹ Абдулла Шаиг. Әсәрләри, 5-чи чилд, сәһ. 300.

дәнијјәтә бу гәдәр әһәмийјәт вермәси тәһсилә һәсрәт галан зәһмәткешләри, зијалылары һәддиндән артыг севиндирди. Хүсусән гадынларымызын азадлығы үчүн көрүлән тәдбирләр, гыз педтехникумларынын, орта вә али мәктәпләрин, Әли Бајрамов адына гадын клубунун, гадын ишчи артелләринин ачылмасы бүтүн габагчыл зијалыларын үрәјиндән хәбәр верирди. Үмумийјәтлә гадын мәсәләси Азәрбајчан халгынын вүчүдунда бир чибан иди ки, зиндан һәјаты кечирән савадсыз, чаршаблы гызларымызын вә гадынларымызын гәлбини көјнәдирди. Совет һөкүмәти маһир бир чәрраһ кими бу јара үзәриндә әмәлијјат апарыб ону көкүндән сағалтды»¹.

А. Шаиг Азәрбајчанда Совет һакимијјәтинин гурулдуғу илк күнләрдән е’тибарән бу һакимијјәтин јалныз маариф вә мәдәнијјәт саһәсиндә дејил, һәмчинин иғтисади һәјат саһәсиндә дә көрдүјү тәдбирләрин әһәмијјәтиндән бәһс едир вә өлкәнин тәрәғгисини тәмин етмәк үчүн бу тәдбирләрин зәрурилијјини ајдынлашдырды. Азәрбајчанда иғтисади тәрәғгизә наил олмағ үчүн көрүлән тәдбирләрин әһали тәрәфиндән бөјүк рәғбәтлә гаршыландығыны, ејни заманда маариф вә мәдәнијјәтин јүксәлдилмәси јолунда чидди аддымлар атылдығыны билдирән мүәллиф јазыр: «Совет һөкүмәти иғтисади һәјат, маариф вә мәдәнијјәт саһәсиндә көрдүјү илк тәдбирләрлә габагчыл зијалыларымызы һәлә илк күнләрдән өзүнә бағлады»².

Бөјүк Вәтән мұһарибәсиндән сонрақы илләрдә, һәјатынын сонуна доғру јазмыш олдуғу бир сыра әсәрләриндә А. Шаиг бир даһа Октјабр ингилабынын үмумдүнја-тарихи әһәмијјәти мәсәләсинә гајыдыр, ону тарих боју баш верән ингилаблар ичәрисиндә ән әзәмәтли ингилаб адландырыр. 1957-чи ил нојабрын 2-дә «Коммунист» гәзетиндә чыхан «Күнәшли күнләр» адлы мәғаләсиндә о мәһз Бөјүк Октјабр социалист ингилабынын ән бөјүк ингилаб олдуғуну, онун әввәлки ингилаблардан тамамилә, әсаслы сурәтдә фәргләндијјини сөјләјәрәк јазыр: «Гәтијјәтлә дејә биләрәм ки, јер үзүндә һәјат башладығы күндән бу күнә гәдәр бәшәријјәтин инкишафына бу дәрәчәдә гүввәтли тәкан верән шәрафәтли бир ингилаб олмамышдыр»³.

¹ Абдулла Шаиг. Әсәрләри, 5-чи чилд, сәһ. 300.

² *Генә орада*.

³ Абдулла Шаиг. Әсәрләри, 4-чү чилд, сәһ. 424.

Марағлыдыр ки, бурада А. Шаиг Бөјүк Октјабр ингилабынын һәһәмијјәтин тарихи мугәддәрәтиндә бөјүк дөнүш јаратдығыны, һәм дә онун кәләчәк инкишафа күчлү тәкан вердијјини көстәрир.

Даһа сонра А. Шаиг Азәрбајчан халгынын тарихи мугәддәрәти үчүн Бөјүк Октјабр социалист ингилабынын чох бөјүк вә чидди әһәмијјәтиндән бәһс едәрәк јазыр: «Октјабр ингилабы Азәрбајчан халгынын һәјатында јени бир дөврүн башланғычы демәкдир. Бу бөјүк ингилабын күчү илә Азәрбајчан халгы азадлығ бајрағыны јүксәкләрә учалдарағ, чаризмин ганлы тәзјигиндән, јерли истисмарчыларын зүлмүндән һәмшәлик азад олду»¹.

Ејни заманда А. Шаиг Бөјүк Октјабр ингилабынын нәтичәси оларағ 1920-чи илин апрел ајында Азәрбајчанда Совет һакимијјәти гурулмасыны үрәкдән алғышлајырды. О, апрел һадисәсинин мәна вә әһәмијјәтинин шәрһ едәрәк бунун халға бөјүк фәјда вердијјини, әсаслы ичтимай дәјишикликләр јаратдығыны гејд едирди. Азәрбајчан халгынын һәјатындақы бу шанлы бајрам мұнасибәтилә о, 1957-чи илдә «Шанлы илдөнүмү» мәғаләсиндә јазырды: «Азәрбајчан халгынын мин иллик вә һәтта даһа гәдим олан мәдәнијјәти, онун низамиләри, фүзуиләри, ахундовлары, сабирләри, әлбәт ки, бош јердә, мәдәни зәминәсиз јаранмамышлар. Лакин тарих бир һәтигәти артыг чох ајдын сүбүт етмишдир: Апрель күнәшинин Азәрбајчан халгына кәтирдији түкәнмәз ишығы, сәадәти, бөјүк имканлары һеч бир ингилаб, һеч бир сијәси вә иғтисади чеврилиш кәтирәмәмишдир. 28 Апрель Азәрбајчан халгынын ән бөјүк бајрамыдыр. Бу күн халгымыз чаризмин ганлы милли тәзјигиндән, јерли ағаларын зүлмүндән һәмшәлик азад олдуғу күндүр.

Азәрбајчан халгы јени дөврүн ән ингилаби нәзәријјәси олан марксизм-ленинизм илә силаһланарағ ССРИнин гардаш республикалары илә бирликдә харигәләр јарадыр»².

А. Шаиг ингилаб вә дөвләт мәсәләләриндән, социалист ингилабындан данышаркән ејни заманда бу ингилаб сајәсиндә јетишән јени типли дөвләт хадимләриндән дә бәһс едирди. Азәрбајчан халгынын шанлы ог-

¹ Абдулла Шаиг. Әсәрләри, 4-чү чилд, сәһ. 424.

² *Генә орада*, сәһ. 421.

лу Нәриман Нәриманову мәнз бу чүр хадимләрдән һесабы едән А. Шаиг јенә дә һәммин «Күнәшли күнләр» мәгаләсиндә јазыр: «Мән онун симасында јени типли дөвләт хадиминин, гајғыкеш вәтәнпәрвәрин, намуслу бир инсанын ән көзәл нүмунәсини көрдүм»¹.

Бурадан да белә бир гәнаәтә кәлмәк олар ки, А. Шаигин әсәрләриндә Русијада баш верән ингилаблар вә дөвләт гурулушу барәсиндә зәнкин материаллар вардыр. О, 1905-чи ил ингилабыны һәрарәтлә гаршыламыш, бу ингилаб кедишиндә јаранан демократик имканлара севинмиш, она һәтта бир гәдәр алудә дә олмушду. Бу илләрдә буржуа-демократик ингилабына мәнз алудәлик үзүндән бә'зән мүтләгијәт тәрәфиндән верилән алдадычы вәдләрин маһијәтини көрә билмәмишди.

Русијада 1917-чи ил Феврал ингилабы ганлы мүтләгијәти девирдикдә, бир чох башга зијалылар кими, А. Шаиг дә бу ингилабын гәләбәсини үрәкдән алгышламыш, әввәлләр ону һәтта һәр чүр зүлмә сон гојан тарихи һадисә зәнн етмишди.

Бөјүк Октябр социалист ингилабындан сонра, хүсусилә Азәрбајчанда Совет һакимијәти јарандыгдан сонра А. Шаиг Русијада баш верән үч ингилабын мә'на вә әһәмијәтини доғру дәрк етмәјә башламыш, 1926—1928-чи илләрә гәдәр давам едән мүддәтдә онун бу бахышлары хүсусилә дәринләшмиш вә камилләшмишдир. Артыг бундан сонракы әсәрләриндә А. Шаиг Русијадакы ингилаблар, онларын кедиши, бу ингилаблар заманы синфи гүввәләрин јерләшмәси вә һәр биринин тарихи әһәмијәти барәсиндә дүзкүн елми нәтичәләрә кәлмишдир.

А. Шаиг Бөјүк Октябр социалист ингилабынын үмумдүнија-тарихи ролуну хүсусилә јүксәк гижмәтләндирмиш, ону бүтүн бәшәр тарихиндә мисли олмајан бир ингилаб адландырмышды.

¹ А б д у л л а Ш а и г. Әсәрләри, 4-чү чилд, сәһ. 425.

IV ФӘСИЛ

Милли мәсәлә вә милли-мүстәмләкә мәсәләси.

Мүһарибә вә сүлһ.

Бејнәлмиләлчилик вә вәтәнпәрвәрлик

А. Шаигин әсәрләриндә милли мәсәләјә вә милли-мүстәмләкә мәсәләсинә, мүһарибә вә сүлһ, бејнәлмиләлчилик вә вәтәнпәрвәрлик мәсәләләринә хејли јер верилир. Онун бу бахышларыны гижмәтләндирмәк үчүн XX әсрин әввәлләриндә Азәрбајчанын мүртәчә буржуа идеолокијасында, буна гаршы дуран елми пролетар тә'лими—марксизм-ленинизм тә'лиминдә вә А. Шаигә јахын олан дикәр романтикләрдә һәммин мәсәләләрин гојулушу илә өтәри дә олса таныш олаг.

Мүртәчә идеолог Н. С. Ајвазов «Бәшәр вә сә'ј» мәгаләсиндә милләтләрин мејдана кәлмәси вә инкишафы барәсиндә тарихи һәгигәтә ујғун кәлмәјән мүлаһизәләр ирәли сүрәрәк белә иддиә едирди: «Һәр күлбәдән бир аилә, һәр аиләдән чох-чох әфрад, әфрадын мәчмуиндән дә «милләт» мејдана кәлмишдир»¹. Демәли, мүәллифин фикринчә, милләтләр ән гәдим заманларда садәчә фәрдләрин мәчмусу кими әмәлә кәлмишләр. Бу фәрдләр бирлији һеч бир фәргләндиричи әләмәтә малик дејилмиш. Милләтин әмәлә кәлмәсиндән сонракы дөвр һаггында исә мүәллиф јазырды: «Даһа бир аз сонралар да... дашдан, ағачдан, бир аз да сонра тунч вә дәмидән алат вә әдәват е'мал етмәји, онлар васитәси илә ағачлары кәсмәк, дашлары јонмаг чарәләрини булб вүчудуну бүдурәт вә рүтубәтдән көзәл мүһафизә үчүн гырларда, бајырларда тә'сиси-мәскән едәрәк рифаһ вә мәишәт истеһсалына башламышдыр»².

Дикәр бир буржуа милләтчиси Әһмәд Камал исә милләт анлајышыны белә изаһ едирди: «Бир милләт бир чох

¹ «Фүјүзат» журналы, № 5, 18 декабр 1906-чы ил.

² *Генә орада.*

фәрдләрин мәчмуи демәкдир. Бинаән әлејһ милләтин әф-радынын мәчмуеји-әрваһыдыр»¹.

Һ. С. Ејвазов да Полшада јашајан мүсәлманлары «дин гардашларымыз» адландырып, исламијјәти гәбул едән-ләрин һамысыны ејни милләтдән сајыр вә беләликлә ди-ни мәнсубијјәти милләтин әләмәти кими көстәрирди.

«Һәјат» гәзәти милләтләрин һәјәтыны ики јерә: мә-нәви, руһани һәјәтлә мадди, чисмани һәјәтә бөлүр вә һеса-б едирди ки, мүсәлман халгларынын мәнәви һәјәти ислам дининдән ибарәтдир.

Русијада биринчи халг ингилабынын давам етдији, бүтүн синифләрин һәрәкәтә кәлиб мүтләгијјәтин үзәринә күчлү һүчумлар едилдији бир шәрайтдә Ә. Һүсејнзадә Иса дининдә тәблиғ едилән «иман, үмид, мәһәббәт» шүары илә мејдана атылыр, дини мәнада үмумијјәтлә «инсанлара мәһәббәтдән» данышыр, бу јолла да синфи мүбаризәнин кәскинләшмәсинә јол вермәјә, ону сөндүр-мәјә чалышырды. Һәмин шүары тәкчә бир «мәһәббәт» сөзү илә ифадә етмәјин мүмкүнлүјү фикрини ирәли сү-рүрдү.

Ә. Һүсејнзадә милләтә тәриф вермәјә чалышаркән һәтта ән мүһүм әләмәтләр ичәрсиндә «ган хүсусијјәт-ләрини» дә көстәрәрәк јазырды: «Ирән фарсларынын ганы түрк вә фарс ганларындан ибарәт олдуғу кими, Иран түркләринин дә ганы ејни әнасирдән мүрәккәб-дир»².

XX әсрин әввәлләриндә Азәрбајчан буржуа-мүлкәдар идеолокијасында милли-мүстәмләкә мәсәләсинә дә хеј-ли јер верилрди. Бир сыра һалларда мүртәчә идеолог-лар мүстәмләкәләрин зүлм көрән сакинләринин—јерли халгларын империалист дөвләтләрә, мүстәмләкәчиләрә гаршы апардығлары милли азадлығ һәрәкәтына тәрәф-дар чыхмыр, әксинә, јерли әһалијә зүлм едән, мүстәмлә-кәләрин тәбии сәрвәтләрини дашыјыб апаран мәстәмлә-кәчиләрә һағг газандырырдылар.

1912-чи илдә С. Е. Ибраһимов «Иғбал» гәзәтиндә «Мәрәкешдә гијам» башлығы илә чап етдирдији мәғалә-синдә Франса илә Мәрәкеш арасында гызышан мүбарн-зәдән бәһс едәркән өз азадлығ вә истиглалијјәти угрун-да чарпышан мәрәкешлиләри дејил, онлара әсарәт кәти-

¹ «Фүјүзат» журналы, № 23, 26 июл 1907-чи ил.

² «Фүјүзат» журналы, № 2, 13 нојабр 1906-чы ил.

рән франсыз империалистләрини мүдафиә едир, һәр васи-тә илә франсыз мүстәмләкәчиләринә һағг газандырмаға чан атырды. Дүнјада гызышан милли азадлығ һәрәкәты әлејһинә чыхаркән бу мүәллиф өз мөвгејини франсыз империалистләринин куја јүксәк инсанпәрвәрлик көс-тәрмәләри илә изаһ етмәјә чалышырды.

XX әсрин әввәлләриндә Азәрбајчан марксистләри-нин идеоложи ишиндә милли мәсәләјә хүсуси диггәт је-тирилр, чар мүтләгијјәтинин мүстәмләкәчилик, башга милләтләрә әсарәт алтына алмағ сијасәтинин ифшасы мүһүм јер тутурду. Болишевик «Тәкамүл» гәзәти «мил-лијјәт мәсәләсини ән мүһүм, ән бөјүк вә зәманәмиздә ән фәрғли бәһсләрдән бири»¹ кими гијмәтләндирирди.

Нәриман Нәриманов мүтләгијјәтин јеритдији мүс-тәмләкәчилик сијасәтини ифша едәрәк көстәрирди ки, мүтләгијјәт Русијада јашајан бир сыра милләтләр арасы-на ажры-сечкилик салыр, онларын дилини әлләриндән алмаға чалышыр. Бу халглар өз милли истиглалијјәт-ләрини итириб асылы халглар вәзијјәтиндә јашајырлар. Чаризмин ијрәнч мүстәмләкәчилик сијасәтини ашкара чыхаран Н. Нәриманов јазырды: «Инди көрәк дөвләт сонрадан табе олан милләтләрлә нә төвр рағфтар едиб-дир? Бунларын барәсиндә политикасы һараја һәрәкәт едиб?.. Дөвләтә табе олан милләтләр: финләр, полјак-лар, малоруслар, мүсәлман булунан түркләр, татарлар, ләзкиләр, чәркәзләр, чуһудлар, күрчүләр, ермәни вә гејриләри, бунлар һамысы ихтијарларыны билмәррә итирмишдиләр»².

Н. Нәриманов көстәрирди ки, чар мүтләгијјәти баш-га халгларга гаршы зүлм сијасәти јеридир, онлары әса-рәтдә сахламаға чалышыр, бу исә һәмин халгларын мүт-ләгијјәтә гаршы нифрәгини даһа да артырыр вә онларын арасында азадлығ һәрәкәтыны күчләндирир.

Чар мүтләгијјәтинин мүстәмләкәчилик сијасәти һә-мин халглар тәрәфиндән әкс мүғавимәт доғурур, зәһмәт-кеш күтләләри миллијјәтиндән асылы олмајарағ өз гүв-вәләрини, бирләшдирмәјә кәтириб чыхарырды. Н. Нәри-манов хүсусилә гејд едирди ки, мүтләгијјәт һөкүмәти көнүллү сурәтдә Русија халгларына һүгүглар вермәјә-чәкдир, буна көрә дә һәмин һүгүглары мүбаризә васитә-силә әлдә етмәјә чалышмағ лазымдыр: «Дөвләтин өз

¹ «Тәкамүл» гәзәти, № 1, 16 декабр 1906-чы ил.

² «Һәјат» гәзәти, № 107, 18 мај 1906-чы ил.

милләти илә гејри милләтләр барәсиндә олан бу төвр зүмләрни вә ашкара инсафсыз, рәһимсиз гаунлары һамынын сәбр пияләсини дашдырмышды. Дашдырыб да саһиби әгл вә һуш олан мәрифәтли, гејрәтли чамааты ајылды, ајылдыб да күчләрини бирләшдирди вә бу сурәтлә һүрријјәт јолуна ајаг гојдурду. Буну јәгин етдиләр ки, дәвләт өз хошу илә ихтијар вермәјәчәкдир... Русијада һүрријјәтин фикриндә чоһдан олубларса да, һал вә кејфијјәт император икинчи Александр вахтында даһа да ашкар олду»¹.

Русијада јашајан башга халглара гаршы мүтләгијјәтин хүсусилә дил мәсәләсиндә һәгарәтли сијасәт јеритдијини, башга халгларын дилләрини тәдрис олунмасына, дәвләт идарәләриндә ишләдилмәсинә гаршы чаризмин гадаган сијасәти јеритдијини Н. Нәриманов хүсусилә нәзәрә чапдырды. О гејд едирди ки, Русијада јашајан башга милләтләрлә јанашы Азәрбајҗан халгынын да милли дили мәктәбләрдә гадаган едилмишди, дәвләт идарәләриндә бу дил ишләдилмирди, бу јол илә дә мүтләгијјәт Азәрбајҗан дилинин мәһв едилмәсинә чо атырды: «... дәвләт ... һамы мәктәбләрдә түрк (Азәрбајҗан.— М. А.) дилини набуд етмәјә чалышырды»².

Лакин Н. Нәриманов көстәрирди ки, Русијада ингилаб далғасынын јүксәлмәси, милли азадлыг һәрәкатынын күчләнмәси гаршысында чар мүтләгијјәти өз мүстәмләкәчилик сијасәтиндә јени јол тутуб Русијанын ајры-ајры јерләриндә мүхтәлиф халгларын өз ана дилини ишләтмәсинә дөзмәк мәчбуријјәтиндә галыр. «Мүһүм бир мәсәлә» мәгаләсиндә Н. Нәриманов јазырды: « ... зәманә тәләб етди. Ана дилини бу вахтадәк лазым билмәјиб онун јох олмағына чалышан дәвләти бир ганлы һүрријјәт шимди вадар едијор ки, ана дилини гејри дилләр кими ушаглара вачиб билсинләр»³.

Русијада мүтләгијјәтә гаршы мәтанәтлә мүбаризә апармаг лазым кәлмәси идејасыны тәблиғ едән Н. Нәриманов азадлыг уғрунда чарпышанларын бөјүк мәгсәд күддүкләриндән, онларын јүксәк амалындан данышырды: «Һүрријјәтпәрәстләр бир нөгтә, бир мәгсәд тутуб һаман мәгсәдин, һаман әгидәнин јолунда чанларыны фәда едирләр. Бунлар дејирләр: «Һүрријјәт мејвәсини биз көр-

¹ «Һәјат» гәзети, № 116, 30 мај 1906-чы ил.

² «Һәјат» гәзети, № 107, 18 мај 1906-чы ил.

³ «Һәјат» гәзети, № 131, 18 ијун 1906-чы ил.

мәсәк дә, биздән сонра кәләиләр көрәчәкләр, јејәчәкләр, ләзәтини көрүб дә бизә рәһмәт охујачаглар»¹.

Н. Нәриманов Русијада бүтүн милләтләрдән олан кениш халг күтләләринин инглаби һәрәкәтә галхдығыны көстәрирди. Бу күтләләр санки бир дәрја кими чошмуш, азадлыг уғрунда фәдакар мүбаризәјә гошулмушлар. Халгын күчү онун өзүндәдир, мәһз халг күтләләри өзләри ағыр зүлм вә әсарәтдән хилас ола биләрләр. Русијада азадлыг һәрәкатынын бөјүк бир вүс'әт алдығыны көстәрән Н. Нәриманов халгы даһа артыг мәтанәтлә, даһа артыг рәшадәт вә гәһрәмәнлыглә мүбаризә апармага чағырырды: «Шимди Русијада һамы милләтләр дәрја мисал бир һүрријјәт әмвачына дүчар олублар. Үзмәк биләнләр һаман мөвчлә ханнләрдән хилас олуб кәнара чыхачаглар, үзмәк билмәјәнләр ләпәләрин арасында галачаг, әлләри һәр јердән үзүлүб «дәрја һејванларына» јем олачаглар... мөвч вә кирдабдан хилас олмаг, нәһәнкләр, тимсаһлар тәрәфиндән тутулмамаг үчүн мәтин... бир кәми лазымдыр ки, о кәми дә чамаатын өзүндән ибарәтдир. Бу чүр хәтәрнак, тәһлүкәли ишләрдән бизи саһили-ничата чыхарамаг чарәләр чамаатын өзүндәдир, вәссалам»².

Азәрбајҗан марксистләри мүхтәлиф өлкәләр арасында баш верән империалист мүһарибәләриндән вә бунларын сәбәбләриндән бәһс едәрәк көстәрирдиләр ки, һәгигәтдә бу мүһарибәләр һеч дә һәмни өлкәләрдә јашајан халгларын мәнәфејиндән ирәли кәлмир, бунлар халга јалныз көз јашы вә фәләкәт кәтирир. Имперализм дөврүндә баш верән мүһарибәләрин сәбәбләрини, һәр шејдән әввәл, мүхтәлиф өлкәләрин һаким буржуа синифләри арасындакы мәнәфе әкслијиндә, онларын мәнәфеләринин тогушмасында ахтармаг лазымдыр. Бу чүр ганлы тогушмаларын сәбәбләрини иғтисади амилләрлә изаһ едән С. М. Әфәндијев јазырды: «Бир тагым мәдәни тајфаларын бу синфи (буржуа синфи.— М. А.) үлүм вә фүнуна гарә олдуғларына көрә, мәрәми-јекәнәләринә мүвәффәғ олараг, мејдәни-тичарәтдә вә сәнаједә биринчи нөгтәни ишғал едирләр... Әкәр мәғлүб әһли-сәрвәтләр гејри гөвмләрини «нүмајәндәси» исә, о заман милли мүгабилә ортаја атылыр, мүфтәхорлуғ кими бир чәләл вә

¹ «Һәјат» гәзети, № 161, 23 ијул 1906-чы ил.

² «Һәјат» гәзети, № 131, 18 ијун 1906-чы ил.

шөвкәтдән әли чыхан сәрвәтли аға: «вај батдыг, вај итдик, вај најмал олдуг, филан милләт тамаһкардыр, бәһмәкан милләт чанидир, садиг дежилдир, бизи мәвв етмәк фикриндәдир, өзүнә падшаһлыг бина етмәк мәгсәдиндәдир» — дејә, бичиз вә фәғир кәсләри дә өз шәхси вә синфи мәнәфеји намишә ганлы дөјүшләрә тәһрик едир»¹.

Асија вә Африка халгларына гаршы Европанын капиталист дәвләтләринин мүстәмләкәчилик сијасәтиндән, империалист дәвләтләрин бу өлкәләри әсарәт алтына алмаг сијасәтиндән бәһс едәркән Азәрбајҗанын марксист мәтбуатында гејд едилрди ки, Европа өлкәләриндә јашајан халглары белә ганлы сијасәт јеридилмәсиндә тәғсирләндирмәк олмаз, бу сијасәт империалист өлкәләрин һаким даирәләринин, бу өлкәләрдәки һөкүмәтләрин мәнәфеји илә бағлыдыр. һәмин өлкәләрин пролетариаты, кениш зәһмәткеш күтләләри империалист дәвләтләрин мүстәмләкәчилик сијасәтинин әлејһинә чыхырдылар. «Бу бәланын мүгәссирләри европалылар олмайыб, сәрмајәдарлар, даһа доғрусу Европа сәрмајәдарларыдыр. Онларын һөкүмәтләринин ганлы вә хаин гәдәмләри вә гәсдләридир. Фүгәрәји-касибәнин, фәһләләрин вәкилләри һәмишә өзләринин, мүстәмләкәт политикасына зидд олдуғларыны билдирирләр»².

С. М. Әфәндијев XX әсрин әввәлләриндә ән бөјүк мүстәмләкәчи дәвләт олан Инкилтәрәнин Шәрг өлкәләриндә, хүсусилә һиндистанда јеритдији бу чүр сијасәти бөјүк бир гәтијјәт вә әсарәтлә ифша едирди: «Һиндистан да Инкилтәрә сәрмајәдарларынын зинданы алтында наләзар едир! Һиндистанда һиндулары гуллуғ мәнзиләсинә салыб, јүз милјонларча сәрвәт вә дәвләти Инкилтәрә сәрмајәдарлары чәкиб апарырлар»³.

С. М. Әфәндијев гејд едирди ки, мүстәмләкәчи империалистләр ән учуз иш гүввәси әлдә етмәјә чалышырлар, фәһлә партијалары исә мүстәмләкә халгларыны мүдафиә едирләр, зүлм вә әсарәт алтында олан пролетариат башга өлкәләрдә, башга халглар вә милләтләр арасында да зүлм вә ишкәнчәнин әлејһинәдир. Пролета-

¹ «Тәкамүл» гәзети, № 14, 26 март 1907-чи ил.

² «Тәкамүл» гәзети, № 11, 3 март 1907-чи ил.

³ «Тәкамүл» гәзети, № 4, 11 январ 1907-чи ил.

риат һәр һансы шәкилдә олан истисмар вә зүлмүн, һарсызлыг вә әдаләтсизлијин ән ардычыл, ән барышмаз, ән гәтијјәтли дүшмәнидир. Бу мүнәсибәтлә С. М. Әфәндијев јазырды: «Тәәччүб дежилдир! Фәһлә, фүгәрәји-касибә өзү мәзлум олдуғуна кәрә, өзү ситәм чәкдијиндән, өзү әзаб јолдашы олдуғундан һәмишә, һәр тәһәр олса, һәр јердә, һәр мәмләкәтдә, һәр милләтдә, һәр сурәтлә олса, зүлмүн, әдаләтсизлијин, инсафсызлыгы, мүрүввәтсизлијин вә инсанијјәтсизлијин ән гәви, ән јорулмаз, ән зидд, ән ифрат дүшмәнидир!!!»¹.

Азәрбајҗан романтикләриндән Һ. Чавидин јарадычылығында биринчи дүнја мұһарибәсинин тәсвири, үмүмијјәтлә мұһарибәләрин бәшәријјәтә кәтирдији фәләкәтләрин исләнмәси хүсуси јер тутур. О өз әсәрләриндә мұһарибәнин дағытылар төрәтмәсини, инсанлара һәдсиз бәлалар вә мүсибәтләр кәтирмәсини мәһарәтлә тәсвир етмишдир. 1916-чы илдә мұһарибәјә һәср етдији «Һәрб вә фәләкәт» бу чәһәтдән хүсусилә диггәтәләјигдир. Бурада шаир биринчи дүнја мұһарибәсинин, бу соғғунчулуғ вә гарәтчилик мұһарибәсинин бәшәријјәтә кәтирдији бәлалардан данышарағ јазырды:

Тәчәссүм етмәдә гаршында бир чаһани-әләм,
Дөнүб дә тәрсинә куја јанар бүтүн аләм.

Јығын-јығын бәшәријјәт өлүмлә пәнчәләшир...²

Һ. Чавид биринчи дүнја-мұһарибәсинин баш вермәси сәбәбләрини ајдын тәсәввүр едә билмәсә дә, бу мұһарибәнин бәшәријјәт үчүн нә гәдәр дәһшәтли олдуғуну сөјләмәклә бәрәбәр бу мұһарибә һаггында империалист дәвләтләрин ирәли сүрдүјү јаланы да ифша едә билмишдир.

1915-чи илдә «Гүрубә гаршы» әсәриндә Һ. Чавид мұһарибә дәһшәтләрини, онун бәшәријјәтә вурдуғу зәрәри тәсвир едир.

Совет дәврүндә јазылан әсәрләриндә Һ. Чавид сүһл идејаларыны тәблиғ етмиш, сүһл уғрунда фәәл мұбаризә апармаг лазым кәлмәси мөвгәјиндә дурмушдур. «Азәр» поемасында «Азәрин чавабы» һиссәсиндә сүһл уғрунда даим вурушмаг, говғалар апармаг лазым кәлдији билдирилр.

¹ «Тәкамүл» гәзети, № 4, 11 январ 1907-чи ил.

² Һүсәјн Чавид. Сечилмиш әсәрләри, 1-чи чилд, сәһ. 61.

Бүтүн бунлардан сонра гејд етмэк лазымдыр ки, А. Шаигин әсәрләриндә бәһс едилән ичтимаи-сијаси мәсәләләр ичәрисиндә милли мәсәлә вә милли мүстәмләкә мәсәләси, бунунла әлагәдар олараг импернализмин ифшасы, онун ыртычы маһијјәтинин ашкара чыхарылмасы, импернализмин дүнјаны јенидән бөлүшдүрмәк мәгсәди илә апардығы сојгунчулуғ мұһарибәләри вә халглар арасында сүлһ мәсәләләри, бејнәлмиәтчилик вә вәтәнпәрвәрлик һаггында сөјләдији мұлаһизәләр чох мұһүм јер тутур.

Һәлә 1909-чу илдә јазмаға башладығы «Әсримизин гәһрәманлары» әсәриндә Русијада чар мүтләғијјәтинин милли мәсәлә сәһәсиндә јеритдији сијасәти гәтијјәтлә писләјән мүәллиф чаризмин «азғын милли сијасәтиндән»¹ бәһс едирди.

«Мәктәбләримиз» адлы мәғаләсиндә А. Шаиг кечмишдә чар һакимијјәти заманы милли мәктәбләрин сыхышдырылдығыны, орада милли мәдәнијјәтләри, милли дилләри өјрәнмәк вә тәблиғ етмәк имканларынын чох мөһдуд олдуғуну кәстәрәрәк јазыр: «Мүстәбид чар һөкүмәти милли мәктәбләрин нә дәрәчәдә әһәмијјәтли олдуғуну дүшүндүјүндән, һарада бу мүбарәк очағын аз-чох шө'ләләниб јандығыны көрсәјди, дәрһал о үч бармагы хан биләк узаныр, фөврән о мүғәддәс очағ сөндүрүлдү. Милләт вә мәдәнијјәт үғрунда чалышмағ, чапаламағ бир хәјанәт, чалышмамағ исә сәадәт сајылырды»².

«Әсримизин гәһрәманлары» әсәриндә А. Шаиг ана дилини севмәк, ону мүкәммәл билмәк лазым кәлдијини сөјләјирди: «Охумағ, дили јахшы өјрәнмәк лазымдыр... Ана дилини һәр вәтәндаш јахшы билмәлидир»³.

А. Шаиг милли дили, милли мәдәнијјәти, һәр бир халғын өз тарихини бу халға, бу милләтә мәнсуб олан адамларын дәриндән өјрәнмәси, јахшы билмәси зәрурәтини гејд едирди. Онун фикринчә, өз дил вә әдәбијјәтини, өз тарихини билмәјән бир адам өзүнү јахшы өјрәнмәмиш олур. Буна көрә дә әдиб милли мәсәләдәп бәһс едәркән милләтин хүсүсијјәтләрини тәшкил едән чәһәтләрә ајрыча диггәт верир, милли мәнлик шүүрунун инкишафы үчүн һәр бир адамын өз милли дил вә тарихини дәрин-

дән билмәсини зәрури сајырды. О тәләб едирди ки, һәр бир вәтәндаш, һәр бир фәрд мәнсуб олдуғу милләтин хүсүсијјәтләри илә таныш олмаға, бунлары јахшы билмәјә вәр гүввәси илә чалышсын.

Шаир белә һесаб едирди ки, башга халглара, башга милләтләрә дә һөрмәт кәстәрмәк, онлары һәгигәтән дүзкүн гијмәтләндирә билмәк үчүн өз милләтини, өз халғыны дәриндән севмәлисән. Онун јенә һәмин «Әсримизин гәһрәманлары» романында бу барәдә биз белә мұлаһизәләрә тәсадүф едирик: «Бир зијалы һансы милләтә мәнсуб олурса-олсун өз дилини, әдәбијјәтини, тарихини, даһа доғрусу, өзүнү дә көзәл өјрәнмәлидир. Өзүнү билмәјән, өзүнү тәғдир етмәји бачармајан башгаларыны да тәғдир етмәји билмәз»⁴. О, вәтәнин көзәллијинә— онун тәбиәтинә, онун инсанларына һәдсиз вурғунлуғуну ифадә едирди. Һәлә ингиләбдан әввәл, 1910-чу илдә јазылан «Көч» әсәриндә биз онун өз доғма јурдуна һәср етдији белә аловлу сәтирләри охујуруг: «Азәрбајчан!.. Доғма вәтәнинин көзәл тәбиәти вардыр. Сәһәрләрә мөхсус олан нәсимдән арабир јарпаглар гымылданыр, тарлалара, тәпәләрә, чөлләрә халы кими дөшәлмиш ләтиф, јумшағ отлар, чичәкләр дәниз кими далғаланыр, јашыл јарпаглар арасына сығынмыш гушчуғазлар сәс-сәсә вериб өтүшүрдү... Јумшағ отлары, әлван чичәкләрин, дағ нанәләринин көзәл гохусундан инсан биһуш олурду»².

Шаир халғын дилини, онун әһвали-руһијјәсини, мә'нәвијјәтини өјрәнмәк лазым кәлдијини сөјләјирди. «Һәгигәтә доғру» пјесиндә Камалын дилиндән биз бу мұлаһизәләри ешидирик: «Ән мұһүм мәсәлә әскилији јыхыб-јахмағ вә јенилији јаратмағ үчүн нә шәраит илә чалышмағ вә буна насыл јахлашмағ мәсәләсидир. Һәјәти-ичтимаијјәсиндә ингилаб јаратмағ истәдијин халғын дилинә, дининә, адәт вә ән'әнәсинә, тарихинә вә әһвали-руһијјәсинә көзәлчә ашина олмағдыр. Јалныз бу сурәтлә мүвәффәғ олур вә јаратмағ истәдијин аләмин әсас ганунларыны пәк еһтијат илә тәдричән гура биләрсән. Јенә дејирәм, дилини, әһвали-руһијјәсини билмәдијин халғ ичинә сохулма»³.

¹ А б д у л л а Ш а и г. Әсәрләри 1-чи чилд, сәһ. 149.

² А б д у л л а Ш а и г. Әсәрләри, 4-чү чилд, сәһ. 128.

³ А б д у л л а Ш а и г. Әсәрләри, 1-чи чилд, сәһ. 228.

⁴ А б д у л л а Ш а и г. Әсәрләри, 2-чи чилд, сәһ. 349.

Кениш халг күтлэлэринин жаратдыгы эдэбијагын вэ онларын данышдыгы дилин бөјүк эһемиијэтини дэрк едэн шаир 1944-чү илдэ гэлэмэ алдыгы «Јазычыларымызын вэ дилчилэримизин шэрэф иши» мэгаласиндэ мэйз бу чүр дил вэ эдэбијатын тэблигинэ кениш јер верирди: «Һэр бир дөврүн эдэбијаты вэ эдэби дили эса-сэн доґма халг дили вэ зэнкин халг эдэбијаты үзэрин-дэ гурулмалыдыр»¹.

Эдэбијатларын инкишафы тарихиндэ дилин чох бө-јүк эһемиијэтиндэн бәһс едэн А. Шаиг Пушкинин мэдэ-нијјэт тарихиндэ мисилсиз ролуну бир дэ онун дил ја-радычылығы саһесиндэки фэалијјэтиндэ көрүрдү: «Пуш-кинин рус эдэбијатында тутмуш олдуғу бөјүк мөвгејэ сәбәб онун бәдни ја-радычылығы илэ јанашы зэнкин эдэби дил јаратмасыдыр»².

Мэдэнијјэтин јаранмасы вэ ондан истифадэ едилмә-си үчүн эн мүһүм васитәни дилдэ көрөн вэ буна көрә дэ мэдэни ирсдән истифадэ вэ онун кәләчәк инкишафы үчүн дилин нэ гэдәр бөјүк эһемиијэти олдуғуну гејд едэн мүәлиф јазырды: «Дил мэдэнијјэтин ачарыдыр. Бу ачар да дилчиләрлэ јазычыларын әлиндәдир. Онла-рын әл-әлэ вериб, үзәрләринә дүшөн ағыр, чәтин, мәс-улијјэтли вэ мүгәддәс вәзифәни шэрәфлэ јеринә јетирә-чәкләринә сарсылмаз инамымыз вар»³.

Милли мүнәсибәтләр, хүсусилэ Азәрбајчан әразисин-дэ јашајан мүхтәлиф милләтләрин бир-биринә мүнәси-бәти мәсәләлери А. Шаигин диггәт мәркәзиндэ дурур-ду. «Араз» романында вэ «Хатирәләрим» әсәриндэ о ар-тыг јеткин бир бејнәлмиләчли вэ халглар достлуғунун гызгын мүдафиәчиси кими чыхыш едир. Бу әсәрләрдэ мүәлиф әсрин әввәлләриндэ ингилаби һәрәкатын јүк-сәлмәсиндән горхуја дүшүб өз һакимијјэтини давам ет-дирмәк мөгсәди илэ чар мүтләгијјэтинин халглар ара-сына нифаг салмаг чәһдләриндән бәһс едир вэ бу чәһд-ләрин мәнәсыны ајдынашдыр. 1905-чи ил ингилабы әрәфәсиндэ Азәрбајчанда төрәдилән белә бир милли әдавәт мүнәсибәтилэ о јазыр: «Рус-јапон мүһарибә-си давам едирди. Јени мүстәмләкә газанмаг мөгсәдилә халгы гырғына верән бу мүһарибәнин ағырлығы вэ ин-

гилаб һәрәкатынын кетдикчә даһа да шиддәтләнмәси чар мүтләгијјэтинин горхутмушду. Ингилабын гаршысы-ны алмаг үчүн мүхтәлиф тәдбирләр көрүлүр вэ чарәләр дүшүнүлүрдү. О тәдбирләрдән бири дэ ермәниләр илэ мүсәлманлар арасында милли әдавәт төрәдиб әсрләрдән бәри гардаш кими јашајан бу ики халгы бир-биринә гырдырмаг иди. Нәһајәт, чаризм бу гара фикрини һәја-та кечирмәјэ мүвәффәг олду. 1905-чи ил ингилабы әрә-фәсиндэ ики дост вэ гардаш халгын тарихиндэ фитнә-карлыглар төрәдилмиш, һәмишә нифрәтлэ јад едилчәк бир фачиә баш верди»¹.

А. Шаиг бу милли әдавәт вэ гырғынын сәбәбләрини, әсасларыны ашкара чыхармаға чәһд едир вэ ајдын көрүр-дү ки, Азәрбајчан халгы илэ ермәни халгы арасында һеч бир ичтиман зиддијјәт јохдур. Төрәдилән ганлы һадисә буржуазија вэ мүтләгијјэтин өз хејрини күдмәси нәти-чәсиндэ јаранмышды: «Бакыда ики халг арасында төрә-дилән әдавәтин әсас сәбәбләриндән бири Азәрбајчан вэ ермәни буржуазијасы арасында игтисади рәгабәтин кет-дикчә шиддәтләнмәси иди. Чар һөкүмәти исә бу рәга-бәтдән өз мөгсәди үчүн, аловланмаға башлајан ингила-бы сөндүрмәк үчүн истифадэ етмишди»².

Бу фачиәли күнләрдэ Азәрбајчан буржуазијасынын мөвгејини, истәр Азәрбајчан милләтчиләринин, истәрсә ермәни дашнакларынын фитнәкар хәтт јеритдикләрини, ики гардаш халгын исә мөһрибан мүнәсибәтләрини шәрһ едәрәк А. Шаиг јазырды: «Ганлы фитнә үч-дөрд күн давам етди. Бу оду сөндүрмәк үчүн күчәләрдә бир нә-фәр полис вэ казак белә көрүнмүрдү; онлар милјончу тагыјевләри, манташовлары вэ онларын маликанәләр-ни мүһафизә едирдиләр. Арада мүсәлман милләтчиләр-нин вэ ермәни дашнакларынын фитнәсинә ујмуш әлсиз-ајагсызлар тәләф олурду. Буна бахмајараг, әсрләрдән бәри гардаш кими јашајан, бир-биринә чан дејиб, чан ешидән ермәни вэ азәрбајчанлыларын бөјүк бир һиссә-си бу гырғында иштирак етмир, ермәниләр азәрбајчан-лылары, азәрбајчанлылар исә ермәниләри мүдафиә едиб өз евләриндә сахлајыр, онлары буружазијанын гујруғу елан гочуларын вэ дашнакларын шәриндән горујурду-лар»³.

¹ А б д у л л а Ш а и г. Әсәрләри, 4-чү чилд, сәһ. 356.

² *Јенә орада*, сәһ. 357.

³ *Јенә орада*, сәһ. 358.

¹ А б д у л л а Ш а и г. Әсәрләри, 5-чи чилд, сәһ. 168.

² *Јенә орада*, сәһ. 171.

³ *Јенә орада*, сәһ. 171—172.

Чар мүтлэгијјэтинин фитнекар милли сјасэти неч дэ бу ики халгын арасында нифаг вэ эдавэт сала билмэди. Бу халгларын кениш зэхмэткеш күтлэлэри өз мейрибан, дост мүнәсибэтлэрини давам етдиридилэр: «Чар мүтлэгијјэтинин 1905-чи ил ингилабы эрэфәсиндә һазырладыгы вэ сонралар давам етдирмәјә чалышдыгы ермәни-мүсөлман эдавәти һәр ики гардаш халгын арасындагы тарихи достлуғу поза билмэди. Һәр ики халг әввәлләрдә олдуғу кими јенә мейрибан јашајыр, бир-биринин гајғысына галыр, чаризмә гаршы мүбаризэдә дэ биркә иштирак едирди»¹.

А. Шаигин әсәрләриндә ејни заманда Европа империалист дәвләтләринин мүстәмләкәчилик сјасэти ифша едилер, Шәрг халгларына гаршы онларын јеритдикләри бу сјасәт нәтичәсиндә бир чох асылы вэ мүстәмләкә өлкәләринин игтисади вэ ичтимаи тәнәззүлү гејд олунур. Мәсәлән, Түркијәјә гаршы Европа дәвләтләринин јеритдикләри сјасэти ифша едәрәк о јазырды: «... Гәрб мүстәмләкәчиләринин јүрүтдүјү сјасәт нәтичәсиндә Түркијәнин ичтимаи вэ игтисади вәзијјәти күндән-күнә зәифләмәјә башламышды. Түркијә чәмијјәти өзүнү Гәрб истисмарчыларынын әзичи пәнчәсиндән гуртармаг үчүн чалышыр, чырпыныр вэ бу вәзијјәтдән чырмаг үчүн тәдбирләр дүшүнүрдү»².

А. Шаиг чар мүтлэгијјэтинин јеритдији милли сјасәти ифша едәрәк учгарларда јашајан халгларын, о чүмләдән дә Азәрбајчан халгынын ејни заманда милли зүлм алтында олдуғуну гејд едир вэ кәстәрирди ки, «Азәрбајчан дилинин мәчбури олмајыб әһәмијјәтсиз бир дәрс олмасы чар һөкүмәтинин вэ онун садиг гулларынын јүрүтдүјү мүдһиш вэ әзичи милли сјасәти иди»³.

Ејни заманда мүәллиф кәстәрирди ки, чар мүтлэгијјэтинин јеритдији белә бир милли сјасәт Азәрбајчанда да фәһлә вэ кәндлиләрин, һәмчинин демократик әһвали-руһијјәли зијалыларын етиразына сәбәб олур. Белә бир сјасәт мүәјјән дәрәчәдә милли буружазијянын да мүтлэгијјәтә гаршы мухалифәтчи мөвгедә дурмасына кәтириб чыхарырды. Лакин учгарларда буржуа тәбәгәләри, һаким даирәләр ичәрисиндә мејдана кәлән «милләтчилик» әслиндә мәнз һәмин һаким даирәләрин мәнә-

фәјнә хидмәт едирди: «...азәрбајчанлы фәһлә вэ кәндлиләрлә бәрәбәр тәрәггипәрвәр зијалылар да чар һөкүмәтинә вә үсули-идарәсинә гаршы дәрин кин вә нифрәт бәсләјир, еләчә дә Азәрбајчан сәрвәтдарлары чар сјасәтинә гаршы һәркәт етмәјә мәчбур олурду. Мүхтәлиф фикирли синиф вә зүмрәләрин мөгсәди чар үсули-идарәсини јыхмаг, јеринә өз игтисади вэ ичтимаи мәнәфеләринә мувафиг јени бир үсули-идарә гурмагдан ибарәт иди. Бу вәзијјәт «милләтчилик» вэ «вәтәнпәрвәрлик» һисси ојатмышды. Өз игтисади вәзијјәтини доғрулмаг үчүн милләтчилик вэ вәтәнпәрәстлик сәрвәтдарларын, мүтәрәддид зијалыларын әлиндә ән кәскин бир сллаһ иди»¹.

Истәр 1905-чи ил ингилабына гәдәр, истәрсә бу ингилаб кедишиндә вэ ондан сонра чар мүтлэгијјэтинин јеритдији бу милли сјасәтлә әлагәдар олараг А. Шаиг өз ичтимаи мөвгәјини мүәјјән едир вэ мәдәнијјәт сәһәсиндә, Азәрбајчан дили вә әдәбијјәтинин тәдриси сәһәсиндә мүтәрәгги мөвгә тутур: «1911-чи илдә дәрс дедијим башга мәктәбләри бурахыб педагожи ишими анчаг реални мәктәбдә мәркәзләшдирдим. Бу ишләрдә бир чох чәтинликләрә бахмајараг мән мүәллимлик сәһәсиндә чалышыр, ејни заманда бәдди әсәрләр јазмагда давам едирдим. Һәм педагожи фәалијјәтим, һәм дә әсәрләримлә мән гаршыма кәнч нәсли јени руһда тәрбијәләндирмәк, она мәдәнијјәтимизи, дил вә әдәбијјәтимызы севдирмәк мөгсәдини гојмушдум. Бүтүн гуввәтимни бу јолда сәрф етмәјә чалышырдым. Ингилабдан әввәлки мәктәбләрдә ана дилинә кәстәрилән етнәсызлыг мүәллимләрин ишини чох ағырлашдырмышды. Тифлис мәркәзи маариф шәбәси тәрәфиндән верилән әмрә кәрә, Азәрбајчан балаларына ана дилини охутмаг мәчбури дејилди»².

А. Шаиг ингилабдан әввәлки дөврдә истәр јаделли империалистләрин Азәрбајчанда, хүсусилә Бақыда төрәтдикләрин вәһшиликләри, истәрсә чар мүтлэгијјэтинин сојгунчу, һәгарәтли милли сјасәтини ифша едирди. «Хатирәләрим» әсәриндә о, Азәрбајчан халгына гаршы јеридилән бу чүр милли сјасәти ифша едәрәк јазырды: «Бақыда мүәллимлик етдијим илләрдә Америка вә ин-

¹ Абдулла Шаиг. Әсәрләри, 5-чи чилд, сәһ. 172.

² *Генә орада*, сәһ. 276.

³ *Генә орада*, сәһ. 288.

¹ Абдулла Шаиг. Әсәрләри, 5-чи чилд, сәһ. 295.

² *Генә орада*, сәһ. 285—286.

килис миллионерләринин бурадакы фәалиятини, Әләкбәр бәй Дөмишкән, мөһабәт дәлаллыгыны өз көзүмлә көрдүм. Мәшһүр хәфийжә Лауренсин вә онун кими инкилис дипломат вә сийасәтчиләринин бүтүн дүңја миллиәтләринә, хусусән Шәрг миллиәтләринә газыдыглары гујулары вә јаратдыглары фәләкәтләри мұхтәлиф китаблардан, бу сәһәдә мәлүматы олан адамлардан өјрәндим. 1918-чи илдә инкилис ордусу Бақыја кирдији заман онларын Азәрбајчаны, бүтүн Загафгазијаны ган очагына чевирдикләринин шаһиди олдым. Бу һадисәләри хәтирәләрин «Бақы» һиссәсиндә көрдүјүм кими јазмышам.

Чар русиясынын тәләбләрини јеринә јетирән чар мисјонерләри вә жандармлары мөһабәт дәлаллыгында, инсанлары һејван кими дамғаламагда инкилис вә американ мүстәмләкәчиләриндән керә галмырдылар. Нәһајәт, билдим ки, империалист дәвләтләрин һамысы бир-биринин ејнидир. Анчаг инкилис сийасәти даһа јиртычы, даһа әзичи вә дөһшәтли иди»¹.

Беләликлә, биз А. Шаигин әсәрләриндә, хусусилә онун өз шәхси мұшаһидәләри әсасында јазылан «Хәтирәләрим» әсәриндә Гәрб империалистләринин јеритдикләри мүстәмләкәчи сийасәтин, һәмчинин чар мүтләгәјјәтинин милли сийасәтинин кениш ифшасыны көрүрүк. О ејни заманда милли учгарларда, хусусилә Азәрбајчанда бу империалист сийасәтинин јерли миллиәтләрдән олан фәһлә вә кәндлиләр ичәрисиндә, һәмчинин демократик әһвали-руһийјәли зијалылар арасында чидди киш вә гәзәб, етираз доғурдуғуну, онларын бу сийасәтә гаршы мұбаризә апардыгларыны гејд едирди. Азәрбајчанда јетишән милли буружуазија ичәрисиндә дә һәмнин империалист сийасәтинә, чар мүтләгәјјәтинин јеритдији милли сийасәтә гаршы, мөһдуд даирәдә олса да, мұәјјән бир мұхалифәтчилик әһвали-руһийјәси дујулурду.

XX әсрин әввәлләриндә Азәрбајчанда јаранмыш олан вәзијјәти тәсвир едәркән А. Шаиг ејни заманда бурада јерли буружазијанын инкишафы илә јанашы харичи капиталын мұһүм јер тутдуғуну гејд едирди. Ингилаб әрфәсиндә вә үмумийјәтлә ингилабдан әввәлки дәврдә Азәрбајчанын чаризм тәрәфиндән мүстәмләкә вәзијјәтинә салынмасыны көстәрән мұәллиф бурада икигәт зүлмүн, ичтимаи, иғтисади вә сийаси зүлм илә јанашы

¹ Абдулла Шайг. Әсәрләри, 5-чи чилд, сәһ. 105.

милли зүлмүн дә һөкм сүрдүјүнү көстәрирди. Ингилабдан әввәлки Азәрбајчанда нәзәрә чарпан вәзијјәти А. Шаиг 1957-чи илдә јаздыгы «Литвалы һәмкарым» әсәриндә белә тәсвир едирди: «О вахтлар Азәрбајчанда јерлиләрлә јанашы, харичи капиталистләр дә ағалыг едирдиләр. Азәрбајчанлылар исә өз доғма вәтәнләриндә әзаб-әзијјәт ичәрисиндә јашајырдылар. Әһалинин савдасызлыгыны дини тәсәвүрләр даһа да дәринләшдирди. Азәрбајчан дили Бақынын анчаг бир нечә мәктәбиндә тәдрис олуурду, о да «алтынчы дәрс» кими (азад дәрс шәклиндә). Дәрс чәдвәлләриндә исә Азәрбајчан дили «туземный јазык» («јерли дил») кими јазылды. Чаризм Азәрбајчаны нәинки чар мүстәмләкәсинә чевирмишди, һәм дә азәрбајчанлылара Русијада јашајан башга миллиәтләр кими тәзјиг көстәрир, Азәрбајчан халгынын мәдәни ирси мұхтәлиф үсулларла инкар едилди. Одур ки, «туземный јазык» мұәллимләриндән тәләб олуурду ки, дәрсләрдә динин тәблигинә, өјрәнилмәсинә мұәсуи диггәт јетирсинләр вә с. Әлбәттә, бир чох башга мұәллимләр кими мән дә бу јол илә кетмирдим. Шакирдләр мәним дәрсләримдә Азәрбајчанын чар мүстәмләкәсинә чеврилмәји барәдә дә, өлмәз Низаминин јарадычылыгы һаггында да мәлүматы ешидә билирдиләр. Һәтта чар мүтләгәјјәтинә истәһза едән, мөвчуд ичтимаи-сийаси гурулушу гәмчылајан Сабирын сатирулары да о вахт мәним дәрсләримдә әлдән-әлә кәзирди»¹.

А. Шаигин әсәрләриндә мұһүм јер тутуан мөвзулардан бири дә мұһарибә вә сүлһ мәсәләсидир. Јер үзүндә баш верән бөјүк мұһарибәләр, буларын сәбәбләри, чидди ичтимаи фәләкәтләр доғурмасы ону дәриндән дүшүндүрүрду. Лакин о һеч дә һәр чүр мұһарибәнин әлејһинә дејилди. Мұәллиф хусусилә XVII әсрин биринчи јарысында Азәрбајчанда ичтимаи-иғтисади вәзијјәти тәсвир едәркән ишғалчылара гаршы халгымызын нә гәдәр мәтанәтлә вурушдуғуну гејд едирди. Бәзән мұвәффәгәјјәтсизлијә уғрајан јерли әһали јаделлиләрин пәнчәси алтына дүшмүш, онларын әсарәти алтында галмышды. Азәрбајчан үзәринә истила вә гарәт мәгсәдилә кәлән гәсбарларын Азәрбајчанда төрәтдикләри вәзијјәтдән бәһс едән мұәллиф јазырды: «Азәрбајчан Шәрг вә Гәрбин гырмызы көрпүсү олдығундан сийаси, чоғрафи вә

¹ Абдулла Шайг. Әсәрләри, 5-чи чилд, сәһ. 340—341.

игтисади нөгтеји-нәзәрдән бөјүк әһәмијјәти вар иди. Она көрәдир ки, кичик вә бөјүк фәтәһләр илк әввәл Азәрбајчаны әлдә етмәјә чан атырдылар.

Сел кими ахыб кәлмәкдә олан о гүввәтләрә гаршы азәрбајчанлылар даим мүғавимәт көстәрәрәк өзләрини мүдафиә етмәјә чалышмыш, бәзән мүвәффәг олмуш, бәзән олмајараг һөкмранларын һакимијјәти алтына кирмәјә мәчбур олмушлар.

Бу битмәз-түкәнмәз чарпышмалар нәтичәсиндә халг гәтл-гарәтә уғрајараг, бир чох чан вә мал тәләфаты вермиш, сәрвәтү саманы әлиндән кетмиш вә өлкә бу үздән игтисадча зәифләмишдир»¹.

Кечмишдә јаделлиләрин Азәрбајчан торпагларына белә һүчумлары нәтичәсиндә өлкәнин ичтимаи вә игтисади инкишафы ләнкијир, ејни заманда Азәрбајчан халгы бу ишғалчылара гаршы фәал вә гызғын мүбаризә просәсиндә көркәмли сәркәрдәләр јетишидирирди.

Империализм дөврүндә баш верән мүһарибәләрин сәбәбләрини вә мөгсәдләрини дүзкүн дөрк едән мүәллиф гејд едирди ки, бу мүһарибәләр јени хаммал мәнбәләри уғрунда кедән мүһарибәләрди. Империализм дөврүндә дүнја артыг тамамилә бөлүшдүрүлмүш олдуғуна көрә, империалист дөвләтләр артыг бөлүшдүрүлмүш олан дүнјаны өз араларында јенидән бөлүшдүрмәк уғрунда мүһарибәләр апарырлар. Бунунла әлағәдар олараг биз А. Шаигин «Араз» романында бу чүр мұлаһизәләрә тәсадуф едирик: «Империализмин әсас характерләриндән бири мүстәмләкәчиликдир. О бүтүн јер үзүнә саһиб олса, јенә дә көзү дојмаз. Көјләрә дә әл атыб орадан мүстәмләкә ахтармаға башлар. Чар империјасы чохдан бәри ики мүстәмләкәјә көз дикмишдир: биринчи, Һиндистан, икинчи, Манчурија. Бу мүстәмләкәләри әлә кечирмәк үчүн чидди һазырлыг апарырды. О әввәлчә инкилис мүстәмләкәси олан Һиндистана саһиб олмаг истәјирди. Һәтта мүәјјән забитләрә фарсча өјрәнмәк һаггында ајрыча көстәриш верилмишди. Инкилис хәфијјәләри бундан хәбәр тутмаја биямәзди. Бүтүн дүнјаны өз бармағы учунда ојнадан инкилис сијасәтчиләри чар ордусунун ағзыны Һиндистандан Манчуријаја чевирди. Бу күн Јапонија илә шиддәтли мүһарибә кедир. Чар ордусунун һәр јердә мәғлүб олмасы, Русија флотунун

¹ Абдулла Шаиг. Әсәрләри, 4-чү чилд, сәһ. 306—307.

јапонлар тәрәфиндән батырылмасы чар үсули-идарәсини вә һөкүмәт башчыларынын нә гәдәр чүрүк олдуғуну мејдана чыхарды»¹.

Һәмин романда мүәллиф һәлә 1904-чү илдә Русија илә Јапонија арасында башланан мүһарибәнин әдаләтсиз характер дашыдығыны сөјләјир. Мүәллиф рус-јапон мүһарибәсинин кедишиндә чар мүтләғијјәт гурулушунун чүрүклүјүнү даһа бариз шөкилдә мејдана чыхарараг көстәрирди: «1904-чү илин әввәлиндә башланмыш рус-јапон мүһарибәси бүтүн дәһшәти илә давам етмәкдә иди. Чар ордусунун Лјаодун вә Мукден чәбһәләриндә мәғлубијјәти, Узаг Шәргдә эн мөһкәм гала сајылан Порт-Артурун јапонлар тәрәфиндән алынмасы, хүсусән чарын бөјүк үмид бәсләдији донанманын Сусима боғазында дармадағын едилмәси чар тәрәфдарларыны бөјүк матәмә батырмышды. Рус ордусунун көстәрдији гәһрәмәнлыға бахмајараг, бу мүһарибә чар үсули-идарәсинин нә гәдәр чүрүк вә зәиф олдуғуну да ортаја чыхармышды»².

1904-чү илдәки рус-јапон мүһарибәсиндән чаризман күддүјү бир мөгсәд дә әһалинин нәзәрини өлкә дахилиндә ингилаби һәрәкатдан јајындырмаг вә беләликлә өлкәдә көзләнилән чидди ингилаби һадисәләрдән јахасыны гуртармаг иди.

А. Шаиг мүһарибәјә мұнасибәтиндә ардычыл мөвге тутур вә истәр рус-јапон мүһарибәси, истәрсә биринчи дүнја мүһарибәси башландыгда өлкәдә мүхтәлиф сијаси чәрәјанларын бу мүһарибәләрә мұнасибәтини, онларын мүһарибә барәсиндә јеритдикләри хәтти шәрһ едир. «Хатирәләрим»ин «Сијаси сәһифәләр» бөлмәсиндә биринчи дүнја мүһарибәси һаггында өз мұлаһизәләрини вә бу мүһарибәјә чәмијјәтин мүхтәлиф синиф вә тәбәгәләринин мұнасибәтини ајдынлашдыран мүәллиф јазыр: «Биринчи чаһан мүһарибәси давам едир, ачлыг вә сәфәләт күндән-күнә артырды. Һамы дәрин һәјәчан ичиндә мүһарибәнин нәтичәсини көзләјирди. Чәбһәдән верилән рәсми хәбәрләр һәр күн ајрыча вәрәгәләрдә чап едилиб сатылыр, алычылар бу вәрәгәләри бир-биринин әлиндән гапырдылар.

Мүхтәлиф синиф вә зүмрәләр мүһарибәјә мүхтәлиф

¹ Абдулла Шаиг. Әсәрләри.

² Абдулла Шаиг. Әсәрләри, 1-чи чилд, сәһ. 362—363.

мүнасибәт бәсләйрди. Һәр синиф вә сijasи груп мұһарибәнин өз мөнафеләринә уjғун шәкилдә баша чатмасыны арзулаjырды. Јерли мүртәчә буржуа зиялыларынын бир гисми чаризмин, бир гисми османлыларын галиб кәлмәсини көзләйр, бир гисми дә јерли руһаниләрлә һәм-фикир олуб панисламизм чөбһәсиндә дурурду. Ингилабчы халг, демократ көрүшлү зиялылар исә: «Иланын ағына да лә'нәт, гарасына да, гурдан чобан олмаз!»—деjә көһнә үсули-идарәнин деврилиб, һәр чүр әсарәтдән азад, демократ бир дөвләтин гурулмасыны арзу едирдиләр. Анчаг чар һөкүмәтиндән разы галмыш бә'зи јерли сәрвәтдарлар, еләчә дә милjonчу Тағыјев: «Бизим сәрвәт вә капиталымызы Түркиjә һөкүмәти чар һөкүмәти кими мұһафизә едә билмәз!»—деjә мұһарибәдә чар ордусунун галиб кәлмәсини арзу едирдиләр»¹.

Беләликлә, А. Шаиг тамамилә һаглы олараг көстәрирди ки, мүхтәлиф ичтиман синифләрин вә группларын мұһарибәjә мұнасибәтини мүәjјән едән амилләрдән ән башлычасы онларын игтисади мөнафеји иди.

Мүәллиф мұһарибәjә Ленинин мұнасибәтини дә аjдынлашдыраг халг күтләләринин, ингилабчы халгын, демократик әһвали-руһијjәли зиялыларын Ленин мөвгејинә тәрәфдар олдуғларыны аjдын көстәрирди.

30-чу илләрдә бејнәлхалг империализмин ән иртича-чы даирәләри Алманијада фашизми һакимијjәт башына кәтирдиләр. Бундан бир гәдәр сонра Испанијада харичи гүввәләрин јардымы илә республика гурулушуна гаршы һүчүм башланды. А. Шаиг Испанијадакы республикачыларын фашистләрә гаршы дөјүшләрини бөјүк бир рәгбәтлә тәсвир едир, өз гәләми илә тәрәггипәрвәр гүввәләрин мүбаризәсинә хидмәт көстәрирди. О, «Кәләкбаз Алберт» әсәриндә фашизмин маһијjәтини ашкара чыхарараг јазырды: «Оғлум, фашистләр халг азадлығынын дүшмәнидир, онлар өз сәадәтини башга халгларын фәлакәти үзәриндә гурурлар. Фашизм һәр чүр азадлығын дүшмәнидир»².

1936—1937-чи илләрдә фашизм Испанијада да һакимијjәт башына кәлдикдә, А. Шаиг фашизмин кениш характеристикасыны вермишди. О дүзкүн олараг көстәрирди ки, фашизм өлкә дахилиндә халг азадлығынын дүшмәнидир. Фашизм һәр чүр азадлығларын мөһви, истибдәд

үсүлунун бәргәрар олмасы демәкдир. Лакин фашизм ејни заманда башга өлкәләрин халгаларына гаршы да тәчавүзкар хәтт јеридир. Мүәллиф јазырды ки, фашистләр башга халгларын фәлакәтини өз сәадәтләри үчүн зәмин һесаб едирләр. Беләликлә, биз бурада А. Шаиг тәрәфиндән фашизмин маһијjәтинин мөһарәтлә ашкара чыхарылдығыны, онун ичтимаи мөһнасынын дүзкүн шәрһ едилдијини көрүрүк.

«Араз» романында да мүәллиф империализмин маһијjәтиндән сөһбәт ачараг мүстәмләкәчилији империализмин әсас хүсусијjәтләриндән бири кими тәсвир едир, мүстәмләкәләр уғрунда келән мүбаризәдә империализмин јер үзүнү јенидән бөлүшдүрмәк чөһдләрини ифша едирди. Капитализмин инкишафында јени мөһрләә олан империализмин ајры-ајры хүсусијjәтләрини көстәрәркән мүәллиф онун мүстәмләкәчилијинә хүсуси дигтәт јетирир, башга өлкәләри, башга халглары әсарәт алтына алмаг, онларын хаммал мәнбәләрини талајыб чапмаг чөһдләрини ачыб көстәрирди.

Мұһарибә вә сүлһ мөвзусу Бөјүк Вәтән мұһарибәси башландыгдан сонра мүәллифин јарадычылығында даһа кениш јер тутмаға башлады.

«Һитлерин јухусу» әсәриндә А. Шаиг фашизмин «һәрби нәзәријjәсини» рүсвәј едир, куја јашајыш саһәси уғрунда алманларын мұһарибә етмәли олдуғларыны иддиә едән һитлерчиләрин бу сајыгламаларыны ифша едирди. Һәмин әсәриндә А. Шаиг һитлерин «Мәним мүбаризәм» әсәрини сәчијjәләндирәрәк орада мүәллифин јеритдији фикирләри белә хүләсә едир: «Мәним сәбр етмәјә вахтым јохдур; фашизм бүтүн дүнјаја һаким олмалы, бүтүн милләтләр «нәчиб» алман милләтинә көләлик етмәлидир! Дүнја алт-үст олса да бу фикримдән дөнмөјөчөјәм»¹.

А. Шаиг харичи сijasәт саһәсиндә фашизм идеолокијасынын әсасыны истилачылыг, башга халглары әсарәт алтына алмаг вә бүтүн дүнјаја јијәләнмәк кими хүлјаларын тәшкил етдијини көстәрирди. О јазырды ки, фашизмин бу истилачылыг хүлјалары һәдсиз-түкәнмәздир. Фашизм һәтта бүтүн канната јијәләнмәк хәјалиндадыр. Буна көрә дә мүәллиф һәмин әсәриндә һитлерин Марса да јијәләнмәк арзуларындан бөһс едәрәк онун

¹ Абдулла Шаиг. Әсәрләри, 5-чи чилд, сәһ. 295.

² Абдулла Шаиг. Әсәрләри, 3-чү чилд, сәһ. 226.

¹ Абдулла Шаиг. Әсәрләри, 1-чи чилд, сәһ. 115.

бу чүр хулжаларыны көстөрүрдү: «Еј Марс, дүңја ишлөрүни битирдикдөн сонра сәнә дә әл атмаға бир јол тапачағам»¹.

Мүәллиф көстөрүрдү ки, фашизм өз сәрсәм хәјалларына наил олмағ үчүн һәр чүр васитәјә, истәр ачығ мүһарибәјә, истәрсә һижләкәрлијә әл атыр. Фашизмдин һәдсиз истилачылығ чәһдләрини тәсвир едән мүәллиф көстөрүрдү ки, Һитлер артығ аллаһа да мејдан охумаға башлајарағ, она мүрачизәтлә тахтдан дүшмәјә чағырыр, бүтүн кайната саһиб олмағ хәјалы илә јашајыр: «Еј гоча, ен тахтындан, бир дүңјаја ики аллаһ сығмаз!.. Дајан, еј гоча, јер үзүнә саһиб олдуғдан сонра сәнә дә бир өнчәм чәкәрәм»².

Бөјүк Вәтән мүһарибәси башландығда, өлкәмиздә јашајан халғларын тарихиндән алынан гәһрәмәнлығ сәһифәләринин тәблиғи чидди әһәмийјәт газанырды. Мәһз бу заман, јәни мүһарибәнин һәлә лап әввәлләриндә алман фашизмдин мәғлүб едиләчәјинә өз гәти инамыны билдирән А. Шаиг «Һәгигәт бизимдир, зәфәр бизимдир!» адлы мәғаләсиндә јазырды: «Фашизм мәһв едиләчәкдир!»

Бүтүн јер үзү бу гәһвәји фашизм таунундан тәмизләнәчәкдир!

Дүңјанын азадлығ севән бүтүн халғларынын гәти гәрары беләдир. Һитлеризм илә апарылан бу мүбаризә бәшәријјәтин азадлығы уғрундакы мүбаризәдир.

Азадлығ исә мүгәддәсдир. Азадлығ бүтүн бәхтијарлығын анасыдыр. Һәр бәхтијарлығы доғуран, һәјаты, вәтәни, дөвләти, аиләни көзүмүздә ширинләдән, руһумузу дәриндән чырпындыран, гәлбимизи әлван шәфәгләрлә ишығландыран, димағымызы сөнмәз шәләләрлә фәәлијјәтә кәтирән азадлығдыр. Азадлығ ашиғи олан бабаларымыз чандан-башдан кечәрәк, узун әсрләр боју јаделли ишғалчылара гаршы вурушмуш, көзләринин бәбәји кими горудуғлары вәтән вә азадлығ јолунда һеч бир фәдакарлығдан чәкинмәмишләр»³.

Беләликлә, А. Шаиг мүһарибәләрин ики чүр характер дашыдығыны, бир ишғалчылығ, гәсбкарлығ мүһарибәләри олдуғуну, бир дә азадлығ уғрунда апарылан

¹ Абдулла Шаиг. Әсәрләри, 1-чи чилд, сәһ. 116.

² *Тенә орада*, сәһ. 117.

³ Абдулла Шаиг. Әсәрләри, 4-чү чилд, сәһ. 355.

әдаләтли, мүгәддәс мүһарибәләр олдуғуну ајдын сурәт-дә дәрк едирди. Башга халғлары әсарәт вә зүлм алтына алмағ, милли истибад уғулу јаратмағ сijasәти күдән мүһарибәләрин әлејһинә чыхмағла јанашы олара А. Шаиг вәтәнин азадлығ вә шәрәфини горумағ уғрунда јаделли ишғалчылара гаршы апарылан азадлығ мүһарибәләрини алғышлајыр, бу мүһарибәләрдә өз истиг-лалийјәти вә сәадәти уғрунда вурушан халғларын гәлә-бәсини арзулајыр вә белә бир гәләбәјә мөһкәм инам бәсләдијини билдирди. Бөјүк Вәтән мүһарибәси башландығы заман мәһз өз гәһрәмән халғынын кечмишини хатырлајан А. Шаиг јазыр: «Биз о гәһрәмән нәслин доғма евладларығы. Биз азадлығ, истиг-лалийјәт уғрунда мүбаризәдә бөјүк имтаһанлардан чыхмышығ. Биз шанлы болшевикләр партијасынын рәһбәрлији алтында бүтүн мүртәчә гара гүввәләрә галиб кәләрәк тарихләрин көрмәдији бир сәадәт вә азадлығ сарајы гурдуг. Биз вәтәнимизин мүгәддәс торпағларыны өз мурдар ајағлары илә тапдаламағ истәјән Һитлер башкәсәнләринә дә диван тутачағығ»¹.

1944-чү илдә А. Шаиг «Иланын башы әзиләчәкдир!» адлы мәғаләси илә чыхыш едәрәк ганлы мүһарибә заманы фашистләрин әсәсләндығлары «ирг нәзәријјәсини» ифша едир, бу «нәзәријјәнин» тамамилә әсәссыз олдуғуну вә иргчи фашистләрин өз ишғалчылығ сijasәтләрини јеритмәк үчүн бундан бир васитә кими истифадә етдикләрини көстөрди: «Авропа өлкәләриндән бир чохуну ишғал едән, азадлығ севән халғлары көләјә чевирмәк истәјән алман гәсбкарлары совет халғларыны да зүлм алтына алмағ, оларын достлуғ вә гардашлығ аиләсини дағытмағ хәјалында идиләр. Буна қорә дә онлар ахмағ вә чүрүк бир бошбоғазлығ олан «али ирг» нәзәријјәсини ирәли сүрәрәк, дамарларында алман ганы ахмајан бүтүн инсанлара гаршы амансыз «чәза» тәдбирләри көрдүләр вә буну «јени гајда» адландырдылар. Онлар белә дүшүнүрдүләр ки, ғылынч, зәнчир, зиндан, өлүм, фәлакәт күчүнә өлкәмизин халғларыны диз чөкдүрәчәк, өз бујруғларына, һөкмләринә табе едәчәкләр. Лакин онлар јанылдылар. Һеч бир әзаб вә ишкәнчә совет адамларынын ирадәсини ғыра билмәди, оларын гәлбиндәки вәтән мәһәбәтини сөндүрә билмәди»².

¹ Абдулла Шаиг. Әсәрләри, 4-чү чилд, сәһ. 355.

² *Тенә орада*, сәһ. 370.

Бөжүк Вэтэн мұһарибәси галибијјәтлә гуртардыгдан сонра А. Шаиг халглар арасында мұһарибәләрин башланма сәбәбләрини шәрһ етмәјә чалышыр, өзүнүн биласитә шаһиди олдуғу рус-јапон мұһарибәсинин, ики дүнја мұһарибәсинин ачы тарихи тәчрүбәсини үмумиләшдирир. Мұһарибәләрин доғурдуғу дәншәтләри хатырладан А. Шаиг 1955-чи илдә «Мән дә сүлһә сәс верирәм» адлы мәғаләсиндә жазыр: «Һәјатым боју мән үч бөјүк мұһарибә көрмүшәм: рус-јапон мұһарибәси, биринчи вә икинчи дүнја мұһарибәләри. Бу дәншәтли мұһарибәләрин шаһиди кими анчаг буну дејә биләрәм ки, мұһарибәләр сүлһ шәраитиндә јашамағ истәјән бүтүн халглар үчүн һәмишә фәлакәт вә мүсибәт кәтирмишдир. Гоҗа дүнјанын тарихи дә буну тәсдиг едир. Тарих сәһифәләрини ал гана буламыш белә мұһарибәләр һәмишә мәнсәб дүшкүнләринин мәнәфејинә хидмәт етмиш, истисмарчылығ мәгсәди изләмиш, халгын өзү үчүн ачылығ, сәфаләт вә јохсуллуғ кәтирмишдир. Мән һеч бир заман биринчи дүнја мұһарибәсинин төрәтдији фәлакәтләри јадымдан чыхара билмәрәм. Азғынлашмыш империалистләрин иштаһасы илә башланмыш бу мұһарибәдә милјонларла инсан тәләф олмуш, өлкәни шикәст әскәрләр бүрүмүш, јүз минләрлә аилә башсыз галмышды... Дүнјанын тәрәггипәрвәр адамлары һәмишә ганлы мұһарибәләрин әлејһинә олмушлар»¹.

А. Шаиг һесаб едир ки, бу мұһарибәдә халгымызын гәләбәсини тәмин едән шәртләрдән бири дә өлкәмиздә бурада биринчи нөвбәдә совет халгларынын бирлији мұһүм рол ојнамышдыр. Мәһз бәрабәр һүгүглу халгларымыз, онларын арасындакы идеја-сијаси бирлик, мәнәви бирлик бу ағыр мұһарибәдә өлкәмизин гәләбәсини тәмин едән эн мұһүм шәртләрдән бири иди. Ејни заманда

А. Шаиг һесаб едир ки, бу мұһарибәдә халгымызын гәләбәсини тәмин едән шәртләрдән бири дә өлкәмиздә јашајан бүтүн халгларын вәтәнимизә олан һәдсиз мәнәһәббәти вә сәдағәти, бу халгларын совет вәтәнпәрвәрлијидир².

А. Шаиг гејд едирди ки, мұһарибә өз дағыдычы маһијјәтинә көрә, азадлығ севән, гуруб јарадан халгларын мәнәфејинә тамамилә зиддир, бу чүр мұһарибәләр әмәкчи адамларла зидд характер дашыјыр. Буна көрә дә өз

¹ Абдулла Шаиг. Әсәрләри, 4-чү чилд, сәһ. 415—416.

² *Тенә орада*, сәһ. 416.

сүлһсевәрлијинин әсасларыны шәрһ едән А. Шаиг мәһз белә бир шәраитдә, сүлһүн һөкмран олдуғу шәраитдә бөјүк јарадычылығ планларынын һәјата кечирилмәсинин мүмкүн олдуғуну билдирир. Мұһарибәнин халға зидд маһијјәтиндән вә сүлһ сијасәтинин өз маһијјәтинә көрә халгларын арзу вә диләкләринә ујғун кәлмәсиндән бәһс едән мүәллиф жазыр: «Совет халгы јарадан, әмәксевән бир халгдыр. Мұһарибә исә онун арзу вә мәгсәдләринә тамам зиддир... Мұһарибә... бүтүн зәһмәткеш инсанларын дүшмәнидир... мән... Вәтәними динч вә сәәдәт ичиндә көрмәк истәјирәм. Мән бөјүк Вәтәнимиздә нәзәрдә тутулан нәһәнк плацларын, түкәнмәз инсан арзуларынын һәјата кечмәси үчүн сүлһ вә әмин-аманлығ истәјирәм. Бунун үчүн дә мән сүлһ тәрәфдарыјам»¹.

А. Шаиг вәтәнини гызғын севән, она бүтүн варлығы илә бағлы олан аловлу вәтәнпәрвәр сәнәткар иди. Буна көрә дә вәтәнпәрвәрлик мөвзусу онун әсәрләриндә лажигли јер тутурду.

1905-чи илдә жазылан «Вәтән» ше'риндә А. Шаиг вәтәнпәрвәрлик мөвгеләриндән чыхыш едәрәк вәтәнини нә гәдәр дәрин севдијини билдирмәклә бәрабәр, бурада гәм, мөһнәт вә кәдәр һөкмранлығыны ачы-ачы гејд едир. Онун фикринчә, Вәтән ағыр вәзијјәтдәдир, она үз вермиш олан кәдәр вә гүссә үзүндән шаир дә бу дәрдә дөзә билмәјәчәкдир:

Еј чешминин өнүндә мүчәссәм, вәтән, вәтән!
Гәлбим кими әләмләрә һәмдәм, вәтән, вәтән!..
Ејваһ, бу дәрд, мөһнәтә дөзмәм, вәтән, вәтән!
Ач, ач о гәмли көксүнү, еј мәхзәни-мәләл,
Бас бағрына бу Шаиги мөһкәм, вәтән, вәтән!»²

Һәлә 1909-чу илдә А. Шаиг «Вәрәмли һәјат» ше'риндә доғма вәтәнинә олан јүксәк мәнәһәббәтини ифадә едәрәк бу вәтәнин кәдәрли вәзијјәтинә ачыјыр. Бурада инсанын өз әмәјинин бәһрәләринә саһиб ола билмәдијиндән шикајәтләнирди. Һәмин ше'риндә А. Шаиг вәтәнин бу ачыначағлы вәзијјәти мүнәсибәтилә жазырды:

Вәтән, вәтән! Мәнә олдун мәзари-јә'с, нәдән?

¹ Абдулла Шаиг. Әсәрләри, 4-чү чилд, сәһ. 416—417.

² Абдулла Шаиг. Әсәрләри, 2-чи чилд, сәһ. 7.

Сојуг дамарларымы, аһ, иситмәди күнәшин.
Эмәл чичәкләримә һеч битирмәди јағышын¹.

А. Шаигин бу әсәрләриндә халг азадлығы илә Вәтән анлајышы бир вәһдәт һалында көтүрүлдүр, халгын һакимијјәт башына кәлмәси вәтәнин көзәлләшмәсинин шәрти кими ирәли сүрүлдүр.

Шаигин әсәрләриндә, хусусилә онун јарадычылығынын совет дөврүндә биз вәтәнпәрвәрлик дүјүғуларынын кениш вә дәрин тәрәннүмүнү, вәтәнинин, халгынын сәәдәти, рифаһы һаггындакы дүшүнчәләрини көрүрүк. Мүәллиф бу дөврдә кечмиш һәјатын тимсәлиндә тәсвир етдији һадисәләрдә дә өз дәрин вәтәнпәрвәрлијини ашкар билдирди. 1939-чу илдә «Елоғлу» әсәриндә гәһрәманын дилиндән бу сөзләри ешидирик: «Еј бизи гој-нунда бәсләјән бөјүк ана! Еј севимли, әзиз Вәтән!»².

Шаир гәһрәмәнлык үчүн ел күчүнә арһаланмаг ла-зым кәлдијини билдирди. О, «Вәтән» адлы әсәриндә Атабабанын дилиндән јазырды: «Арһајынам, билирәм ки, Елман кими оғула һеч бир шеј олмаз. Бүтүн ел онун арһасындадыр»³.

Бу әсәриндә мүәллиф халг үчүн азадлык әлдә етмәји инсан һәјатынын ән бөјүк мәгсәди һесаб едирди. Ел гәһрәманы олан Елман әсарәт зәнчиләрини парчаламаг, азадлык әлдә олунмасы јолунда фәдакарлыгла вур-ушмаг әзминдә олдуғуну билдирәрәк дејир: «Мән әсарәт зәнчири алтына кирмәк үчүн јох, о зәнчири парчаламаг үчүн доғулмушам»⁴.

Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә А. Шаигин вәтәнпәрвәрлији јени бир гүввә илә чошурду. О һәлә мүһарибәнин лап әввәлләриндә вәтәни хилас етмәк үчүн дүшмәни дармадағын етмәјин зәрурилијиндән бәһс едәрәк, буна әмин олдуғуну, вәтәнимизин бу ганлы чарпышма-ларда һөкмән галиб кәләчәјинә там инам бәсләдијини билдирди. 1941-чи илдә «Зәфәр бизимдир» адлы ше-риндә А. Шаиг мүһарибә әлејинә өз сәсини учалдыб вә-тәнә зәфәрләр арзулајараг јазырды:

¹ Абдулла Шаиг. Әсәрләри, 2-чи чилд, сәһ. 25.

² Абдулла Шаиг. Әсәрләри, 3-чү чилд, сәһ. 453.

³ *Генә орада*, сәһ. 481.

⁴ *Генә орада*, сәһ. 493.

Үрәкдән бағлыјыг ана вәтәнә,
Биз аман вермәрик азғын дүшмәнә...
Вәтәнин бајрагы чалачаг зәфәр,
Чәкил, еј гаранлык, ачыл, еј сәһәр!¹

1942-чи илдә алман истилачылары вәтәнимизин ичә-риләринә доғру ирәлиләдикләри бир заманда вәтәнпәр-вәр шаир «Вәтән нәғмәси» әсәрини јазыр:

Чағырыр Вәтән,
Истәјир көмәк.
Ону дүшмәндән
Горумаг кәрәк.
Кинлә ким ајаг
Басса өлкәмә,
Бу шанлы торпаг
Батыраг гәмә².

А. Шаиг алман фашистләринин апардығлары сојғун-чу, истилачы, чиркин мүһарибәни писләјәрәк, бу мүһари-бәдә доғма јурдумузун һөкмән галиб кәләчәјинә инанды-ғыны билдирди. О һәлә 1943-чү илдә «Вәтән нәғмәси» ше-риндә јазырды:

Еј дүнјаја ајдынлык сачан одлар дијары!
Сән еј сөймәз күнәшин хәзанкөрмәз баһары!
Еј шәрәфли тарихим, еј халгымын вүғары!
Ата-баба ирсидир гәлбимиздә ахан ган!
Әсиркәмәз өвладын сәндән чан, Азәрбајчан!³

Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә А. Шаигин вә-тәнпәрвәрлик мөвзусунда јаздығы әсәрләрдән «Вәтән» ше-ри халгымызын вәтәнпәрвәрлик әһвали-руһијјәсини күчләндирмәкдә чидди әһәмијјәтә малик олмушду. Вә-тәнә, онун һавасына, сујуна, торпағына, онун инсан әли илә јарадылан тарла вә чәмәнинә өз мәфтунлуғуну билдирән шаир јазырды:

Сән еј көзәл Вәтәним,
Јурдум, јувамсан мәним.
Сәндә хош өмүр сүрүр
Севиләним, севәним.
Сәнсән јанан чырағым.
Јурдум, јувам, очағым,

¹ Абдулла Шаиг. Әсәрләри, 2-чи чилд, сәһ. 117.

² Абдулла Шаиг. Әсәрләри, 3-чү чилд, сәһ. 62.

³ Абдулла Шаиг. Әсәрләри, 2-чи чилд, сәһ. 119.

Навам, сујум, торпагым,
Бағым, тарлам, чәмәним¹,

Мүһарибә дөврүндә вәтәнпәрвәрлији вәтәни јаделли истилачылардан азад едиб дүшмәни говмагда, ону мәғлубижјәтә уғратмагда көрән А. Шаиг 1942-чи илдә јаздығы «Кичик гәһрәман» адлы әсәриндә Азај адлы кичик бир вәтәндашын дилиндән дејирди: «Мән өз вәтәндашлыг вәзифәми јеринә јетирмишәм. Сиздән анчаг бир шеј истәјирәм. Дүшмәни вәтәнимиздән тез говун, атамы да көтүрүб зәфәрлә вәтәнимизә гајыдын»².

1945-чи илдә совет халгы Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә галиб кәлдикдә, А. Шаиг халгымызын бу шанлы зәфәрини алгышлајыр, тарихдә баш верән бу бөјүк һадисәни һагг вә әдаләтин гәләбәси кими гијмәтләндирирди. 1945-чи илдә «Зәфәр нәгмәси» адлы ше'риндә мүәллиф јазырды:

Көзүн ајдын, еј мүзәффәр халгымын оғлу, гызы!
Көзүн ајдын, доғду артыг шанлы зәфәр улдузу!
Көзүн ајдын, кечә-күндүз јол көзләјән аналар!
Еј кәлиниләр, еј бачылар, галхын ки, тој-бајрам
вар!

Гаранлыгы парчалајыб шәфәг сачан бу сәһәр,
Көзәјдынлыг верир бизә, кәтирмишдир хош хәбәр:
Чыхды јасдан, фәлакәтдән бөјүк Совет торпағы,
Сәадәтлә далғаланыр шанлы зәфәр бајрағы»³.

Шаир вәтәни бөјүк бир мәһәббәтлә севдијини, гәддар дүшмән үзәриндә ағыр иткиләр баһасына әлдә едилән гәләбәнин бөјүклүјүнү һәрарәтлә, руһ јүксәклији илә тәрәннүм едирди:

Севин, севин ана Вәтән!
Тәслим олду залым дүшмән.
Зәфәр илә дөндү орду,
Артыг олдун шәндән дә шән»⁴.

1947-чи илдә јазылан «Вәтәним» ше'риндә дә биз А. Шаигин вәтәнпәрвәрлијини кениш тәрәннүмүнү, мәһз вәтәнә шаир гәлбинин дәринликләриндән бәсләнән ән сәмими һиссләри көрүрүк:

¹ Абдулла Шаиг. Әсәрләри, 3-чү чилд, сәһ. 69.

² Абдулла Шаиг. Әсәрләри, 3-чү чилд, сәһ. 242.

³ Абдулла Шаиг. Әсәрләри, 2-чи чилд, сәһ. 120.

⁴ Абдулла Шаиг. Әсәрләри, 3-чү чилд, сәһ. 72.

Еј вәтән, еј көзәлләрин көзәли!
Гәлбимин еј севимли шаһ әмәли!»

Марағлыдыр ки, бу илләрдә А. Шаиг вәтәнпәрвәрликдән бәһс едәркән, мәһз пролетар вәтәнпәрвәрлијини нәзәрдә тутур. Буна көрә дә «Јени аиләләрә» ше'риндә «Вәтәни, халгы севмәк тапшырыгдыр Лениндән»—дејирди².

Шаигин јарадычылығында империализмә гаршы мүбаризә, милли азадлыг мәсәләси дә кениш јер тутурду. Мәсәлән, о, әрәб өлкәләринин инкилисләр тәрәфиндән әсарәтдә, мүстәмләкә вәзијәтиндә сахландығыны писләјир вә бу өлкәләрин јерли халғларыны јаделли һакимләрин талан едиб вар-јохдан чыхардығларыны тәсдиг едирди. «Тимсаһ ову» адлы әсәриндә мүәллиф инкилисләрин әсарәти нәтичәсиндә ағыр мадди вәзијәтә дүшән јерли әрәбләрин һалыны бир әрәбин дили илә белә тәсвир едир: «Оғлум, бу инкилис гулдурлары әл-голуму елә бағлајыб ки, чибимдә пул тапылсын. Јенә аз-чоһ овчулуғ әлимдән тутур»³.

А. Шаигин әсәрләриндә биз ејни заманда совет дөврүндә вәтәнпәрвәрлијин јүксәлиб јени мәзмун, јени мә'на кәсб етдијини дә көрүрүк. Мәсәлән, 1957-чи илдә о, «Көзәл инсан» мәғаләсиндә Рухулла Ахундовун илк фәалијјәти дөврүндән бәһс едәркән көстәрир ки, әсл вәтәнпәрвәрләр халгын мәнафеји уғрунда чарпышан, онун хошбәхтлији наминә һәјатыны фәда едән вәтәнпәрвәрләрдир. Совет вәтәнпәрвәрлијинини ән мүһүм хүсусијәтини өз халгына хидмәтдә көрән А. Шаиг јазыр: «Һәјатыны өз халгына һәср едән, сәадәтини онун сәадәтиндә көрән вәтәнпәрвәрләр өлмәзләр!»⁴.

Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндән сонрақы дөврдә А.Шаиг вәтәнпәрвәрлик, сүлһ, азадлыг, бејнәлмилләлчилик кими мөвзулара мејл көстәрир, өлкәмизин мәһз әмин-аманлыг шәраитиндә тәрәгги етдијини, бурада азад инсанларын хош һәјат сүрдүјүнү тәрәннүм едир. Сүлһ вә вәтәнпәрвәрлији гырылмаз әлагодә көтүрән шаир сүлһ

¹ Абдулла Шаиг. Әсәрләри, 2-чи чилд, сәһ. 132.

² Јенә орада, сәһ. 139.

³ Јенә орада.

⁴ Абдулла Шаиг. Әсәрләри, 5-чи чилд, сәһ. 334.

бајрагынын мөһз Ленин тәрәфиндән бизә вәсијјәт едилмиш бир бајраг олдуғуну көстәрир. Азадлыг вә сүлһүн ғырылмаз әләғәсиндән бәһс едән шаир «Сүлһ вә азадлыг дүшмәнләринә» ше'риндә јазырды:

Одур ки, күндән-күнә чичәкләнир өлкәмиз.
Күлүмсәјир шән һәјат, шәнләнир азад Вәтән,
Ган, кәдәр вә әсарәт силинмиш бу өлкәдән.
Һәлә бу күн хараба өлкәләр вар, елләр вар,
Һөкм сүрүр о јердә америкалы бајгушлар.
Кечә-күндүз чалышыр азадлыг дүшмәнләри
Гаранлыгдә јашатсын күнәши севәнләри¹.

А. Шаигин әсәрләриндә азадлыгга, бәрәбәрликлә Ленинин адынын ғырылмаз бағлы олмасындан, мөһз Ленинин бајрагынын азадлыг вә сәадәт кәтирдидиндән бәһс едилир:

Азадлығын ешгилә абад олур һәр вәтән!
Сүлһү јаймыш дүнјаја Вәғәнимин бајрағы,
Сәнин күчүн сөндүрмәз бу ишыглы чырағы!
Бу бајраг Ленининдир, ал күнәшдир о керчәк,
Онун мөһәббәтилә нәфәс алыр һәр үрәк.
Ленинин бајрағыдыр сүлһүн мөһкәм дајағы,
Кимин гүдрәти вардыр сөндүрсүн о чырағы?
Алим, шаир, зијалы, зәһмәткеш, кәндли, фәһлә
Кечә-күндүз инадла кешик чәкир бу сүлһә.
Ел күчү сел күчүдүр, гаршысында һәр гүввәт
Әјиләчәкдир кеч-тез, сынанмыш бу һәгигәт².

Шаигин «Азадлыг бајрамы» әсәриндә биз јенә дә тарихдә Ленинин ролунун мүәллиф тәрәфиндән бөјүк мөһәббәтлә гижмәтләндирилдијини көрүрүк. Азадлыг бајрамы мүнәсибәтилә Ленинин хидмәтләрини хатырлајан шаир јазырды:

Кәлди бөјүк шәнлик дәми,
Силди бүтүн дәрди, гәми,
Ленин—о елләр һәмдәми,
Сон верди дәрдә, ничрана³.

¹ Абдулла Шаиг. Әсәрләри, 2-чи чилд, сәһ 140.

² Јенә орада, сәһ. 140—141.

³ Јенә орада, сәһ. 142.

У ФӘСИЛ

Етика вә тәрбијә, гадын азадлыгы мәсәләләри. Педагожи көрүшләри

А. Шаигин јарадычылығында етика мәсәләләри хејли јер тутур. Онун етик көрүшләринин ингилабдан әввәлки шәраитдә нә дәрәчәдә мүтәрәгги рол ојнадығыны ајдын тәсәввүр етмәк үчүн һәммин дөврдә Азәрбајчанда јайылан бә'зи буржуа-мүлкәдар әхлаг концепсијалары илә, һәмчинин демократик чөбһәннин бајрагдарларындан бири олан М. Ә. Сабирин етик бахышлары илә таныш олағ.

Бурада јайылан буржуа-мүлкәдар идеолокијасынын мүнүм аспектләриндән бири әхлаги-етик концепсијалар иди. Бу концепсијалар Һ. С. Ајвазовун јазыларында өзүнүн бариз ифадәсини тапмышды. О, «әхлаг» категоријасындан бәһс едәркән бу мөһфуму конкрет заман вә шәраитдән тәчрид едилмиш һалда көтүрүр вә милләтин мүхтәлиф синифләри арасында кедән мүбаризәни бир кәнара атарағ, бүтүн милләт үчүн үмуми олан бир «әхлагдан» бәһс едирди. Һ. С. Ајвазовун бәһс етдији бу «әхлаг» синифләрдән вә синфи мәнәфедән кәнарда көтүрүлсә дә, чох мүәјјән бир сәсиал мөгсәд күдүрдү. Мүәллифин фикринчә, мөһз «әхлаги-һәсәнә» сәјәсиндә ејни милләтә, ејни гөвмә мәнсуб олан адамлар бир-биринин зиддинә фәалијјәт көстәрмир, бир-биринин көмәјинә көлирләр. Синифләрдән, синфи мәнәфе вә мүбаризәдән јүксәкдә көтүрүлән белә бир «әхлаги-һәсәнә» барәсиндә Һ. С. Ајвазов јазырды: «Бир гөвмдә әхлаги-һәсәнә олурса, о гөвм әфрады һеч бир заманда јекдикәринин зәрәринә чалышмајыб, бил' әкс она мүавинәтдә булунур»¹.

¹ «Фүјузат» журналы, № 27, 13 сентјабр 1907-чи ил.

Русијада биринчи ингилаб илләриндә, халг һәрәкаты далгалары гаршысында ләрзәјә дүшән мүтләгијјәт һакимијјәти амансыз чәза тәдбирләринә әл атыб ингилаби һәрәкаты ган дәрјасында боғмаға чәһд етдији бир заманда Н. С. Ајвазовун белә бир «әхлаги-һәсәнә» тәблиғ етмәси халг күтләләринин синфи шүуруну күтләшдириб онлары гәти һүчүм һәрәкәтләриндән узаглашдырмаг јолу илә мүтләгијјәтә, һаким синифләрә хидмәт етмәкдән башга бир мәгсәд күдә билмәзди.

Әхлаг анлајышыны анаданкәлмә, фитри бир шеј һесаб едән Н. С. Ајвазов һәр һалда һисс етмәјә билмирди ки, әхлаг өзү дә дәјишкәндир. Лакин о, әхлагын дәјишилмәсиндә ән башлыча, ән мүһүм рол ојнајан амилләри, әхлагда баш верән дәјишикликләрин дә ичтимаи шәраитин дәјишмәси үзүндән јарандығыны көрә билмирди. Әхлагын дәјишилмәси вә јахшылашмасында ана тәрбијәси кими бир амилин ролуну һәддиндән артыг шиширдән мүәллиф бу тәрбијәни әхлагын јахшылашдырылмасы үчүн ән мүһүм васитә һесаб едирди: «Әхлаги-һәсәнә нә гәдәр тәрбијәси-фитријјәдән тәвәллүд етсә дә, инсан хилгәтән һанз олдуғу истәдада көрә еһразитәрбијә едә билир вә һүсни-әхлаг саһиби олур. Бу хүсусда, јәни тәһзиби-әхлагда ән зијадә иш көрән вә мүһүм ролу ичра едән валидәләрдир»¹.

Н. С. Ајвазов «һүсни-әхлаг» дәрјәкән үмумијјәтлә әхлагдан, милләтә вә Вәтәнә мәнһәбәтдән данышыр, буржуа милләтчилији мөвгејиндән «милләт һадимләри» јетиширмәјә чағырырды: «Әвәт, вәтәнә мәнһәбәт демәк јалһыз вәтәнин дашдан, торпагдан, судан ибарәт олан јерләринә мүнһәсир олмајыб, бәлкә ән зијадә әф ради-мәмләкәт олан вәтәндашларә шамилдир... Вәтәни севмәк һәгигәтдә вәтәндашларә севмәк демәкдир»².

Мүәллиф «көзәл әхлагын», «әхлаги-һәсәнә»нин тәкмилә чатмасынын әләмәтләриндән бәһс едәркән, варлыларла јохсуларда бунун мүхтәлиф тәзаһүрләрини дә гејд едиб јазырды: «Бир мәмләкәтдә әхлаги-һәсәнәнин кә малә иришмәси о милләт әфдарынын вәгт вә һалы мүасид оланларын һәр дүрлү тәсисати-хејријјәјә хидмәт етмәләри, сәрвәтү саман саһиби оланларын әләми-фанидән әләми-бәгајә иртиһалларында пара вә мүлклә-

¹ «Фүјүзат» журналы, № 27, 18 сентјабр 1907-чи ил.

² *Јенә орада.*

ринин бир гисмини тәсисати-мәзкурә вә мәнәфеји-миллијјәјә тәрк вә вәғф етмәләри, бир тағымынын да етилаји-шәһни-милли уғрунда бөјүк фәдакарлыглар ибраз етмәләри кими тәзаһүраты-баһирә илә көстәрилир»¹.

Көрүндүјү кими, бурада варлылар, «сәрвәтү-саман саһиби» оланлар хејријјәчиликлә мәшғул олур, «әләми-фанидән әләми-бәгаја иртиһалларында», јәни өлүб «бу дүнјадан о бири дүнјаја кедәркән» өз пул вә мүлкләриндән бир пәј ајырырлар, амма бир башгалары, «бир тағымы да» (јәни јохсул тәбәгәләр) бөјүк фәдакарлыглар ибраз» едәрәк, чанларындан кечмәјә һазыр олурлар. Белә «ичтимаи әхлаг» принсипи ХХ әсрин әввәлләриндә Азәрбајчанда буржуа идеолокијасынын ирәли сүрдүјү әхлаги-етик консепсијалар үчүн сәчијјәви иди. Онлар мүтләгијјәт идарә үсулуна, мөвчуд ичтимаи гурулуша, бу гурулушун мәнәфејинә хидмәт едирди.

Әсрин әввәлләриндә демократик чәбһәнин рәһбәр тутдуғу әхлаги-етик консепсијаларын мәзмуну үчүн ән сәчијјәви бир нүмунә кими Сабин дүнјабахышы вә әхлаги көрүшләри үзәриндә дајанмаг олар. Сабир өз дөврүндә чәмијјәтин мүхтәлиф синифләринин, ичтимаи тәбәгә вә группларынын әхлаг нормаларынын, онларын мәнәви симасынын бир чох чәһәтләрини ајдын көрүб дәрк едә билмиш вә бунлары өз әсәрләриндә әкс етирмишдир.

Азәрбајчанда феодализмн һәлә күчлү олдуғу вә капиталист истәһсал мүнәсибәтләринин инкишаф етдији бир шәраитдә әһали ичәрисиндәки мүхтәлиф ичтимаи группларын бу вә ја башга әхлаги көрүшләри вә әхлаг нормалары мүәјјән ичтимаи синиф вә ја зүмрәнин мәнәфејини мүдафиә етмәјә јөнәлмишди.

Сабир бу мүхтәлиф синиф вә зүмрәләрин әхлаги көрүшләриндән бәһс едәркән һәмишә зәһмәткеш, мәзлум, әзилән, һүгуглары тапдаланан халг күтләләринин мәнәфеји нөгтеји-нәзәриндә дурур. Азәрбајчанда һаким ичтимаи синиф вә тәбәгәләрин мәнәви бахышлары мөвчуд ичтимаи гурулушу мүдафиә едирди. Фәһлә синфинин, зәһмәткеш кәндлиләрин, вар-јохдан чыхан күтләләрин әхлаги бахышлары исә чәмијјәтдәки итгисади, ичтимаи вә сијаси зүлмә гаршы бу күтләләрин наразылығынын

¹ «Фүјүзат» журналы, № 27, 18 сентјабр 1907-чи ил.

ифадəsi иди. Нахим синифлэрин эхлагы бахыш вэ нормаларына гаршы чыхан Сабир эһмэткеш күтлэлэрин мәнэви симасындан, мәнэви гәјда вэ нормаларындан данышаркән бунлары даһа габагчыл, даһа мүтәрэгги эхлаг нормалары кими тәгдир вэ тәгдим едирди.

Онун јарадычылыгында, хусусилә онун этик көрүшлэриндә дини эхлагын тәнгиди әсас мәсәлэләрдәндир. Сабир дини эхлагын әмәли чәһәтинә, дин нүмајәндәлэринин конкрет эхлаг норма вэ гәјдаларына тохундугда, онун тәнгиди хусусилә күчлү вэ кәсәрли олур.

XX әсрин әввәллэриндә Азәрбајчан шәраитиндә дини чәһаләтин кениш јайылдығы, мөвһумат вэ хурафатын зәһинләрдә һәлә мөһкәм көк салдығы бир заманда Сабир дини мөвһуматын халг ичәрисиндә тәрәггијә, елмин, маарифин јайылмасына мане олан чидди әнкәлләрдән бири олдуғуну, дини ајинлэрин ичрасы үзүндән күтлэлэрин кери галдығыны кәстәрирди. Халгын мәнэви тәрәггисиндә елм вэ маарифин әһмијјәтини јүксәт гүмәтләндирән Сабир кәстәрирди ки, дини эхлаг тәһсилин кениш јайылмасына да чидди әнкәл төрәдир. Сабир дини эхлаг гәјдаларынын әсас, башлыча шүарыны—дәзмәк, сәбр етмәк, әзаба гатлашмаг шүарыны ачыгча тәнгид вэ ифша едирди. О халгы дини эхлаг гәјдаларындан узаглашмаға, јахшы һәјат уғрунда гызғын мүбаризәјә чағырыр, зүлмә, әдаләтсизлијә гаршы фәал вурушмаға дәвәт едирди. Бүтүн бунлардан өтрү исә, онун фикринчә, динин «сәбр әлә» шүары арадан галдырылмалы вэ зүлмә гаршы мүбаризә апарылмалыдыр.

Сабир гәти әмин иди ки, дини эхлаг нормалары әслиндә чәмијјәтдәки варлы синифлэрин әлиндә бир аләтдир, онларын нахим мөвгәјинә һагг газандырмаг васитәсидир. Дини эхлаг варлы синифлэрин эхлагыдыр, онларын мәнәфәјинин ифадәсидир.

Сабирин әсәрлэриндә дини эхлагын тәнгиди илә јанашы XX әсрин әввәллэриндә Азәрбајчанда нахим синифлэрин, хусусилә Бақыда фәалијјәт кәстәрән буржуазиянын эхлагындан кениш бәһс едилир. Јүксәлмәкдә олан буржуазия, буржуа чәмијјәтиндәки мүхтәлиф зиддијәтләр вэ ијрәнч эхлаг гәјдалары, этик нормалар, буржуанын пула һәрислији, пул мүнәсибәтлэринин чәмијјәтдә бүтүн мүнәсибәтлэри бүрүмәси, ән ади бир әмтәдән башламыш инсан ләјагәтинә вә һејсијјәтинә, инсан дүјгуларына гәдәр һәр шәјин алғы-сатгы ва-

ситәсинә чеврилмәси, буржуа аилә мүнәсибәтлэри—бунларын һамысы Сабирин шәрлэриндә тәнгид һәдәфи олур вэ бу эхлаг гәјдаларына кениш халг күтлэлэринин, мәзлумларын, фәһлэлэрин, кәнд јохсулларынын, һәјатда бинәвә, бинәсиб оланларын эхлагы, онларын этик гәјда вэ нормалары гаршы гојулур.

Сабир гәјд едирди ки, һәјат дургун, һәрәкәтсиз һалда дәјилдир, әксинә, ичтимаи һәјатда даими бир дәјишилмә, јениләшмә, тәрәгги вардыр, заман кечдикчә инсанлар да дәјишилик, онларын арасындакы көһнә мүнәсибәтлэрин јерини јени мүнәсибәтләр тутур. «Бақы фәһлэлэринә» шәриндә Сабир бу дәјишмәнин конкрет нүмунәлэриндән, заманын, дөвранын башгалашмасындан бәһс едир. Вахтилә әзкин вә шүүрсүз олан фәһлә инди өз мәнлијини дүшүнмәјә, өз һаггыны анламаға башлајыр, өзүнүн инсан олдуғуну дәрк едир. Буна көрә дә онун чәмијјәтдә рәфтары, давранышы дәјишилик, Сабирин гәјд етдији кими, фәһлә чәсәрәтлэрин, ајага галхыр, һәр бир ишә гарышыр. Бүтүн бунлар исә буржуа эхлаг нормаларынын позулмасы, буржуазия тәрәфиндән үмүмбәшәр эхлагы кими гәләмә верилән эхлаг гәјдаларынын дағылмасы адландырылырды.

Сабир Азәрбајчанда буржуа этик көрүшәринин, эхлаг нормаларынын ајдын вә кәскин тәнгидини вермишдир. О кәстәрирди ки, буржуа үчүн вичдан вә намус анлајышлары јабанчыдыр, онун үчүн ач галан, аһналә ичәрисиндә көз јашлары төкән кимсәсизләр биқанәдир. Онун руһуна гита верән, гәлбини охшајан јалныз бир шәј вар, о да пулдур.

Азәрбајчанда капитализмин варлыгы илә бағлы олан дөврү әһатә едән Сабир јарадычылыгында буржуазиянын этик көрүшлэри, онун фәһлэләрә мүнәсибәти, бу шәраитдә пулун һәкмиранлыгы ајдын шәкилдә өз әксини тапмышдыр. Буржуа гурлушунда фәһлэләр, өз әмәјини сәрф едәрәк чәмијјәтин мадди нәмәтлэрини јараданлар инсан һүгулларындан мәһрум едилир, бурада пулсузлара, јохсуллара инсан мүнәсибәти кәстәрилмир. Буржуа чәмијјәтинин эхлаг гәјдаларыны јыгчам ифадә едәрәк Сабир бу гурулушун ләјтмотивини верә билмишдир. Буржуа чәмијјәтиндә пулун һәр шәјә гадир олмасы, онун мүстәсна рол ојнамасы Сабирин «Парадыр» шәриндә өз бариз вә дәрин ифадәсини тапмышдыр. Буржуа

эхлагынын чаныны, онун мэгзини ифадэ едэн Сабир жазырды:

Адэми адэм еjlэjөн парадыр,
Парасыз адэмин үзү гарадыр.

Капиталист жыгымындан бэһс едэркэн Сабир бунун хүсүсийjэтлэрини дә көрә билмиш вә гејд етмишди ки, буржуа сәрвәт топламаг, пул жыгмаг һөвәси илә јашајыр, бу жыгым һәдсиз, сонсуздур:

Һөвәси жыгмағадыр, жыгмағадыр һәр кәрәји
Арзусу будур: алтундан олајды дирәји.

Сабир Азәрбајчан шәрәнтиндә кәнддә дә буржуалашма процесси кетдијини мушаһидә едирди. Пул мүнасибәтләри кәндә дә дахил олур вә кәнд әмтәә төдавүлү саһәсинә чәлб едилирди. «Сәјаһәтнамәдән бир нәбзә» ше'риндә Сабир көстәрирди ки, бир тәрәфдә әзаб чәкән кәндлиләр, диқәр тәрәфдә кеф едән һакимләр дурурлар. һаким даирәләр зәһмәткеш кәндлиләрин һесабына ишрәтлә мәшгул олурлар.

Беләликлә, Сабир Азәрбајчан кәндиндә синфи зиддијjәтләри бүтүн чылпагылығы илә ачыб көстәрмиш, ханларын, бәјләрин јыртычы истисмарчы симасыны ифша етмишдир. Кәндли һәјатына даир чап олунан кәскин вә парлаг әсәрләри кәндлиләрин синфи шууруну јүк-сәлтмәјә вә онларын ингилаби һәрәкәтә даһа фәал гошулмаларына чидди көмәк едирди. Сабир варлыларла јохсуллар, бәјләр вә ханларла ач-јалавач кәндлиләр арасында әксликләри ачыб көстәрмәклә кәндлиләри һагсыз, әдаләтсиз ичтимай гурулуша сон гојмаға, бундан гуртулмаг үчүн инадлы мүбаризәјә чағырырды.

Сабир өзүндән әввәл јашајыб јарадан бир сыра реалист јазычыларын, мүтәфәккирләрин вә маарифчиләрин етик көрүшләриндәки мүсбәт чәһәтләри мәнимсәмиш, һәм дә онларын бахышларыны јени шәрәитлә, Азәрбајчанда капитализмин инкишаф етдији, биринчи рус ингилабынын башландығы вә сонра иртича дөврүнүн һөкм сүрдүјү шәрәитлә әлағадар сурәтдә хејли дәринләшдирмиш вә ирәлиләтмишди.

Сабир инсан әхлагынын өз-өзүнә, мүстәгил сурәтдә јаранмасы идејасыны рәдд едир вә көстәрирди ки, инсанларын мүнасибәтләриндә мејдана чыхан әхлагы тәсәввүрләр һәјатла, мүһитлә, объектив керчәкликлә, конкрет мөкан вә заманла билаваситә бағлыдыр. Ин-

сан дүнјаја кәләркән һеч бир гәти мүјjәнләшмиш, әзәли әхлагы бахышлары олмур. Онун бу бахышлары, мә'нәви гүсуурлары, ејибләри, јахуд хејрхаһлығы, мүсбәт әхлагы кејфијjәтләри, хасијjәтләри јашадығы ичтимай шәрәитдә јараныр, инсанын мә'нәви симасыны мүјjәнләшдирмәкдә ичтимай мүһит әсас вә һәлледици рол ојнајыр, үмумијjәтлә һәјатда олдуғу кими, әхлагы бахышларын, мә'нәви аилајышларын мәзмуну вә ичтимай мә'насы да замандан асылы олараг дәјишилир. Әбәди, һәмшәһлик, мүтләг мә'нәви гәјдалар, әхлаг нормалары јохдур. Әхлаг вә онун нормалары да үмуми дәјишилмә, јениләшмә вә инкишаф гануһуна табедир.

Сабирин фикринчә, бөјүк ишләр јалһыз биркә әмәклә көрүлә биләр. Сабир бу фикри үмуми шәкилдә гејд етмәклә кифәјjәтләнмир, ејни заманда халгы, кениш күтләләри өз мәгсәдләринә чатмаг, өз үмуми, ичтимай мәнафеләрини мүдафиә етмәк үчүн әлбир олмаға, әл-әлә вериб бирликдә чалышмаға чағырырды. Шаир халгын, кениш күтләләрин һәјатында чидди әһәмијjәти олап әмәлләр уғрунда чәсарәт вә һүнәрлә, әзм вә сәбатла чалышмаға, вәтән уғрунда, өлкәнин, халгын ешги илә мүбаризә етмәјә, белә јүксәк әмәлләрдән илһамланмаға чағырырды.

Беләликлә, Азәрбајчанда истәр буржуа идеолокијасында тәблиғ едилән етик категоријалара, истәрсә дә демократик ичтимай фикирдә тәблиғ едилән етик-әхлагы аилајыш вә категоријалара өтәри бәләд олдуғдан сонра А. Шаигин әсәрләриндә етика мәсәләләри илә әтрафлы таныш ола биләрик.

А. Шаигин әсәрләриндә етиканын бир сыра мәсәләләри өз ифадәсини тапмыш вә бу мәсәләләри мүәллиф өзүнәмәхсус бир шәкилдә һәлл етмәјә чалышмышдыр. Бә'зи мәсәләләр барәсиндә мүәллифин бахышлары кеткәдә даһа чоһ-ајдынлашмыш вә бүллурлашмышдыр.

Мәсәлән, инсанларын, хүсүсилә дә бөјүмәкдә олан наслин әмәк тәрбијәси, онларда зәһмәтсөвәрлик тәрбијә едилмәси, әмәјин инсана шан-шөһрәт газандырмасы кими мәсәләләр А. Шаигин етика һаггындакы мүһакимәләриндә әһәмијjәтли јер тутур. Онун әсәрләриндә чәмијjәт вә фәрд, тәрбијә, ичтимай вәзифә кими мүһүм әхлагы проблемләр гојулур.

Һәлә 1906-чы илдә јаздығы «Јени көмәкчи» ше'риндә А. Шаиг әмәјә олап еһтирамы, ушағларда әмәк тәр-

бийәсинин биринчи дәрәчәли мәсәлә олдуғуну тәсвир едирди. Бу әсәрдә әмәк фәалийәтинә башлајан кичик јашлы Нәбинин ишини, онун хыш сүрмәјә башламасыны, атанын севинч вә алгышларыны гејд едир вә беләликлә, ушағлары әмәк просесиндә тәрбијә етмәк лазым кәлмәси идејасыны ирәли сүрүрдү¹.

А. Шаиг бәзи етик категоријалар һаггында өз мұлаһизәләрини биядирмиш, һәм мүсбәт, һәм дә мәнфи әхлаги кејфијјәтләрдән бәһс етмиш, инсан һәјаты үчүн бунларын доғурачағы һаллары кәстәрмишдир. «Әсримизин гәһрәманлары» романында А. Шаиг фәрдләрин чәмијјәт дахилиндә јашадығларыны вә буна кәрә дә чәмијјәтин үзвү оларағ мүүјјән вәзифә дашыдығларыны гејд едиб кәстәрирди ки, һәр бир вәтәндаш чәмијјәтлә бағлы олдуғуна кәрә, бу чәмијјәтин сафлығы уғрунда чалышмалыдыр. Бу мұнасибәтлә онун үзәринә јүксәк әхлаги вәзифә дүшүр. Һәмин әсәрдә биз чәмијјәт вә фәрд проблеми илә бағлы белә бир мұлаһизәјә тәсадүф едирик: «Сән бир аилә үзвү олдуғун кими мүүјјән бир чәмијјәтин үзвү вә вәтәндашысан. Бир аилә үзвүнүн етдији јарамазлығ аилә үзвләринә нә гәдәр зијан верәрсә, онун јарамазлығы мәнсуб олдуғу чәмијјәтә, јашадығы мүнит вә өлкәјә дә бир о гәдәр зијанлыдыр. Мәним сөзләрим јалныз сизә аид дејилдир. Үмумијјәтлә бизим һәјата олан бу јанлыш көрүшүмүзү, бу бөјүк ичтимаи нөгсанларымызы, бу чиркин тәрбијә вә әхлагымызы кәстәрмәк вә бунунла кәләчәјимизи көзүмүз гаршысында чанландырмағ истәјирәм»².

Шаиг шәхси һәјатда, аиләдә ән саф, гүсурсуз мұнасибәтләрин тәрбијәсини «ичтимаи, милли, һәјати бир вәзифә» адландырырды³.

Мүәллиф инсанларын һәр чүр һәјатыны дејил, ичтимаи мәнәфе илә бағлы олан, чәмијјәтин рифаһы вә азадлығы наминә кечирилән бир һәјати јүксәк гүјмәтләндирди. Онун фикринчә, инсанларын намуслу һәјаты, чәмијјәт јолунда, ичтимаи тәрәгги вә азадлығ јолунда сәрф едилән һәјат ән чох шәрәфлидир. «Әсримизин гәһрәманлары» романында о јазырды: «Намуслу өлүм дә

намуслу һәјат гәдәр шәрәфлидир! ..Намуслу јашајанларын өлүмү дә намуслу вә шәрәfli олурмуш!»¹.

Әмәксевәрлији, садәлик вә тәвазәкарлығы тәблиғ етмәклә бәрәбәр А. Шаиг садәләвһлүк, садәдиллик әлејһинә чыхыр, бу мәнәви кејфијјәтләрин инсан үчүн нөгсанлы олдуғуну шәрһ едирди. Хүсусилә садәдилликдән бәһс едәркән мүәллиф буну даһа чох шүүрсүзлүгла әләгәландирди. 1920-чи илдә јаздығы «Јахшы арха» әсәриндә дејилир:

Садәдиллији бурах!
Пис олар јохса һалын,
Јох шүүрун, кәмалын².

Мәнфи әхлаги кејфијјәтләрдән бәһс едәркән мүәллиф һиләкәрлик, фырылдагчылығ әлејһинә чыхмыш, бу чүр мәнфи әхлаги кејфијјәтләрә гаршы сајығлығы тәблиғ етмишди. Јенә һәмин «Јахшы арха» әсәриндә о, һиләкәрлијә гаршы сајығлығын зәрурилијиндән бәһс едәрәк јазыр:

Алданмағ олмаз, анчағ
Кәрәкдир ајығ олмағ³.

Чох марағлыдыр ки, А. Шаиг ајры-ајры әсәрләриндә бу вә ја дикәр мүсбәт вә ја мәнфи әхлаги кејфијјәтләрдән бәһс етмәклә јанашы, мүүјјән һалларда бу кејфијјәтләри бирликдә көтүрүр, мәнфи кејфијјәтләрә мүсбәт әхлаги кејфијјәтләри гаршы гојур, хејир вә шәр гүввәләрини бир-бири илә әләгәдар вә бир-бири илә мұбаризәдә тәсвир едир. Мүсбәт әхлаги кејфијјәтләр тәрәфиндән чыхыш едән мүәллифин етик бахышлары никбиндир, о, фәал олмағ, сәјлә чалышмағ, хејир гүввәләринин галиб кәлмәсинә наид олмағ лазым кәлдијини ајдын дәрк едирди. 1910-чу илдә јазылан «Көзәл баһар» әсәриндә мүәллиф хејир вә шәр гүввәләрини, Гыш вә Күнәш кими бир-биринә зидд гүввәләри гаршылашдырыр вә онун тәсвириндә артығ бир сыра чарпышмалардан сонра мүсбәт, хејирхаһ гүввәләр галиб кәлир. Күнәшин Борана үстүн кәлмәсини тәсвир едән мүәллиф јазыр: «Күнәш Борана һүчүм едир. Боран онун үзәринә атылыр. Ганад-ганада чарпышырлар. Күнәшин алтын-

¹ Абдулла Шаиг. Әсәрләри, 1-чи чилд, сәһ. 288.

² Абдулла Шаиг. Әсәрләри, 3-чү чилд, сәһ. 116.

³ *Јенә орада*, сәһ. 120.

¹ Бах: Абдулла Шаиг. Әсәрләри, 3-чү чилд, сәһ. 11.

² Абдулла Шаиг. Әсәрләри, 1-чи чилд, сәһ. 190.

³ *Јенә орада*.

дакы шэфэг Боранын үзүнэ душдукчө Боран биһал олур. Јаваш-јаваш гол-ганады јанына дүшүр. Бирдәни бирә јерә јыхылыб өлүр»¹.

Күнәш кими хејирхах бир гүввә елә, халга севинч, шәнлик вә фираванлыг кәтирир. Мараглыдыр ки, Күнәшин гәләбәсиндән сонра онун елә, чамаата тә'сири барәсиндә, бу һадисәдән халгын шадланмасы мүнәсибәтилә мүәллиф јазыр:

Ел шәнләнир, чанланыр,
Чан, күлүм, чан, чан!
Севинч ичиндә һәр јан,
Чан, күлүм, чан, чан!..
Ордусуну дағытдыг,..
Гара күнә сон вердик².

Хејирхах гүввәләрлә бәдхах гүввәләр арасындакы фәрги мүәјјәнләшдирмәк үчүн шаирин әлиндә ме'јар олан амил нә иди? О нәјә әсасән бу вә ја дикәр гүввәни хејирхах вә ја бәдхах гүввәләрдән сајырды?

Белә бир ме'јар олараг мүәллиф бу вә ја дикәр гүввәләрин елә, халга, чамаата севинч, фәрәһ, бәхтијарлыг кәтирмәсини, јахуд ондан өтрү кәдәр, бәдбәхтлик доғурмасыны әсас кәтүрүрдү.

Баһарын гәләбәси мүнәсибәтилә шадлыг едән чамаат онун мәнз хошбәхтлик, бәхтијарлыг кәтирдијини гејд едир:

Дәјишди һәр бир варлыг,
Күлүмсәр бәхтијарлыг.
Јаша, јаша, еј Баһар!
Јаша даим бәхтијар!³

→ А. Шаигин көрүшләриндә әмәјә мүнәсибәт, әмәксевәрлик тәрбијәси мәсәләси апарычы јер тутурду. О һесаб едирди ки, һәјатда һәр һансы бир не'мәтә чатмаг үчүн чалышмаг, фәал олмаг, зәһмәти севмәк зәруридир. «Көзәл баһар» адлы әсәриндә мүәллиф инсаны әмәјә чағырыр, әмәк сајәсиндә инсанын мүхтәлиф мадди не'мәтләрә саһиб олачағыны сөјләјир. Јер үзүндә бүтүн

¹ Абдулла Шаиг. Әсәрләри, 3-чү чилд, сәһ. 328.

² Јенә орада, сәһ. 330.

³ Јенә орада, сәһ. 331.

не'мәтләрә мәнз әмәк адамы һөкмран олмалыдыр. Ингилабдан әввәлки илләрдә А. Шаигин әсәрләриндә бу фикрин ирәли сүрүлмәси онун вәтәндашлыг рәшадәти кими гијмәтләндирилмәлидир. Шаир дејир:

Ојан, ојан, еј инсан!
Дәјишди артыг заман.
Јох олду Гыш, Боран, Гар;
Парылдајыр хош Баһар.
Әмәк бизи чағырыр,
Торпаг, тарла бағырыр¹.

Мәнз әмәк адамы истәһсал әләтләринә, тәбии сәрвәтләрә саһиб олмалыдыр. Торпаг да, мә'дәнләр дә, дәзкахлар да онун олмалыдыр. Лакин бүтүн бунлардан башга инди һакимијјәт дә бу әмәк адамынын әлине кечмәлидир. Мәнз бу әмәк адамынын һәр шејә һаггы олдуғуну билдирән мүәллиф јазырды:

Дәзках, мә'дән сәниндир,
Торпаг, чәмән сәниндир;
Сәниндир инди фәрман,
Артыг сәнсән һөкүмран!²

Шаиг һәлә ингилабдан әввәлки әсәрләриндә мәнфи әхлаги кејфијјәтләри исләјир, инсан тәбиәти үчүн бунларын алчалдычы рол ојнадығыны гејд едирди. Мәсәлән, 1912-чи илдә «Алданма» адлы ше'риндә мүәллиф пахыллыг, һәсәд, ловғалыг, гүрүр кими, мәнфи әхлаги кејфијјәтләр әлејһинә чыхырды:

Һәсәд, гүрүр һәр бир инсанда олса,
Көпәкчә сајмасан, мәнчә, јолудур.
О жәсдә ки, јохдур белә сифәтләр,
Шаиг онун сатын алма гулудур³.

Шаиг инсанлар арасында вәфа, сәдагәт, мәнһәббәт кими дујғулары һәр васитә илә тәблиғ едир, инсанларын бир-биринә сәдагәтини, онларын мәнрибанлыг вә мұлајимлијини мүһүм әхлаги кејфијјәтләр сырасында тәрән-

¹ Абдулла Шаиг. Әсәрләри, 3-чү чилд, сәһ. 322.

² Јенә орада.

³ Абдулла Шаиг. Әсәрләри, 2-чи чилд, сәһ. 48.

нүм едирди. 1912-чи илдә јаздығы «Үрәк тикмәк, јахуд Гурбан бајрамы» әсәриндә биз бу сөзләри охујуруг:

Вөфалыја чан гурбан, чан, күлүм, чан, чан!
Вөфасыз кедәр галмаз, чан, күлүм, чан, чан!..
Вөфалы достум олса, чан, күлүм, чан, чан!
Ахтарыб тапар мәни, чан, күлүм, чан, чан!¹

А. Шаиг тамамилә һаглы олараг инсан характерини мәһз тәрбијә васитәсилә дәјишмәк мүмкүн олдуғу мулаһизәсини ирәли сүрүрдү. Буна көрә дә мүүллиф һесаба едир ки, әкәр инсан хасијјәти, инсанын тәбиәти харичи гүввәләрин, тәрбијәнин тәсири илә дәјишдирилә биләрсә, әкәр инсанын тәбиәти, хисләти бу харичи тәсириләр сәјәсиндә мүјјән истигамәтдә дәјишилиб инкишаф едә биләрсә, онда инсанлара мәһз мүсбәт, мүтәрәғи әхлағи кејфијјәтләр ашыламағ мүмкүндүр, бундан өтрү тәрбијә ән мүһүм, ән вачиб васитәдир.

Тәрбијәни белә јүксәк гијмәтләндирән шаир һәлә 1913-чү илдә «Данышан кукла» әсәриндә хасијјәт барәсиндә бу сөзләри јазыр: «Бунлар һамысы она верилән тәрбијәнин сәмәрәсидир»².

Инсан бәхтијарлығыны, онун хош күзараныны зәрури һесаба едән мүүллиф көстәрирди ки, инсанын хошбәхтлији һеч дә әлиндә олан сәрвәтин мигдары илә өлчүлмүр. Хошбәхтлик үчүн мүсбәт әхлағи кејфијјәтләрә малик олмағ, дахилән јүксәк мәһнәви аләм саһиб олмағ лазым кәлир. Јенә һәммин «Данышан кукла» әсәриндә падшаһын арвады белә дејир: «Бизим о рәијјәтимиз, фәғир адамлар да биздән хошбәхтдир. Онларын бизим гәдәр дәрләри јохдур»³.

Бәс мәнфи әхлағи кејфијјәтләри писләјән мүүллиф бунларын әвәзиндә һансы мүсбәт әхлағи кејфијјәтләри тәблиғ едир, онун фикринчә, һансы мүсбәт әхлағи кејфијјәтләр сәјәсиндә инсан шәрәфи учалыр?

Шаир көстәрир ки, инсан үчүн ән шәрәфли ад чыхаран онун әмәјидир, онун һәр чүр мадди һәмәтләр јарадан вә инсанларын сәадәтинә хидмәт едән әмәјидир. 1924-чү илдә «Әмәк пәрисинә» ше'риндә А. Шаиг јазырды:

¹ Абдулла Шаиг. Әсәрләри, 3-чү чилд, сәһ. 371.

² Јенә орада, сәһ. 373.

³ Јенә орада, сәһ. 374.

Һәр мејвә олур һасил
Зәһмәтлә, көмәкләрлә...
Алгыш сәнә, еј зәһмәт!
Дүнјаја сачан һәмәт
Сәнсэн бу әмәкләрлә¹.

А. Шаигин әмәк һаггында, әмәјин инсан һәјатында ролю һаггында бахышлары совет дөврүндә хүсусилә мөһкәмләнмишди. Әмәк инсанларыны тәрифләјән, бу мадди һәмәт јарадычыларына бөјүк еһтирам бәсләјән мүүллифин дүнјакөрүшүндә әмәк мөвзусу даһа да кенишләнир. Инди онун јарадычылығында ајры-ајры фәрдләрин әмәјинин бөјүк мигјасда әмәклә, Вәтән јолунда чәкилән әмәклә бирләшдијини көрүрүк. 1928-чи илдә јазылан «Дәмирчи» ше'риндә дејилир:

Јан очағым, дурма, јан!
Тәндир кими аловлан!
Галма күнәшдән кери.
Гызарт бу пак дәмири,..
Шәйләнсин тарла, чәмән,
Севинсин ана Вәтән!²

Совет дөврүндә јазылан әсәрләриндә мүүллифин әмәјә, әмәк адамларына бахышлары даһа да конкретләшир вә бүлүрлашыр. О һесаба едир ки, бу әмәк башгалары үчүн, бүтүн чәмијјәт үчүн фәјдалы олмалыдыр. Мәһз чәмијјәт үчүн чәкилән әмәк хүсуси һөрмәтә лајигдир. 1928-чи илдә мүүллиф «Ары» әсәриндә јазырды:

Арыјам, зәһмәткешәм,
Бал, мум чәкмәкдир пешәм...
Һамы мәнән алыр пәј.
Балымдан гој јесинләр,
Мәнә «Сағ ол!» десинләр³.

Бу илләрдә А. Шаигин әмәк барәсиндәки бахышлары хүсуси бир мәһна вә вүс'әт алыр. О мәһз зәһмәткешләр тәрәфиндән чыхыш едир вә онлары алгышлајыр. 1928-чи илдә јазылан «Дәмирчи һәмәси» әсәриндә шаир зәһмәткеш инсанлар адындан данышыр, онларын шәрәфли әмәјини бөјүк бир фәрәһлә тәрифләјир:

Голумузда гүввәт вар,
Гәлбимиздә чүр'әт вар.

¹ Абдулла Шаиг. Әсәрләри, 2-чи чилд, сәһ. 86.

² Абдулла Шаиг. Әсәрләри, 3-чү чилд, сәһ. 40.

³ Јенә орада, сәһ. 47.

Мараглыдыр ишимиз,
Жорулмаг билмәрик биз!

➤ А. Шаигин етик бахышлары онун биринчи нөвбәдә зәһмәткеш адамларын һәјаты илә бағлы олдуғуну көстәрир. О мәнз зәһмәт адамларыны, онларын ағыр олса да, чәмијјәт үчүн фајдалы вә эвәзсиз олан әмәјини јүксәк тутур, инсанлара гаршыја гојдуғлары мөгсәдә чатмагда мөтанәтли вә сәбатлы олмағы төвсијә едирди. Һәлә 1934-чү илдә «Ојунчу бағалар» ады илә јаздығы әсәриндә мөтанәт тәблиғ едән шаир дејирди: «Һәр ишдә мөтанәтли, дәјанәтли олмаг лазымдыр»¹.

Мүәллиф Азәрбајчанда Совет һакимијјәти гурулдугдан сонрақы илләрдә тәрбијә, тәлим мәсәләләринә, хүсусилә илә тәрбијәсинә хүсуси әһәмијјәт верирди. Онун бир сыра етик вә педагожи бахышлары бәдин әсәрләриндә өз әксини тапмышдыр. Мүәллиф иләдә, хүсусилә валидејиләрлә ушаглар арасында сәмими мүнәсибәтләр јаранмасыны дүзкүн тәрбијәнин әсас амилләриндән бири сајырды. Мәнз бу чүр сәмими, мейрибан мүнәсибәтләр јетишмәкдә олан нәслин дүзкүн тәрбијәсинә хидмәт едә биләр. Ејни заманда мүәллиф мөктәб һәјатында мүәллимләрлә шакирдләр арасында белә бир сәмимијјәт вә мейрибанлыг јаранмасыны, мүәллимләрә һөрмәт вә е’тимада әсасланан мүнәсибәтләрин бәргәрар олмасыны зәрури сајырды. 1926-чы илдә јазылан «Вәзифә» әсәриндә мүәллиф мүәллимин дилиндән дејир: «Арамызда рәсмијјәтдән артыг сәмимијјәт вар. Сәмимијјәт исә бу мәсәләдә мәнә бөјүк јардым етди»².

Бурада шакирдин «Һәр чүр мадди еһтијачларыны тә’мин етмәјә» чалышан атасынын һәмји мүлаһизәләри илә кифајәтләнмәк мүмкүн олмадығыны билдирән мүәллиф бөјүкләрлә кичикләр, мүәллимләр вә валидејиләрлә ушаглар арасында сәмимијјәт вә мейрибанлыға дүзкүн тәрбијәнин әсасыны тәшкил едән амилләр кими бахырды.

А. Шаиг шәхси хошбәхтлик вә илә сәәдәти кими мәсәләләр һағгында да өз бахышларыны билдирмишди.

¹ Абдулла Шаиг. Әсәрләри, 3-чү чилд, сәһ. 38.

² *Генә орада*, сәһ. 220.

³ Абдулла Шаиг. Әсәрләри, 1-чи чилд, сәһ. 80.

Онун фикринчә, илә һәјатынын сәәдәтини бу иләнин өз дахилиндә ахтармаг лазым кәлир. Илә үзвләринин хасијјәти, характери, онларын үмуми илә сәәдәтинә чан атмасы мүһүм шәртдир. Мүәллиф јазырды: «Бәхтијарлығы узагларда ахтаранлар чох јанылырлар. Ону һәр кәс өзү, һәр шәјдән әввәл, илә һәјатынын гурулушунда ахтармалыдыр»¹.

А. Шаигин әсәрләриндә илә тәрбијәси, ушагларын чәмијјәтдә дүзкүн мөвгә тутан бир вәтәндаш кими јетишмәсиндә бу тәрбијәнин ролу мәсәләләринә аид там бир сыра мүлаһизәләр тапмаг мүмкүндүр. Мүәллиф һесаб едирди ки, кәнчләрә верилән тәрбијәдә башлыча јерләрдән бирини бөјүкләрин шәхси нүмунәси тутмалыдыр. Ата-ананын шәхси әхлагы, онларын бир-бири илә рәфтари, онларын давранышы ушагларын тәрбијәсиндә чох мүһүм рол ојнајыр. Нүмунә күчү тәрбијәдә мүһүм амилдир. Белә бир нөгтеји-нәзәрдә дуран мүәллиф һәлә 1935-чи илдә јаздығы «Хасај» повестиндә дејирди: «Балакиши илә һәјатыны, ушагларына тәрбијә вермәк јәлләрыны доғру дүшүнүр, кәзәл алајырды. Оун тәмиз әхлагынын, кәзәл рәфтаринын да Хасаја ајрыча бир тә’сири варды. Балакиши өз вәзифәсиндә олдуғча чидди, доғру, чалышган бир инсан иди»².

Лакин А. Шаиг тәрбијә мәсәләләриндә, кәзәл әхлаги сифәтләрин кәнч нәслә ашыланмасында һеч дә јалныз мәнәви амилләри гејд етмәклә кифајәтләнмир, тәрбијәнин мадди субстратларына да чидди јер верирди. Онун әсәрләриндә кәнч нәслин тәрбијәси үчүн әмәк мүһүм амилләрдән бири кими өн сыраја гојулур: «Сәвәт инсаны зәһмәтә алышдырыр. Зәһмәт исә әхлаг вә сағламлығын ачарыдыр»³.

Мүәллиф әхлаг мәсәләләриндә диггәтимизи чәлб едән белә бир гәнаәтә кәлирди ки, инсанларын әхлагы фитри, анаданкәлмә дејилдир, әхлаг мүнһитин тә’сири мәнәсулудур. «Хасај» әсәриндә мүәллиф шакирдләрин дүшүнчәсинә, онларын психолокијасына фәал тә’сир көстәрмәјин, онлары дүзкүн истигамәтдә тәрбијәләндирмәјин зәрурилији идејасыны тәблиғ едирди.

Совет дөврүндә А. Шаигин етик бахышлары кет-кәдә даһа да тәкмилләшмишди. Һәлә 1935-чи илдә вә сонра-

¹ Абдулла Шаиг. Әсәрләри, 1-чи чилд, сәһ. 81.

² *Генә орада*, сәһ. 128.

³ *Генә орада*, сәһ. 149.

лар жаздыгы бир сыра эсэрлэриндэ шаир мүнитин инсан тэбиэтинэ мүэжэнедичи тэ'сир көстөрмэсиндэн, инсан психолокијасынын мэхз харичи мүнитин тэ'сири алтында дәјишилмэсиндэн бэхс едирди. «Хасај» пјесиндэ совет мүэллимлэринин гаршысында шакирдлэрин эхлаг вэ давранышына, онларын психолокијасына мүсбэт истигамэтдэ тэ'сир көстөрмэк лазым кэлдијини билдирэн мүэллиф жазырды: «Унутма ки, биз совет мүэллимјик. Биз ушаг гэлбинин мүнэндиси, јени нэслин мүрэббисијик; онларын нөгсанларыны ислаһ етмэк бизим вэзифэмиздир»¹.

Ејни заманда А. Шаиг инсанларда, хүсусилэ кэнч нэсилдэ ирадэли олмаг кими бир кејфијјэтин тэрбијэсинэ хүсуси эһемижјэт верирди. Гаршыја гојулан мэгсэд угрунда там мэтанэт вэ ирадэ илэ чалышмаг лазымдыр, ирадэ инсанлара өз мэгсэдлэринэ чатмагда көмөк едир: «Ирадэнин элиндэ йэр шеј ачиздир»².

А. Шаиг инсан тэбиэтинин, инсан психолокијасынын дәјишдирилмэси процесинин узун сүрэн бир процес олдуғуну, онун харичи алэмдэ мүхтэлиф шэртлэрлэ баглы олдуғуну гејд едирди. О билдирди ки, инсан тэбиэтинин дәјишдирилмэси үчүн ичтимаи мүнит, ичтимаи шэраит вэ бунун бир һиссэси олараг билаваситэ инсанын јашадыгы вэ чалышдыгы коллективин ичэрисиндэ јаранмыш олан мүнит һэлледичи рол ојнајыр: «Инсан беш күндэ дәјишмэз, ону дәјишдирмэјэ мин-бир шэраит лазымдыр. Мэн сөһр вэ мө'чүзэ адына һеч бир шеј билмирэм. Бир дэ, онлары мэн дәјишдирмэдим, бу күнкү мүнит, ичтимаи аилэ һэјаты дәјишдирди»³.

Инсанларын дәјишдирилмэсиндэ, онларын ичтимаи фајдалы һэјат үчүн тэрбијэ едилмэсиндэ бизим јени социализм гурулушунун, бурада јаранмыш олан мүнитин һэлледичи рол ојнамасы мүэллифэ тамамилэ ајдын иди. О, мөктэблilэрин психолокијасында, онларын эһвалирунијјэсиндэ эмэлэ кэлэн дәјишикликлэрдэн бэхс едэркэн мөктэблэ аилэнин ејни истигамэтдэ вэ бирликдэ тэ'сир көстөрмэсинин зэрурилијини гејд едирди. «Хасај» эсэриндэ биз инсан психолокијасына мүнитин тэ'сири барэсиндэ мүэллифин ашагыдакы мулаһизэсини көрүрүк:

¹ Абдулла Шаиг. Эсэрлэри, 3-чү чилд, сэх. 409—410.

² *Генэ орада*, сэх. 411.

³ *Генэ орада*, сэх. 423.

«Хасајы јени социалист мүнити, ичтимаи аилэ һэјаты, Камил мүэллимни сарсылмаз ирадэси дәјишдирди»¹.

Мараглыдыр ки, бурада инсанларын психолокијасыны дәјишдирмэкдэ истэр ичтимаи мүнитин ролу, истэрсэ дэ ајрыча фэрдин ролу көстэрилмишдир. Бунунла бэрабэр шакирдлэрин тэрбијэси үчүн мүэллиф «мөктэблэ аилэ бирлијини» зэрури шэрт һесаб едирди.

А. Шаигни јарадычылығында ингилабдан сонракы дөврдэ дэ мәнфи эхлаг кејфијјэтлэрин пслэнмэси, бунларын инсан шэхсијјэти үчүн ејибли олмасы фикри тэблиғ едилди. О, мөнэви сафлыға, эхлаги көзэллilэ чағыран бир сэнэткар иди. Шаигни фикринчэ, инсанын жүксэклији, онун мезијјэт вэ фэзилэти үчүн мүсбэт эхлаг кејфијјэтлэр чох мүнүм рол ојнајыр. 1936-чы илдэ «Аилэ һэјатынын он алты иллији» адлы ше'риндэ мүэллиф шөһрэтэ вэ сэрвэтэ ујмағын инсана шэрэфсизлик кэтирдијини, еји-ишрэтин инсан үчүн мәнфи бир һал олдуғуну гејд едэрэк жазырды:

Ујмадым сэрвэтэ, ада, шөһрэтэ;
Ујмадым јол вуран кејфэ, ишрэтэ².

«Араз» эсэриндэ мүэллиф јенэ дэ эхлаг мäsэлэлэри илэ элагэдар олараг инсанларын мөнэви сафлығыны, онларын эмөјэ дүзкүн мүнасибэтини, эмэксөврлијини, гајгыкешлијини жүксэк эхлаг кејфијјэтлэр сырасында көстэрир, «тэмиз, саф мөнэвијјаты, мэрдлији, ишэ, эмөјэ олан мөһэббэти, гајгыкешлији»³ мүнүм мөнэви хүсусијјэтлэр сајырды.

Чох мараглыдыр ки, А. Шаиг мэхз халгы өн жүксэк эхлаг сифэтлэрин дашыјычысы һесаб едирди. О көстэрирди ки, халг, ел үрәјиачыгдыр, хэсислијэ, намэрдлијэ зиддир. 1938-чи илдэ јазылан «Гочполад» эсэриндэ биз халгын, кениш күтлэлэрин бөјүк вэ жүксэк эхлаг кејфијјэтлэри һаггында бу сөзлэри охујуруг:

Ел элиачыгдыр, үрәји кениш,
Хэсислик, намэрдлик, јалан билмэмши⁴.

¹ Абдулла Шаиг. Эсэрлэри, 3-чү чилд, сэх. 424.

² Абдулла Шаиг. Эсэрлэри, 2-чи чилд, сэх. 112.

³ Абдулла Шаиг. Эсэрлэри, 1-чи чилд, сэх. 485.

⁴ Абдулла Шаиг. Эсэрлэри, 2-чи чилд, сэх. 227.

Беләликлә, биз А. Шаигин өз ярадычылыгында һәлә ингилабдан әввәлки илләрдән бәри мүсбәт әхлаги кеј-фијјәтләр тәблиғ етдијини, инсанларын мәнфи әхлаги кејфијјәтләрдән узаглашмасынын зәрурилији һаггында дәнә-дәнә бәһс етдијини көрүрүк.

Совет һакимийјәти илләриндә А. Шаигин әхлаги-етик бахышлары даһа да дәринләшиб камилләшмиш вә о ән көзәл әхлаги кејфијјәтләри кениш халг күтләләриндә, зәһмәткешләр ичәрсиндә тапмышдыр.

Бөјүк Вәтән мұһарибәси башландыгдан сонра шаирин ярадычылыгында әмәјин тәрәпнүмү хүсусилә дәрин бир мәнә алырды. Мәһз белә бир кәркин тарихи шәраитдә јазылан «Вәтән» пјесиндә А. Шаиг вәтән јолунда чәкилән әмәјин зәрурилијиндән бәһс едәрәк дејирди: «Алын тәри намус тәридик. Сәнин кечә-күндүз сөнмәк билмәјән бу очагын ел үчүн хејир, бәрәкәт очагыдыр»¹.

Ејни заманда шаирин совет дөврүндә јаздыгы әсәрләриндә биз үмуми әхлаги кејфијјәтләрин тәрбијә олундуғуну, хүсусилә нәзакәт вә давраныш гајдаларынын, бөјүјә һөрмәт, онун мәсләһәтләри илә һесаблашмаг лазым кәлмәси фикирләринин тәблиғ олундуғуну көрүрүк. «Сөзүн гијмәти» әсәриндә мүәллиф белә бир еһтирамын кәнчләр үчүн, ушаглар үчүн зәрурилијини билдирир: «Ата, о чаваһир нә гәдәр гијмәтли олса, сәнин сөзүн мәним үчүн даһа гијмәтлидик»².

Совет дөврүндә инсанларда мүсбәт әхлаги кејфијјәтләр тәрбијәсинә јүксәк әһәмијјәт верән мүәллиф ејни заманда пис, «јаман» әхлаги сифәтләрдән узаглашмагын инсан үчүн зәрурилијиндән бәһс едәрәк 1945-чи илдә «Ата өјүдү» ше'риндә јазырды:

Јахшыны мәнимсә, јамандан ваз кеч!
Дүшүнән аглын вар, дујан үрәјин,
Бунларла күлүмсәр һәр бир диләјин³.

Јенә бу дөврдә А. Шаиг һесаб едирди ки, һәсәд, пахыллыг, башгасынын мүвәффәгијјәтинә мане олмаг ән бөјүк мәнфи кејфијјәтләрдир. Һәсәд вә пахыллыг әлејһинә чыхан шаир јазырды:

¹ Абдулла Шаиг. Әсәрләри, 3-чү чилд, сәһ. 482.

² Јенә орада, сәһ. 247.

³ Абдулла Шаиг. Әсәрләри, 2-чи чилд, сәһ. 122.

Гулағындан һәсәд сырғасы асма,
Өлиндән тутанын башындан басма¹.

А. Шаиг дүзлүк, доғрулуғ кими јүксәк әхлаги кејфијјәтләри, инсана зијијәт олап тавазәкарлығы тәрәннүм едир, инсанларын мәнәви чәһәтдән даим тәкмилләшмәсини зәрури сајырды. Јенә һәмин ше'риндә о јазырды:

Әјријә баш әјмә, чәсур ол, чәсур,
Һагга мөһкәм јапыш, фикриндә бәрк дур!
Һәр һиссә гапылма, гәлбини бәркит!
Доғруну доғрулар ағзындан ешит...
Бир һүнәр кәстәрсән нә кәрәк гүрур,
Гүрура гапылмаз саглам бир шүүр...
Өзүнү камалдан камала јетир².

Чох марағлыдыр ки, А. Шаиг инсанын өзүндә мүсбәт әхлаги кејфијјәтләр тәрбијә етмәсинин, онун дахилән камилләшмәсинин зәрурилијиндән бәһс едәркән хүсусилә гејд едирди ки, инсан биликләрә јијәләнмәлидик, онун күчү елми биликләрдәдик, чәмијјәтин тәрәггиси елм вә биликлә әлағәдардыр:

Биликлә гүввәтли олмаға чалыш!..
Тәрәгги билијә бағлыдыр анчаг³.

1946-чы илдә исә о өз рүбаиләриндән бириндә һәјатда вичдан илә јашамағы төвсијә едирди:

Дүнјада бәхтијардыр әкдијини бичәнләр,
Бу һәјат сәһнәсиндән вичдан илә көчәнләр⁴.

Јенә бу илләрдә мүәллиф инсан хошбәхтлији проблеминә јенидән гајытмыш вә сәадәтлә сәрвәтин мұнасибәти мәсәләсини ајдынлашдырмаға чалышмышды. «Уста Бәхтијар» әсәриндә мүәллиф јохсул адамын хошбәхтлик, сәадәт һаггында мүлаһизәләрини билдирир, онун бу аңлаышларынын вар-дөвләтлә, сәрвәтлә бағлы олмадығыны, сәрвәтин инсана сәадәт кәтирә билмәдијини иддиә едир. Бу әсәрдә шаир белә бир мүддәә

¹ Абдулла Шаиг. Әсәрләри 2-чи чилд, сәһ. 123.

² Јенә орада, сәһ. 122—123.

³ Јенә орада.

⁴ Јенә орада, сәһ. 129.

ирэли сүрүр: «Бәхтиjarлыг һаггында мәннм фикрим башгадыр. Ону чәлал вә дәбдәбә илә өлчмәк олмаз»¹.

Ејни заманда А. Шаиг азадлыгга мәнһәббәт анлајышлары һаггында вә бунларын бирләшмәсиндән, азад мәнһәббәтдән, инсанлар арасында сәммимјјәт јаранма-сында бәһс едирди. Азад мәнһәббәт, хусусилә сәнәтә мәнһәббәт инсан үчүн јүксәк нәмәтләрдәндир. Һәм дә әсл сәммимјјәт вә хејрхәһ мүнәсибәтләрин јухары һаким даирәләр ичәрисиндә дејил, мәнз зәһмәткешләр ичәрисиндә бәргәрар олдуғуну иддиа едән мүәллиф јенә һәмнн «Уста Бәхтијар» әсәриндә јазырды: «...азад мәнһәббәтдән доған сәммимјјәт шаһ сарајында тапылмаз»².

1947 вә 1948-чи илләрдә јазылан әсәрләриндә, хусусилә «Залым падшаһ вә әкинчи» адлы мәнзум әсәриндә шаир јахшылыг-јаманлыг анлајышларыны ирәли сүрәрәк јахшылығы мәнз мәзлумлара дајаг олмаг мәнәсында анлајыр. Инсанлара, мәзлумлара, әзиләнләрә хејрхәһ олмаг, онлара көмәк кестәрмәк шаирин етик бахышларынын әсасларыны тәшкил едән башлыча мүдәалардан биридр:

О күндән ки, инсан оғлу
Бу дүнјаја ајаг басмыш,
Бә'зи тутмуш доғру јолу,
Бә'зи о һагг јолдан азымыш.
Бә'зи хејрә олмуш јолдаш,
Ајрылмамыш әсла ондан.
Јахшылыгга ишләтмиш баш,
Ады дилдә олмуш дастан.
Мискинләрә, дүшкүнләрә
Ағыр күндә дајаг олмуш.
Јарамыш һәр хејрә, шәрә,
Јаманлыгдан узаг олмуш³.

Бәс шаирин фикринчә, пислик нәдән ибарәтдир? Бу мәнәви-әхлаги категоријанын мәзмунуну мүәјјән етдикдә дә шаир синфи мөвгедә дурмуш, шәрин әсасында халга, зәһмәткеш күтләләрә, мәзлумлара пислик етмәк дурдуғуну кестәрмишдир. Беләликлә, өз етик бахышла-

¹ Абдулла Шаиг. Әсәрләри, 3-чү чилд, сәһ. 260.

² *Јенә орада*, сәһ. 263.

³ *Јенә орада*, сәһ. 185.

рында синфилијә әсасланан шаир шәр анлајышынын шәрһиндә јазыр:

Бә'зиси дә шәрә ујмуш,
Чапмыш, чалмыш инсанлары.
Халгы јаман күнә гојмуш,
Гырмыш күнаһсыз чанлары.
Һагг сөјләјән ағызлара
Јумруг, топпуз, гыфыл вурмуш.
Мин зилләтлә чәкмиш дара,
Инсанлара ган гусдурмуш.
Јетимләрин көз јашыла
Ишләтмиш һәр дәјирманы,
Аһ, фәрјадын вәл дашыла
Көјә совурмуш хырманы¹.

А. Шаиг ачыг гејд едирди ки, јахшылыг вә пислик анлајышлары ичтимаи, синфи маһијјәт дашыыр, мәнз халга, зәһмәткеш тәбәгәләрә зүлм едәнләр ән бөјүк һаггсызлыг төрәтмиш олурлар, мәнз онларын әмәлләри пислик анлајышынын мәзмунуну тәшкил едир. О, варлы, һаким тәбәгәләрин мәнфи әхлаги кејфијјәтләриндән данышаркән ејни заманда онларын шөһрәт дүшкүнү вә горхаг олдуғларыны кестәрирди. Шаһын әхлаги кејфијјәтләриндән бәһс едәркән шаир јазырды:

Бу ад, сан, шөһрәт дүшкүнү
Сығмаз имиш јерә, көјә.
Гансыз кечмәз имиш күнү,
Дүнјада мән варам, дејә
Хаин адам горхаг олур,
Шүбһәләнәр һәр бир шејдән,
Гәлбинә кин, гәзәб долур,
Мәнлијини дүшүнәркән².

Бөјүк Вәтән мүнәрибәсинин гәләбәсиндән сонра шаир дүшүндүрән ичтимаи проблемләр ичәрисиндә ән мүнүм јер тутан мәсәләрдән бири јени инсанын тәрбијәси, онун јетишдирилмәси мәсәләси иди. Чәмијјәтин фәал гуручуларынын инкишаф перспективләриндән бәһс едәркән мүәллиф онларын һәртәрәфли инкишафыны, јени нәслин һәм әгли, һәм дә физики чәһәтдән аһәнк-

¹ Абдулла Шаиг. Әсәрләри, 3-чү чилд, сәһ. 185.

² *Јенә орада*, сәһ. 186.

дар сурәтдә инкишаф етмәсини зәрури сајырды. О, «сағлам биликлә сағлам бәдәнин» вәһдәтинә јени чәмијјәт гуручулары үчүн зәрури шәрт кими бахырды. Буна көрә дә 1949-чу илдә чап олунан «Идман нәғмәси» әсәриндә мүүллиф совет мәктәбинин мәһз белә һәр-тәрәфли инкишаф етмиш шәхсијјәт јетирмәсиндән бәһс едәрәк јазырды:

Миннәтдарыг мәктәбмизә,
Савад, билик верир бизә.
Сағлам билик, сағлам бәдән
Олса чичәкләнәр Вәтән.
Гој күчләнсин кәнч нәслимиз,
Кәләчәјә һакимик биз!¹

Кәләчәјин гуручулары олан јени нәслин гаршысында нәһәнк вәзифәләр дурдуғуну гејд едән мүүллиф көстәрирди ки, онлар јени һәјат, јени чәмијјәт, коммунизм чәмијјәти јаратмалыдырлар. Бу чәмијјәт елми биликләр әсасында гурулмалыдыр. Јени коммунизм чәмијјәтинин тәмәлини гојан кәнч нәслин биликләрә јијәләnmәси зәрурилијини ајдын билдирән мүүллиф јазырды:

Кәләчәкчин јорулмадан
Бизик јени һәјат гуран.
Билик илә коммунизмә
Бизик мөһкәм тәмәл гуран.
Гој күчләнсин кәнч нәслимиз,
Кәләчәјә һакимик биз!²

Беләликлә, А. Шаигин вәтәнпәрвәрлик дуғулары ону јени һәјат гурмаға, кәләчәк коммунизм чәмијјәтинин әсасларыны гојмаға бүтүн халгы, хусусилә кәләчәјин һакими олан кәнч нәсли сәфәрбәрлијә алмагла әлағәдар иди.

Шаирин мұһарибәдән сонра јазылан бир сыра әсәрләриндә, о чүмләдән 1950-чи илдә јаздығы «Чалышан газанар» вә «Бир Мај» әсәрләриндә дә биз онун әмәк тәрбијәсинә хусуси әһәмијјәт вердијини көрүрүк. Бу әсәрләриндә мүүллиф ушағлары тәнбәллијә ујмаға, зәһмәт сајәсиндә өз мөгсәдләринә наил ола билә-

чәкләрини баша дүшмәјә чағырырды. Шәнлији, һүнәри зәһмәтлә, әмәклә бағлајан мүүллиф јазырды:

Оғлум, һәр шеј севир зәһмәт,
Тәнбәл зијан чәкәр, әлбәт!..
Чох газанар чох чалышан.
Зәһмәтсиз бал јемәк олмаз!¹

«Бир Мај» әсәриндә исә шаир мәһз зәһмәт, чамаат үчүн, чәмијјәт үчүн чалышмағ сајәсиндә јалныз ајры-ајры шәхсләрин, фәрдләрин дејил, бүтөв бир елин, чәмијјәтин дә өзү үчүн хош һәјат гура билдијини тәс-вир едир вә зәһмәт бајрамыны алгышлајырды:

Елин шәнлик әјјамыдыр,
Зәһмәт, һүнәр бајрамыдыр².

Шаиг јалныз шәхси һәјаты тә’мин едә биләчәк бир әмәкдән дејил, ејни заманда ичтимаи әмәкдән, халғ үчүн фајдалы әмәкдән, халгын рифаһи наминә чәкилән әмәкдән бәһс едирди: «Халға хидмәт етмәк арзусу вә ата-ана мөһәббәти чаванлығымдан зәһмәти мәнә севдирди. Билијими вә тәчрүбәми артырмағ үчүн сәрф етдијим бөјүк зәһмәт нәтичәсиндә газандығым мүвәффе-гијјәтләр әмәјин бөјүк гүдрәтини мәнә анлатды. Мән зәһмәтин һәјатын чөвһәри вә һәр мүвәффегијјәтин ача-ры олдуғуна о замандан инандым»³.

А. Шаиг хусусилә Азәрбајчанда Совет һакимијјәти гуруландан сонра зәһмәтин инсана зөвг вердијини, онун артыг нәинки јашајыш васитәси, һәм дә мәнәви илһам мәнбәји олдуғуну гејд едәрәк көстәрирди: «Һәр саһәдә олур-олсун, дүнјада зәһмәт чәкиб јаратмагдан ләззәтли шеј јохдур»⁴.

А. Шаигин әсәрләриндә ингилабдан әввәлки Азәрбајчан шәраитиндә гадынларын вәзијјәти мәсәләләринә дә хејли диггәг јетирилир. О өз әсәрләриндә көстәрир ки, ингилабдан әввәл Азәрбајчан гадынлары һәр чүр һүгүгдан мәһрум идиләр, онлары һәтта һејван вәзијјәтинә ендирмишдиләр, пула сатырдылар. Гадынларын

¹ Абдулла Шаиг. Әсәрләри, 3-чү чилд, сәһ. 77—78.

² *Генә орада*, сәһ. 79.

³ Абдулла Шаиг. Әсәрләри, 5-чи чилд, сәһ. 143.

⁴ *Генә орада*, сәһ. 301.

¹ Абдулла Шаиг. Әсәрләри, 3-чү чилд, сәһ. 76.

² *Генә орада*.

чәмијјәтдә тутдуглары мөвгә әслиндә һәбсхана вәзијәтини хатырладырды. Ингилабдан әввәлки Азәрбајчан мүнтиндә гадынларын ичтимаи, игтисади вә сијаси чәһәтдән белә һүгүсүз вәзијјәтини тәсвир едән мүәллиф 1908-чи илдә «Нишанлы гыз» ше'риндә јазырды:

Һејван кими сәрвәтә сатылдым,
Сучлу кими зиндана атылдым¹.

Јенә һәмин илләрдә А. Шаиг гадынларын ичтимаи вәзијјәтиндән, онларын көлә һалына салындыгларындан бәһс едәркән ејни заманда ичтимаи һәјатда гадынларын ојнаја биләчәкләри ролу шиширдирди. Онун 1912-чи илдә јаздығы «Ишыг мәнбәји» ше'риндә белә бир фикир вар ки, ичтимаи тәрәггинин әсасы мәнз тәрбијәли аналардыр. Онун фикринчә, һәр бир милләтнин тәрәггиси гадынлардан асылдыр:

Тәрәгги етмәјә лазымдыр анчаг:
Тәрбијәли аналарын гучағы.
Гадында һәр милләт ејләр тәрәгги,
Гадындыр милләтнин шамы, чырағы.
Јыхар бир милләти, бүтүн мәнв едәр
Гадынларын тәрбијәсиз галмағы.
Јаша, адын дүнја дурунча галсын,
Милләт, вәтән илә биркә учалсын!²

А. Шаигин мөгәләләриндә дә биз онун гадынларын вәзијјәти вә онларын чәмијјәтдә ојнамалы олдуглары ичтимаи рол һаггында гиймәтли мүлаһизәләрә раст кәлирик. 1917-чи илдә чап едилән «Ханым әфәндиләрә!» мөгәләсиндә о јазырды: «Бу күн бу тәчрүбә мејданында гадынларын ојнаја биләчәји рол вә ифа едәчәји вәзифә олдугча дәјәрли вә әһәмијјәтлидир»³.

Азәрбајчанда Совет һакимијјәти гурулдугдан сонра гадын мәсәләси үзәринә јенидән гајыдан А. Шаиг бүтүн Шәргдә гадынлары гијамла, зорла азадлыг әлдә етмәјә чағырды. 1921-чи илдә јазылан «Шәрг көзәлине» ше'риндә мүәллиф дејирди:

Бир заман олмушдун Шәргин әсири,
Шимди чейнәр сәни Гәрбин зәнчирин,..

¹ Абдулла Шаиг. Әсәрләри, 2-чи чилд, сәһ. 19.

² Јенә орада, сәһ. 52.

³ Абдулла Шаиг. Әсәрләри, 4-чү чилд, сәһ. 126.

Галх, гијам ејлә, еј Шәргин көзәли,
Гыр сәни ипләдән о кирли әли¹.

А. Шаигин әсәрләриндә ингилабдан әввәлки шәраитдә гадынларын вәзијјәти вә совет дөврүндә онларын һәр чүр һүгүгләра малик олмасы, ичтимаи вәнгтисади, сијаси бәрәбәрлијә чатмасы мәсәләләри әтрафлы шәрһ едилди. Кечмиш Азәрбајчан шәраитиндә гадынларын вәзијјәти мәсәләсинә бир даһа гајыдан мүәллиф 1926-чы илдә «Әмәкчи гадынлара» адлы әсәриндә јазырды:

Көһнә, чүрүк чәмијјәт хор бахарды гадына,
Јарашмырды о тәһгир онун јүксәк адына.
Алын тәри төкәрәк чыхмамышды араја,
Кирмәмишди әмәкдә еркәклә бир сыраја.
Учурумлу һәјатын ениш-јохуш јоллары
Титрәдирди о күчсүз ајаглары, голлары².

Ејни заманда А. Шаиг јени чәмијјәт шәраитиндә гадынларын вәзијјәтинин әсаслы сурәтдә дәјишилдијини гејд едирди. Онун фикринчә, инди гадынларын үзүнә кениш јоллар ачылмышдыр, бу күн гадынлар өз әмәји сәјәсиндә јүксәлмәлидирләр. Һәм дә А. Шаиг гадынлары әмәкдә иштирак етмәклә бәрәбәр биликләрә, елмләрә јијәләнмәјә чағырды. Ичтимаи тәрәгги үчүн биликлә әмәк бирлијинин зәрурилији фикрини ирәли сүрән шаир ејни заманда гадынларын да бу ики бөјүк гүввә сәјәсиндә јүксәлмәсини зәрури һесаб едирди:

Гадын, еј бөјүк инсан, парла јүксәк адынла!
Бизим јени гурулуш јүксәләчәк гадыла!..
Гадынлығын өнүндә бу күн кениш бир јол вар.
Еркәклә бир сырада о чалышар, чапалар.
Учурумлар адлајан, еј мөһтәрәм гадын, сән
Әмәјинлә јүксәлмәк бу күн һаггын, вәзифән!
Сән варлығынла сарыл билијә вә зәһмәтә,
Вүчүдун вә голларын долсун сағлам гүввәтә³.

¹ Абдулла Шаиг. Әсәрләри, 2-чи чилд, сәһ. 75, 76.

² Јенә орада сәһ. 92.

³ Јенә орада.

Јени һәјат шәраитиндә гадынларын билик вә бачарығы, онларын исте'дады үчүн кениш имканлар ачылмышды. Белә бир шәраитдә гадынын азад әмәјини, чәмијјәтин бәрәбәр һүгүглу үзвү олараг онун ичтимаи һәјатда жүкәк ролуну гејд едән шаир јазырды:

Ишлә, чалыш, гур, јарат, парлат јени мүһити,
Көстәр сән дә пасланмыш исте'дады, гүдрәти.
Чалыш, чырпын, ганад чал бу коллектив һәјатда,
Сән дә көстәр өзүнү бу јени кайнатда¹.

1928-чи илдә јаздығы «Лирик ел јарадычылығынын хүсусијјәти» мегаләсиндә шаир ингилабдан әввәлки илләрдә Азәрбајчанда гадынларын вәзијјәтини тәсвир едәрәк дејир: «Гадын һәјатына даир олан шәрғи вә бајатыларда бу кәдәр сыхычы вә әзичидир. Ону бир тәрәфдән габа мүһит вә мүстәбид үсули-идарә сыхдығы кими, диқәр тәрәфдән дә дини иртича онун јувасыны позмуш, аилә һәјатыны зәһәрләмиш, гадынла еркәк арасындақы сәмими аркадашлыг рабитәсини гырмыш вә һүгүг бирлијини галдырмышды»².

А. Шаигин фикринчә, феодал чәмијјәти вә сонрақы дөврдә феодал мүнәсибәтләринин галыглары гадынлары әзән, онларын һәјатыны позан ән мүһүм амилләрдән бири иди. Ејни заманда мүәллиф гадынларын бу вәзијјәтини ағырлашдыран мүһүм амилләр сырасында дини мөвһуматы, фатәлизи дә көстәрирди. О, тарих боју гадынларын һүгүгсуз вә асылы вәзијјәтинин сәбәбләрини шәрһ едәрәк јазырды: «Гадынлығы сыхан, ону ағладан, сызладан јалныз харичи феодаллар дејил, очаг башында, башлары үзәриндә кечә-күндүз һөкманлыг едән, бүтүн һүрријјәтини алыб ону бир гул кими јашадан, һәр анда, һәр аддымда ачы вә габа төгирләрлә бүтүн варлығыны, мәилијини әзиб хырпалајан еркәкләрин—о дахили феодалларын истибады олмушдур... О, кечә-күндүз инләјир, сызлајыр вә бу әсарәт зәнчириндән гуртулмаг үчүн чырпыныр, нәһәјәт, үсјан дәрәчәсинә гәдәр кәлир. Лакин динин гырылмаз бағларла ону итаәтә мәчбур етмәси, вәдә вердији беһишт хүлјасы вә инандығы гәзавү гәдәр, фатәлизм вә тәлә үсјан аташһини сөндүрәрәк ону сәбр етмәјә вә һәр дүрлү фәлакәтә көкүс кәриб гатланмаға мәчбур едир»³.

¹ Абдулла Шаиг. Әсәрләри, 2-чи чилд, сәһ. 92.

² Абдулла Шаиг. Әсәрләри, 4-чү чилд, сәһ. 341.

³ *Јенә орада*, сәһ. 341—342.

Совет һакимијјәтинин илк дөврүндә гадынларын да кишиләрлә бәрәбәр һүгүг әсасында тәсәррүфатын һәр һансы сәһәсиндә ишләјә билмәк имканлары әдиби хүсусилә севиндирир. О, «Хасаж» пјесиндә мүәллим Камилин дили илә дејир: «Бадам бачы, бах, мәдәнләрин, заводларын, фабрикләрин, бүтүн идарәләрин гапылары сизин үзүнүзә кениш-кениш ачылыб, сизи чагырыр»¹.

А. Шаиг өз әсәрләриндә ингилабдан әввәлки шәраитдә гадынларын игтисади, ичтимаи-сијәси һүгүгсузлуғу илә јанашы, онларын мәшшәтдә дә кәниз вәзијјәтиндә галдыгларыны, дөрд дивар чәрчивәсиндән кәнарда чошуб-дашан ичтимаи һәјатдан тәчрид едилдикләрини көстәрир. «Евдән башга бир јер көрмәјән савадсыз Тифлис гадынларынын»² вәзијјәтиндән бәһс едән шаир ејни ағыр вәзијјәти Бақыда да көрүр: «Бақыда гадынларын вәзијјәти, чәмијјәтдә онлара мүнәсибәт Тифлисә нисбәтән даһа пис иди. Чохарвадлылыг, гадына јүнкүл мүнәсибәт Бақыда даһа дәрин көк салмышды. Хүсусән милјонларын һесабына гудурмуш вә әхлагсызлашан Бақы варлылары гадын һаггында хүсуси бир сијәсәт јеридирдиләр. Онлар рәсми олараг евләндикләри мүсәлман гадынларына бир кәниз кими бахыр, онлары һамыдан кизләдир, чаршаб алтында кәздирир, чаршабсыз кәзмәји бөјүк һәгарәт сајыр, диқәр тәрәфдән гырагда башга арвад сахлајыр, күнләрини сахланчларла кечирирдиләр. Онларын бәзиси арвадларынын наму-суну горумаг үчүн ишә кедәндә гапыларыны гыфыллајыр, ја да гапыларында гочулардан бир нәфәр көзәтчи гојурдулар. Анчаг өзләри кечә-күндүз кефдә, ишрәтдә, клубларда әјјаш гадынларла күн кечирирдиләр»³.

Гадынлара белә һәгарәтли мүнәсибәтин башлыча олараг варлы синифләр, һаким даирәләр, јухары тәбәгәләр арасында көк салдығыны әкс етдирән мүәллиф јазырды ки, «онлар гумар башында беш манат пул үстүндә бир-бирини өлдүрүр, маариф-мәдәнијјәт ишләри үчүн пул сәрф етмәјә чан чәкир, ашналарынын јолунда исә минләр хәрчләјир, чанларыны белә әсиркәмирдиләр»⁴.

¹ Абдулла Шаиг. Әсәрләри, 3-чү чилд, сәһ. 397.

² Абдулла Шаиг. Әсәрләри, 5-чи чилд, сәһ. 67.

³ *Јенә орада*, сәһ. 158—159.

⁴ *Јенә орада*, сәһ. 159.

Ингилабдан эввалки Азербайжан шэраитндэ јенијетмэ гызларын һәјат гурмасы да ағыр мәсәлә иди. Бурада гызларын зорла әрә верилмәси, азјашлы гызларын јашлы кишиләрә әслиндә сатылмасы һаллары кениш јайылмышды. Һәмнин шэраитдә кәбин мәсәләсинин вәзијјәтини шәрһ едән мүәллиф јазырды: «Јенијетмэ гызларын әрә верилмәси дә чох фачнәли бир мәнзәрә тәшкил едирди. Гызын өз арзусу илә әрә кетмәјә һаггы јох иди. Онун бүтүн ихтијары атасынын әлиндә иди.

О заман пул һәр шеји һәлл едирди. Пулу олан инсан иди, олмајан јох, одур ки, мәнфәәтпәрәст аталар һеч нә илә һесаблашмадан гызларыны адәтән дөвләтли адамларә әрә верирдиләр. Бу исә 60—70 јашлы, саггаллы, һәнәлы Мәшәди ибадларын 13—14 јашлы гызларә кәбин кәсдирмәси үчүн чох мүнәсиб бир шэраит јарадырды»¹.

Јалныз Азербайчанда ичтимаи гурулушун көкүндән дәјишилмәси, Совет һакимијјәти гурулмасы гадын мәсәләсини һәлл етди.

Гадынларын истәр ичтимаи һәјатда, истәрсә шәхси мәншәтдә там һугугсуз вәзијјәтинин арадан галдырылмасы үчүн Совет һакимијјәти әсаслы тәдбирләр көрдү: «Умумијјәтлә, гадын мәсәләси Азербайжан халгынын вүчүдүндә бир чибан иди ки, зиндан һәјаты кечирән савадсыз, чаршаблы гызларымызын вә арвадларымызын гәлбини көјнәдирди. Совет һөкүмәти маһир бир чәрраһ кими бу јара үзәриндә әмәлијјат апарыб ону көкүндән сағалтды»².

Һәјаты боју бәди јарадычылыгла бәрабәр педагожи фәалијјәтлә мәншул олан А. Шаиг педагогиканын бир сыра нәзәри вә әмәли мәсәләләри һаггында да гијмәтли мұлаһизәләр сөјләмиш, мүәллим вә шакирд, аилә илә мәктәбин әлагәси, кәнч нәслин тәрбијәсиндә онларын мөвгеји вә с. кими мұһүм мәсәләләрә тохунмуш вә өз гијмәтли фикирләрини билдирмишдир. Һәлә 1919-чу илдә јазылан «Мәктәбләримиз» адлы мәғаләсиндә о, мүәллимин тәдрис просесиндә бөјүк ролуну гејд едир: «Мүәллим синфин руһудур. Чалышган вә вичданлы бир мүәллимин синифдә нә кими харигәләр јарада биләчәји ашкардыр»³.

А. Шаиг һесаб едирди ки, мүәллим тәдрис просесиндә јүксәк тәләбләрә чаваб верән, мә'налы фәалијјәт үчүн һөкмән китаблардан истифадә етмәлидир: «Бир әскәр говға мејданында анчаг әлиндәки силаһла мұвәффәг ола билир. Мүәллим дә бир әскәрдир. Силаһы исә китабларыдыр. Китабсыз тәдрис едән бир мүәллим силаһсыз говға едән бир әскәрә бәнзәр. Силаһсыз бир әскәр говға мејданында нә гәдәр мұвәффәг ола билир-сә, китабсыз бир мүәллим дә синифдә бир о гәдәр мұвәффәгијјәт әлдә едә билир»¹.

Педагогиканын ајры-ајры мәсәләләринә А. Шаиг хусуси мәғаләләр һәср етмишдир. Бунларын сырасында онун 1943-чү илдә јазылан «Мүәллим» мәғаләсини көстәрмәк олар. Бурада о, аилә илә мәктәбин ичтимаи инкишафда ролу мәсәләси кими кениш бир проблемә тохунур, кәнч нәслин тәрбијәси үчүн аилә вә мәктәбин һәлледичи ролундан бәһс едир. Һәм дә мүәллифин тәләбләриндән бири бу һәр ики тәрбијә амилинин бир-бири илә сых бирләшмәси олмушдур:

«Бүтүн инсанларын һәјаты, сәадәти вә кәләчәји аилә илә мәктәбдән асылдыр. Бу ики тәрбијә вә билик очағы сағлам тәмәлләр үзәриндә гурулдуғу заман кәнч нәсил алдығы сағлам гидаларла күндән-күнә чичәкләнәрәк нур гафиләси кими әтрафыны ишыгландыра биләр.

Аилә вә мәктәб бир шејдир. Бу ики тәрбијә очағы бир-бири илә һәр заман сағлам вә гырылмаз рабитәләрлә бағланмалы вә һәр икиси сәвијјәчә бир-биринә мұсавә олмалыдыр. Анчаг белә олдуғу заман билик, әхлағ вә тәрбијәчә сағлам вә гүввәтли нәсил јетишидир-мәк олар»².

Мүәллимләрин чәмијјәтдә мұһүм јер тутдуғларыны сөјләјән, мәктәбләри даһа да инкишаф етдирмәк лазым кәлдијини тәләб едән А. Шаиг јазыр: «Мүәллимлик нәчиб, мүгәддәс вәзифәдир. Зәманәмиздә маарифин, тәһсилин, мүәллимин бу гәдәр бөјүк әһәмијјәт вә мөвге газандығыны нәзәрә алараг халгымызын әсас мәдәнијјәт очағы олан мәктәбә, педагожи мәктәбләрә, институтларымыза даһа чох фикир верилмәлидир; онлар тәшкилат чәһәтдән тәкмилләшидирилмәлидир. Мәнә елә кәлир ки, артыг кәмијјәтдән чох кејфијјәтә фикир вер-

¹ Абдулла Шаиг. Әсәрләри, 5-чи чилд, сәһ. 159.

² *Јенә орада*, сәһ. 300.

³ Абдулла Шаиг. Әсәрләри, 4-чү чилд, сәһ. 128.

¹ Абдулла Шаиг. Әсәрләри, 4-чү чилд, сәһ. 129.

² *Јенә орада*, сәһ. 390.

мәк лазымдыр. Педагожи мәктәб вә институтларын са-
яны артырмагданса, онлар мүасир лабораториялар
вә кабинетләрлә, зәнкин елми-нәзәри китаблара малнк
китабханаларла, кениш, көзәл биналарла тә'мин едил-
сә, даһа фәјдалы олар. Педагожи мәктәбләрә ән билик-
ли вә тәчрүбәли мүәлимләр чәлб олунмалыдыр»¹.

Ејни заманда А. Шаиг мәктәбләрдә тәдрис просеси-
ни тәкмилләшдирмәк үчүн дәрс програмларынын јах-
шылашдырылмасыны тәләб едирди. О јазырды: «Педа-
гожи мәктәбләрин тәдрис програмларынын һәртәрәфли
олмасы вә мүасирлији нәзәрә алынмалыдыр»².

Беләликлә, А. Шаиг педагожи мәктәбләрдә мүасир
тәләбләрә ујғун олан жүксәк сәвијјәдә билик верилмәси-
ни, мүасир һәјатла ајаглаша билән кадрлар јетишди-
рилмәсини мәктәбин ән мүһүм вәзифәси сајырды.

А. Шаигин педагогика вә тәлим-тәрбијә һаггында,
мүәллимин гаршысында дуран вәзифәләр һаггында му-
лаһизәләрн гијмәтлидир. О, дәрс дедији фәнни тәләбә-
ләрә севдирмәли олдуғуну мүәллимин гаршысына го-
јулан ән мүһүм, ән биринчи тәләб сајырды. Онуң фик-
ринчә, «һәр бир мүәллим, һәр шејдән әввәл, синифдә
кечдији дәрси вә өзүнү тәләбәләрә севдирмәји бачарма-
лыдыр. Буна наил олмағ үчүн мүәллим өз тәләбәләрини
вә өз дәрсини севмәлидир»³.

Даһа сонра А. Шаиг мүәллимләрин гаршысына өз
елми сәвијјәләрини даим жүксәлтмәк, елмләрин мүасир
сәвијјәсиндә дурмағы бачармағ тәләбини гојурду. Бу-
рада о, хүсусилә рус елминин, рус әдәбијјатынын әһә-
мијјәтини жүксәк гијмәтләндирир, бу әдәбијјатдан өјрән-
мәк лазым кәлдијини көстәрирди: «Педагогиканы јах-
шы мәнimsәмәк, ушагларын бәдиин зөвгүнү доғру исти-
гамәтдә тәрбијә етмәк үчүн мүәллимләримиз, јазычы-
ларымыз дүнја елминдән, әдәбијјатындан, хүсусән бизә
даһа јахын олан рус әдәбијјатындан өјрәнирдиләр. Бу-
ну сүбүт етмәк үчүн ХХ әср әдәбијјатымыздан онларча
мисал кәтирмәк олар. Буржуа јазычылары әсасән мүр-
тәчә романтик вә сентиментал әдәбијјатын тә'сири илә
јазырдыларса, габагчыл јазычыларымызын әксәријјәти
реалист рус әдәбијјатындан өјрәнир, ону тәблиғ едир-
диләр»⁴.

¹ Абдулла Шаиг. Әсәрләри, 4-чү чилд, сәһ. 391.

² *Генә орада.*

³ Абдулла Шаиг. Әсәрләри, 5-чи чилд, сәһ. 290.

⁴ *Генә орада,* сәһ. 293.

1957-чи илдә А. Шаиг «Күнәшли күнләр» адлы мөга-
ләсиндә кәнч нәслин тәрбијәсини ән вачиб проблем-
ләрдән бири кими гаршыја гојарағ јазырды: «...мән јени
сағлам нәслин јетишмәсини һәмишә мүһүм бир мәсәлә
һесаб етмишәм вә өз фәалијјатимдә буна хүсуси диғтәт
јетирмишәм»¹.

А. Шаиг Азәрбајчанда халғ маарифинин инкишафын-
да, јени-јени тәдрис вә мәдәнијјәт очаглары јарадыл-
масында, халғын үмуми мәдәни сәвијјәсинин жүксәлдил-
мәсиндә партијанын вә Совет дәвләтинин мүстәсна
фәалијјәтини жүксәк гијмәтләндирирди: «Азәрбајчанда
мәдәни ингилаб саһәсиндәки бүтүн тәдбирләр Комму-
нист Партијасынын, Совет дәвләтинин рәһбәрлији вә
гајғысы нәтичәсиндә кечирилирди»².

А. Шаигин педагожи көрүшләриндә бә'зи зиддијјәт-
ләр олса да, онун шаир вә мүәллим кими дүнјакөрүшү
јүксәлмиш, тәкмилләшмиш вә нәһајәт, совет дәврүндә
мүнтәзәм бахышлар системи һалыны алмышдыр. Онуң
бу ирси бир чох чәһәтдән инди дә өз тәрәвәтини вә ак-
туаллығыны итирмәмиш, мүасир һәјатымыз үчүн әһә-
мијјәтини сахламышдыр.

¹ Абдулла Шаиг. Әсәрләри, 4-чү чилд, сәһ. 425.

² *Генә орада.*

VI ФӘСИЛ

Естетик вә әдәби көрүшләри

А. Шаиг бәдии җарадычылыгга җанашы естетика проблемләри, әдәбијат нәзәријјәси мәсәләләри илә дә мүнтәзәм мәшғул олмушдур. Оуну бу көрүшләринини формалашдыгы әдәби мүнһити тәсәввүрә кәтирә билмәк үчүн XX әсрин әввәлләриндә җашајыб җарадан дикәр бир романтикин—А. Сәһһәтин вә бөјүк реалист сәнәткары—мыз Сабирин естетик көрүшләри илә таныш олаг.

А. Сәһһәтин бир сыра ше'рләриндә сәнәтин мүнһүм мәсәләләриндән бәһс едилер, сәнәтин, ше'рин нә шәкилдә җарадылмасы, кимләрә хидмәт етмәли олмасы мәсәләси ирәли сүрүлдүр.

Азәрбајҗан әдәбијаты тарихиндә тәкчә өз ше'рләри илә дејил, һәмчинин бир сыра әдәби-тәнгиди мәғаләләри илә мәшһур олан А. Сәһһәт 1905-чи илдә җаздыгы «Тәзә ше'р нечә олмалыдыр?» мәғаләсиндә белә бир фикир ирәли сүрүрдү ки, инчәсәнәт, бәдии әдәбијат сүн'и, гондарма әһвалат вә мәнзәрәләрлә дејил, реал, һәгиги, тәбии һадисәләрлә мәшғул олмалыдыр. Классик әдәбијатымызда реал һәјатдан узаг тәшбехләрин ишләдилмәсинә гаршы чыхан шаир өз тәләбини белә ифадә едирди: «Шүәраји-сабигәмизин әш'ар вә әбјатынын тәбии әһвала мұғажир олдуғундан охујан кәсләрә кәсаләт вә нифрәт кәтирмәји вә һеч бир сурәтдә инсан үчүн мә'рифәт вә ибрәт дәрсин ондан һүсула кәлмәдији мә'лумдур. Мәсәлә: гәддин сәрв ағачына охшадылмасы, ја мәнһубун үзүнү бәдр аја бәнзәтдикләри кими вә җаннки гашлары јаја вә киприкләри оха тәшбиһ тутдуғлары гәбил. Вә бу гәдәр вар ки, тәзә сәбкдә бу аначан бизим шүәралардан бир нәфәр олмајыб ки, бу мәтләбә мүлтәфит олуб өз ше'рини тәбии-һиссијатын мәзмунуна даир нәзм етмиш олсун»¹.

¹ А б б а с Сәһһәт. Ики чилдик әсәрләри, 2-чи чилд, сәһ. 7.

Азәрбајҗан әдәбијаты тарихиндә А. Сәһһәтин ән бөјүк хидмәтләриндән бири дә илк дәфә өз бөјүк гәләм досту Сабирин тәрчүмәји-һалыны җазмасы вә бурада онун бәдии җарадычылыгыны тәһлил етмәјә, гијмәтләндирмәјә тәшәббүс кәстәрмәсидир. Бу заман о, сәнәт вә сәнәткар һаггында, инчәсәнәтин ичтимай мөвгеји вә ролу вә с. һаггында бир сыра дәјәрли мұлаһизәләр сөјләмиш, әдәбијатшүнаслығын бир чох нәзәри мәсәләләри барәсиндә өз мөвгејини билдирмишдир.

А. Сәһһәт Сабир җарадычылыгында јүксәк идејалылыгга форма орижиналлыгыны ән сәчијјәви хүсусијјәт һесаб едәрәк форма илә мәзмун вәһдәтини һәгиги бөјүк шаир вә әдибләр үчүн, һәгиги сәнәт әсәрләри үчүн ән мүнһүм шәрт сајыр, һәм дә бу әсәрләрин идејалылыгыны биринчи нөвбәдә онларын халга хидмәт етмәсиндә көрүрдү. А. Сәһһәт тамамилә доғру олараг һесаб едирди ки, Сабир өзүндән әввәлки шаирләрә нисбәтән әдәбијат аләминдә тамамилә јени бир јол ачмышдыр. Оуну ше'ри никбин руһлу, кәләчөјә инамла долу иди. А. Сәһһәт һесаб едирди ки, Сабирин ше'ри һәр чәһәтдән јени руһлудур, онун җарадычылыгы әдәбијатымыза јени бир баһар кәтирмиш, там мә'насы илә ичтимай мәзмун дашымыш, зүлм вә истибада, чәһаләт вә наданлыға зәрбәләр вурмушдур:

Сәндән әгдәм бу јердә бәзми-сүхән—
Күлхән иди, нәинки бир күлшән.
Она сән вердин абү рәнкүһәјат...
Јени бир шивә ихтијар етдин,
Әдәбијаты нөвбаһар етдин,
Јағдырыб зүлмә, чәһлә баригәләр,
Кәстәрдин бәјанда харигәләр¹.

А. Сәһһәт биринчи нөвбәдә Сабирин јениликчи, новатор шаир олмасыны јүксәк гијмәтләндирди. Чох марағлыдыр ки, шаирин әсәрләриндән кәтирилән мисаллар әсасында онун җарадычылыгыны сәчијјәләндирмәк үчүн мүәллиф Сабирин ән әввәл Иран ингилабы илә бағлы олан вә онун җарадычылыгынын ичтимай мә'насыны, ингилаби маһијјәтини ачан ше'рләринә мүрачиәт едирди.

1912-чи илдә җаздыгы «Сабир» ше'риндә А. Сәһһәт Сабирин бөјүклүјүнү онун халгын әләм вә кәдәринә шәрик

¹ А б б а с Сәһһәт. Ики чилдик әсәрләри, 1-чи чилд, сәһ. 40—41.

олмасында көрүр вә белә бир тәләб ирәли сүрүрдү ки, әсл сәнәт халгла бағлы олмалы, халгын һәјатындан гидаланмалы, халг һәјатынын күзкүсү олмалы, фәал сурәтдә һәјата мүдахилә едиб халгын кәдәрләрини әкс етдирмәлидир.

А. Сәһһәт бәдни әдәбијјатын вәзифәсини мүәјјәнләшдирәркән, онун вәтәнә, милләтә хидмәт етмәли олдуғу идејасыны мүдафиә едирди. 1912-чи илдә јаздығы «Насеһ» ше'риндә о, инчәсәнәтнин реал һәјатла, объектив керчәкликлә сых бағлы олмасы фикрини ирәли сүрүр вә классик ирсимиздә реал һәјатдан кәнар образларын тәрәннүмүнә һәср едилән гәзәл әдәбијјатындан узағлашмағы төвсијә едирди.

1916-чы илдә јаратдығы «Шаир, ше'р пәриси вә шәһәрли» әсәри шаирин әдәби-естетик бахышларынын да инкишафында јени мәрһәлә олду. Бурада ачыгча тәләб олунур ки, кәрәк шаир, онун һүнәри, онун мәһарәти милләтә, вәтәнә хидмәт етсин. Вәтәнә хидмәт етмәк һеч дә даһи, көркәмли шәхсијјәтләрә мәхсус бир кејфијјәт дејилдир. Һәр кәс өз бачарығы, фәрасәти, мәһарәти даирәсиндә өз елинә, вәтәнинә хидмәт етмәлидир.

Шаирин фикринчә, бөјүк бир милли амал уғрунда вурушмағ, чарпышмағ лазымдыр. Гәлби мүбаризә алову илә јанан шаир өзү һәјатын чошғун кедишини һисс едәрәк ораја гошулмағ арзусу илә јашыјырды. Лакин сәнәткарлары, милләтин зијалы гүввәләрини белә жүксәк амал уғрунда чарпышмаға чағыран шаир бу милли амалын нәдән ибарәт олдуғуну ајдын тәсәввүр етмирди.

А. Сәһһәт јарадычылығ үчүн сөз азадлығынын ән мүһүм шәртләрдән бири олмасы мүддәасыны ирәли сүрүрдү. Онун фикринчә, сәнәткарын вәтәнә, милләтә лајигинчә хидмәт едә билмәси үчүн өз гәлбиндәки дүјғуларыны ашкар сөјләмәк имканы олмалы, сөз азадлығы олмалыдыр.

Сәнәтин жүксәк ролундан, атәшли, үрәкдән чыхан фикрләри ирәли сүрмәли олмасындан бәһс едән А. Сәһһәт ону илдирымларла, фыртыналарла мугајисә едирди. Бу, әлбәттә, шаирин әдәби-естетик көрүшләринин мүсбәт, мүтәрәгги чәһәти иди. Лакин о өз жүксәк амалыны һәјатла, билаваситә әмәли фәалијјәтлә бағлаја билмирди, бу илдирымлар вә фыртыналарын реал керчәкликдә нә кими мүбаризә шәкли алмалы олдуғуну ајдын тәсәввүр етмәкдә чәтинлик чәкирди.

Азәрбајҗан әдәбијјатынын ән парлаг улдузларындан олан Сабирин дүнјакөрүшүндә инчәсәнәтнин һәјата, объектив керчәклијә мунасибәти, сәнәтин, ше'рин, сәнәткарын чәмијјәтдә ролу мäsәләләринә даир бир сыра фикрләр дә Сәһһәтин естетик көрүшләриндәки ән мүтәрәгги чәһәтләрлә сәсләширди.

Сабирин фикринчә, бәдни әсәр объектив аләми дүзкүн, керчәклијә мувафиг сурәтдә әкс етдирмәлидир. Өз естетик бахышларында, ше'р вә сәнәткарын ичтимаи һәјатда ролу мäsәләләринә даир ирәли сүрдүјү фикрләриндә Сабир чанлы һәјатын бәдни јарадычылығда доғру вә дүрүст әкс етдирилмәсини инчәсәнәтнин башлыча вәзифәси һесаб едирди. Онун «Нә јазым» ше'ри буна парлаг мисалдыр:

Шаирәм, чүнки вәзифәм будур әш'ар јазым,
Күнү парлаг, күнүзү ағ, кечәни тар јазым,
Күнү парлаг, күнүзү ағ, кечәни тар јазым,
Писи лис, әјрини әјри, дүзү һәмвар јазым¹.

Сабирин фикринчә, инчәсәнәт өз мәзмунуну объектив керчәкликдән көтүрмәли, ону тәһриф етмәмәли, өз мәзмуну е'тибарилә керчәклијә мувафиг кәлмәлидир. «Шаирәм, әсримин ајинәсијәм» дејән Сабир ше'рин, сәнәтин чәмијјәтдә жүксәк ичтимаи вәзифә дашыдығыны, ичтимаи тәрәгги гүввәләринә хидмәт етмәли олдуғуну дөфәләрлә билдирмишди. Шаирин фикринчә, сәнәткар һеч дә чәмијјәтдә баш верән һадисәләрә лагејд гала билмәз. Әсл сәнәткар һөкмән чәмијјәтин мүтәрәгги гүввәләри тәрәфиндә дурмалы, халгын ирәлиләмәсинә, тәрәгги вә жүксәлишинә, онун үмуми инкишафына һәр васитә илә чалышмалыдыр.

Сәнәткарын мүһүм сифәтләриндән, кејфијјәтләриндән бири дә бундан ибарәтдир ки, онун тәбиәти әсла јалтағлыға, тәмәллүгата јол вермәмәлидир. Әсл сәнәткар бирлијә, һиммәтә хидмәт етмәли, онун әсәрләри, јазылары һәгигәти ифадә етмәлидир. Сабир көстәрирди ки, сәнәткар тәсвир етдији адамлара гаршы сон дәрәчә объектив олмалы, бәдни әсәрдә һеч бир гәрәз өзүнә јер таппамалыдыр. Јалныз объектив руһда јазылан сәнәт әсәрләри јашаја биләр.

Сабир гејд едирди ки, сәнәткар башгаларына јол көстәрмәли, һәгигәт вә әдаләт јолу илә кедәркән

¹ М. Ә. Са бир. Ноп-нопнамә, сәһ. 337.

она үз верән эн ағыр Һабаблара вә ишкәнчәләрә дөз-мәлидр.

Сабирин естетик көрүшләриндә һәгигәти олдуғу ки-ми демәк, һәҗаты реалист боҗаларла тәсвир етмәк тә-ләби хүсуси јер тутур. Сабир һәҗаты дүзкүн дәрк едән, һагг сөзү ачыг сөҗләјән вә бундан әсла чәкинмәјән бир шәхсијјәт иди. Истисмарчы чәмијјәтин тәләб етдијинә бахмајараг, һәгигәтдән узаглашмаг, көјдә јанан күнәши данмаг онун мәсләкинә, әгидәсинә, бир шаир-вәтәндаш кими бүтүн варлығына зидд иди.

Сабир классик әдәбијјатдакы бә'зи тәсвир васитәлә-ринин әлејһинә чыхыр, көзәлләри ујдурма, сүн'и шәкил-дә тәгдим етмәји әсл сәнәт үчүн јолверилмәз һал һесаб едирди.

Сабирин әсәрләриндә көзәлликдән кениш бәһс олунур. Буржуа-мүлкәдар гурулушунун әхлаги вә естетик нор-маларыңын әлејһинә чыхан Сабир көзәлликдән, инсан зинәти вә бәзәјиндән данышаркән көстәри ки, инсан һәҗаты үчүн һәгиги бәзәк һеч дә сәрвәтдән ибарәт де-јилдр. Онун фикринчә, эн көзәл зинәт тәрбијә, елм вә тәһсилдр.

Сабир хүсусилә гејд едирди ки, объектив аләмдә мөвчуд олан чисмләрин вә һадисәләрин өзүнәмәхсус, объектив көзәллији, мәзијјәтләри вардыр. Бу мәзијјәт-ләри дүзкүн дәрк етмәк ләзимдыр. Бундан өтрү исә сәнәткар инчә дүјгүја малик олмалыдыр.

Сабирин естетикаја даир бахышларында бәди әсәр, ше'рин форма вә мәзмуну, бунларын вәһдәти һаггында мараглы мұлаһизәләрә раст кәлмәк олур. О, сәнәт гар-шысына ики әсас тәләб гојурду: сәнәт әсәри ичтиман рол ојнамалы, тәрәггијә хидмәт етмәли, һәм дә руһа гита вермәли, жүксәк дәрәҗәдә бәди олмалыдыр. Әсә-рин мәзмуну илә онун форма көзәллији, ифадә тәрзи бир вәһдәт тәшкил етмәлидр. Дәрин вә мүтәрәгги мәз-мун инсана зөвг верән ифадәләрлә шәрһ едилмәлидр.

Сабир эн жүксәк һәгигәтләри, һәҗатын эн дәрин мә-насыны ифадә етмәк васитәси олан сөзүн ролуну гејд едәрәк ону күнәшлә мұгајисә едирди. Бөјүк сөз устасы олан Сабир ејни заманда сөзүн жүксәк гүдрәтини гиј-мәтләндирәрәк јазырды:

Еј сөз, нола дәрсәм сәнә хуршиди-сәмават,
Сәндән алыјор нуру зијаји һәмә зәррат¹.

¹ М. Ә. Са бир. Гоп-һопнамә, сәһ. 428.

Инди дә А. Шаигин естетик көрүшләринә нәзәр салаг. Өз шәхси бәди јарадычылығында мүрәккәб бир инкишаф јолу кечиб мүтәрәгги романтизмдән социалист реализминә гәдр жүксәлән шаир бир сыра тәдгигат әсәрләриндә естетика вә әдәбијјатын нәзәри мәсәләләри барәсиндә чохла орижинал елми мұлаһизәләр сөҗлә-мишдр. Онун елми-нәзәри ирси о гәдәр зәнкиндр ки, ондан бир нәзәријјәчи алим кими бәһс етмәк, бу ирс барәсиндә ајрыча данышмаг, онун естетикаја вә әдәбиј-јатшүнаслыга даир көрүшләрини хүсуси тәдгигат об-јекти сечмәк мүмкүндүр.

А. Шаигин естетик вә әдәби көрүшләриндән бәһс едәркән онун һәм тәдгиг етдији естетик проблемләр-дән, рәһбәр тутдуғу әдәби принципләрдән, һәм дә Азәр-бајчан әдәбијјаты тарихиндә көркәмли јер тутан бир сыра мүтәфәккир шаир вә насирләримизә вердији гиј-мәтли тәһлилләрдән ајрыча данышмаг истәрдик.

1. Естетик проблемләр

А. Шаигин естетикасы онун јарадычылығында мөһ-кәм јер тутан реализми илә бағлы олмушдр. Мәсәлән, 1904-чү илдә јазылан «Аһу бахышлы гыз...» адлы ше'-риндә о белә бир идеја јеридир ки, әсл чәннәт, һәгиги көзәллик, реал көзәллик бу дүнјададыр, реал аләмдә-др, чанлы реал инсанлардыр¹.

А. Шаигин әдәби-естетик проблемләр барәсиндәки мұлаһизәләрини тәһлил едәркән онун бу бахышларының елми-фәлсәфи әсасларыны да шәрһ етмәк мараглы олар. А. Шаиг һәлә 1913-чү илдә «Дилимиз вә әдәбијјаты-мыз» адлы мәгалә илә чыхыш етмишди. О һәмин әсә-риндә ел әдәбијјатының хүсусијјәтләрини, һекајәләр, нағыллар кими әдәби хәзинәнин әһәмијјәтини ачыб көстәрәрәк јазыр: «Мәншәтимизин бирәр ајнасы олан һәдсиз-һесабсыз бајаты вә шикәстәләримиз, мәсәллә-римиз, тапмачаларымыз, үрәкләри эн дәриндән чырпын-дыран, руһлары сәмадакы шәфәгләрә гәдр жүксәлдән маһныларымыз, нәғмәләримиз гитбә едиләчәк сәадәт-ләрдир, дејилми? Һәлә әсрләрдән бәри ағыздан-ағыза

¹ Бах: Абдулла Шаиг. Әсәрләри, 2-чи чилд, сәһ. 167—169.

кечмиш, ашыгларымызын охудуғу јаныглы ше'рләр, маһнылар, һекајәләр, нағыллар һеч бир милләтдә көрүнмәмиш гијмәтли бир хәзинә олдуғуну иддиа едәрәк, хәта дејил зәнн едирәм. Бу исә һагг-таала һәзрәтләринин бизә бәхш етдији гијмәтсиз, ән бөјүк бир не'мәт-дир»¹.

Бурада ел әдәбијјатына зерилән јүксәк гијмәтлә јанашы гејд етмәк лазым кәлир ки, А. Шаиг һәмнин илләрдә әдәбијјатын мәнбәји мәсәләсиндә идеалист мөвге тутараг ону «һагг-тааланын бәхш етдији не'мәт» һесаб етмишди.

Ејни заманда А. Шаиг Азәрбајчан ел әдәбијјатынын кенишлији, ән мүхтәлиф жанрлары әһатә етмәси вә өз мүкәммәллији илә фәргләндијини гејд едир: «Бизим ел әдәбијјатымыз о гәдәр вүс'әтлидир ки, ону јазмагла гуртарачаг шејләрдән дејил»².

1919-чу илдә јазылан «Миллиләшдирмәк мәсәләсинә даир» адлы мәгаләсиндә о ејни заманда истәр әдәбијјатын, истәрсә дилин инкишафы үчүн әдәби тәнгидин мүстәсна әһәмијјәтини гејд едир вә објектив тәнгид һаггында өз мүлаһизәләрини билдирир, бу тәнгидин нәтичә е'тибарилә әдәбијјатын јүксәлишинә хидмәт етмәли олдуғуну сөјләјир: «Интигад мәтбуатын әләјидир. Интигадын лисан вә әдәбијјата нә гәдәр бөјүк фәјдасы олдуғуну билдијимдән тәгдир едәрәм. Лакин интигад һаглы, јерли вә нәзакәт даирәсиндә олмалыдыр ки, гареләрә фәјдасы тохундуғу кими, мүһәррирләр дә сәһв вә хәталарында гәнаәт һасил едәрәк истифадәдә булунсунлар»³.

Беләликлә, һәлә ингилабдан әввәлки илләрдә биз А. Шаигин өз чошғун, гызғын әдәби фәалијјәти илә јанашы олараг әдәбијјатшүнаслығын да ајры-ајры мәсәләләринә тохундуғуну вә бу барәдә бир сыра мүлаһизәләр сөјләдијини көрүрүк.

Азәрбајчанда Совет һакимијјәти гурулдугдан сонра јарадычылыгы гол-ганад ачан вә јени вүс'әт алан шаир әдәби-естетик мәсәләләрлә даһа јахындан мәшғул олмуш вә әдәбијјатшүнаслығын там бир сыра мәсәләләрини өз әсәрләриндә ишыгландырмышдыр.

Мәсәлән, 1922-чи илдә «Әләкбәр Сабирин әдәбијјатымыздакы әһәмијјәти вә мөвгеји» адлы әсәриндә о, әдәбијјат тарихини милләтләрин, гөвмләрин һәјаты илә бағлы көтүрүр. Бу да онун әдәбијјатшүнаслыгда атдығы чох мүсбәт бир аддын иди. Лакин чәмијјәтин инкишаф тарихи барәсиндә онун бу заман һәлә там елми мә'луматы олмамасы да өзүнү көстәрирди. Һәмнин мәгаләсиндә А. Шаиг әдәбијјатла чәмијјәтин гаршылыгы алағәсиндән, әдәбијјатын һәјатла бағлы олмасындан бәһс едәрәк јазыр: «Әдәбијјат илә чәмијјәт, чәмијјәт илә әдәбијјат сых-сых бир-биринә мәрбутдур. Һәр милләтин әдәбијјаты тәдгиг едиләрсә, о милләтин мүхтәлиф заманларда һәјати-ичтимаијјә вә тәрәггијјати-фикријјәчә нә кими ингилаблара уғрадығы вә нә кими шәраит дахилиндә такамүл етдијини азачыг көрмәк вә анламаг мүмкүндүр. Заманын, мүһитин әдәбијјата тә'сир вә нүфузу олдуғу кими, әдәбијјат вә чәмијјәт дә мүһит үзәринә тә'сирсиз галмаз. Милләтләрин јашајышы вә тәрзи-һәјатлары дәјишиб башга бир јола кирдији заман әдәбијјат да бундан гидаланыр. О дәхи бир һалда галмајыб мүһитиндән мүтәәссир олур вә кет-кәдә камала доғру ирәлиләмәкдә давам едир»¹.

Демәли, А. Шаиг мүһитин, чәмијјәтин әдәбијјата күчлү тә'сир көстәрдијини билдирир. Чәмијјәт кими әдәбијјат да бир јердә дурмур, о данм чәмијјәтлә бирликдә дәјишилик, јүксәлик, инкишаф едир. Әдәбијјат мәнз бу реал әләми, керчәк просесләри әкс етдирир. Әдәбијјата гида верән мәнбә мәнз һәјат өзүдүр.

1924-чү илдә јазылан «Инсанларын һәјатында ше'р вә әдәбијјатын мөвгеји вә әһәмијјәти» адлы мәгаләсиндә дә А. Шаиг әдәбијјатла ичтимаи һадисәләрин гаршылыгы алағәсиндән вә бунларын гаршылыгылы тә'сириндән бәһс едәрәк јазыр: «Милләтләрин ичтимаи һәјатына, әһвали-руһијјәсинә тә'сирли олмуш бөјүк тарихи вағиәләр әдәбијјата да тә'сирсиз галмамышдыр... һәр милләтин мүхтәлиф дөврләрдәки һәјати-ичтимаијјәсини, әһвали-руһијјәсини, тәрәггијјати-фикријјәсини әдәбијјатындан өјрәнмәк мүмкүндүр... Һәр әдәбијјат јени һәјати-ичтимаијјәдән тә'сир алдығы кими, әдәбијјат да һәјати-ичтимаијјәјә јенидән тә'сир вә нүфуз едир ки,

¹ Абдулла Шаиг. Әсәрләри, 4-чү чилд, сәһ. 119.

² *Ленә орада*, сәһ. 122.

³ *Ленә орада*, сәһ. 131.

¹ Абдулла Шаиг. Әсәрләри, 4-чү чилд, сәһ. 136—137.

бу дэхи эдэбијјатын ики мүһүм рол ојнадыгыны көстөрүр»¹.

А. Шаиг бэди эдэбијјатын елм вэ мэдэнијјэтлэ элагэсиндэн бэһс едир, елм вэ мэдэнијјэтин эдэбијјатда өз эксини тапдыгыны вэ буна көрө дэ эдэбијјатын ејни заманда идраки эһэмијјэти олдуғуну гејд едир вэ эдэбијјатын эһэмијјэтини көстөрир: «Һэр эсрин мэдэнијјэти вэ онда зүһур едэн үлүм вэ фүнун эдэбијјата экс едэчэјиндэн, эдэбијјат һэр кэсин үзүнэ ачыг, чичэкли, багчалы мөһтөшэм бир мэктэбдир ки, һэр кэс орада һэр фидандан бир гоху, һэр жарпагдан бир зија, һэр чичэк-дэн бир рэнк алмагла чох шејлэр өјрөнэ билир ки, бу дэхи эдэбијјатын елми эһэмијјэтини көстөрир»².

Лакин эдэбијјат јалныз елми мөлүмат вермир. Бэди эдэбијјатын эн јүксэк эһэмијјэтини инсанларын мәнэви тэкмилләшмэсиндэ, онлары јүксэк идеаллар уғрунда мүбаризэчэ чошдурмасында көрэн мүэллиф шејрин-сэнэтин инсан тәрбијјасында ролуну хүсусилэ гижмэтлэндирир: «Эдэбијјатын эн бөјүк эһэмијјэти онун инсанларда јүксэк бир гајэ вэ идеал доғурмасындан ибарэтдир...бу дэхи эдэбијјатын тәрбијјэчэ олан эһэмијјэтини анладыр»³.

Бэди эдэбијјатын чэмијјэтдэ инсанларын мәнэви инкишафы, эгли инкишафы үчүн чох бөјүк эһэмијјэтиндэн бэһс едэн А. Шаиг јазыр: «Хүласэ, эдэбијјатын инсанларын мәнэвијјаты үзэриндэ нэ гэдэр бөјүк нүфуз вэ тәсири олдуғу инкар едилмэјэчэк бир һэгигэтдир»⁴.

1928-чи илдэ чап едилэн «Эдэбијјатдан иш китабы»нда А. Шаиг мэхсус олан һиссэдэ онун һэмин иллэрдэ формалашан эдэби-естетик бахышлары һагында да фикир јеритмэк мүмкүндүр. О бурада эдэбијјатла һэјатын бир-бири илэ мөһкам бағлы олмасы, эдэбијјатын өз мөвзуларыны ичтимай һэјатдан көтүрмэли олмасы фикрини ирэли сүрүр. Эдэбијјатын реал, керчэк һэјатла билаваситэ элагэдэр олмасы лүзумуну сөјлөјөн мүэллиф чэмијјэтин һэјатындакы реал вэзијјэтин эдэбијјатда да өз эксини тапдыгыны идди едир. О јазыр: «Эдэбијјат... о фикри тәрвич етмэк вэ эсасландырмаг үчүн мүһүм бир васитэдир. Јени игтисади вэ

мэдэни шэраит чэмијјэтин һэјатында бир јенилик јарадынча эдэбијјат да ондан мүтээссир олараг о јенилик-лэри тәрвич вэ тэрэннүм едэр... Эдэбијјатла һэјат бир-бири илэ сых бир сурэтдэ бағлы олдуғундан мүхтэлиф заманларда јетишэн эдэбијјатдакы һэр дүрлү эскиклик дэ чэмијјэтлэрин ичтимай, сијаси вэ мэдэни вэзијјэтлэринэ айдир... һэјат эски вэ јекрэнк олдуғу үчүн тэби, тээссүр вэ илһамыны һэјат вэ мүһитдэн алан эдэбијјат дэхи башга дүрлү ола билмэзди. О дэхи эски вэ чүрүк һэјаты эсрлэрчэ тэрэннүм етмэк мөчбуријјэтиндэ галды»¹.

Бу дөврдэ А. Шаиг өз естетик мүлаһизэлэриндэ артыг эдэбијјатын синфилији проблеминэ тохунур, сарај эдэбијјатынын ичтимай мэмзунундан вэ кимлэрэ хидмэт етмэсиндэн бэһс едирди. О өз фикрини классик эдэбијјатын нүмунэсиндэ шөрһ едэрэк јазыр: «Классик шаирлэр султанларын, шаһларын вэ сарај эһлинин фэтһи вэ ээфэрлэрини гэсидлэриндэ мүбалиғэли олараг мэдһи вэ сэна етдиклэри кими, гэгэллэриндэ дэхи мөчази ешги, көзэллији, сөфаһэт вэ эјјашлыгы вэ бунлардан алдыглары тәсир вэ һэјэчанлары тэрэннүм едир, ағыр, курултулу вэ истилаһлы кэлмэ вэ тәркиблэр, сојуг вэ сүнһи мөчазлар архасынча јүјүрүрдүлэр. Бу һал синиф шаирлэрини тамамилэ һэјатдан узаглашдырараг онлары јалныз сараја бағламыш вэ бүтүн илһам вэ гүввэлэрини һэјат вэ тэбиэтдэн дејил, сарајын дэбдэбэ, гүввэт вэ сүнһи нөзакэтиндэн, битмэз-түкэнмэз ејшүширэт мөчлислэриндэн алырдылар»².

Өз эдэби-естетик бахышларында реализми тэблиф едэн А. Шаиг бэди эдэбијјатын белэ бир јолла кетмэли олдуғуну тэлэб едирди. Реализм методуну, һэјат һэгигэтинэ садиг галмагы бу вэ ја дикэр бэди эдэбијјат нүмунэси үчүн јүксэк мэзијјэт сајан А. Шаиг Азэрбајчан халгынын классик шаири Фүзулинин дэ јарадычылығындан бэһс едэркэн онун мэзијјэтини јашадыгы дөврдэ һэјаты, мүһити дүзкүн тэсвир етмэсиндэ көрэрэк јазыр: «Ону јашадан мүһитини һэгиги вэ доғру олараг көстөрө билмэси вэ үмуми һэјати һисслэрлэ мүтэһэссисе ола билмэсидир»³.

Фүзулинин өз јарадычылығында јүксэк зирвэлэр

¹ Абулла Шаиг. Эсэрлэри, 4-чү чилд, сәһ. 160—161.

² *Генә орада*, сәһ. 161—162.

³ *Генә орада*, сәһ. 162.

⁴ *Генә орада*.

¹ Абулла Шаиг. Эсэрлэри, 4-чү чилд, сәһ. 282—283.

² *Генә орада*, сәһ. 284.

³ *Генә орада*, сәһ. 287.

фәһт етмәсини А. Шаиг онун әсәрләриндә елми биликлә мүстасна исте'дадын бирләшмәси илә изаһ едир. Белә-ликлә, мәзmun дәринлиги илә онун көзәл бәдии тәсвири арасында сых вәһдәтнн зәрурилигини ирәли сүрән мү-әллиф жазырды: «О, гәсидәчилик үчүн јаранмамышды вә һеч бир заман гәсидә шаири ола билмәзди. Зира ки, елми илә, фитри исте'дады илә јалныз әсринә дејил, әсрләрә нүфуз едә билмиш бөјүк бир исте'дад иди»¹.

А. Шаиг ејни заманда Фүзулинин бөјүклүјүнү онун өз јарадычылығында реал һәјаты дәриндән дәрк вә шәрһ едә билмәсиндә көрүр. О жазыр: «Фүзули һәјата дәриндән нүфуз етдикчә онун ич вә бајыр үзүнү көрүр, һәјат вә мүһитә олан өз әлагә вә нәзәрини тә'јин едир вә алдыгы тәчрүбәләри мадди бир шәкилдә аңлатмаға чалышыр»².

Фүзулинин јарадычылығында реал һәјатын өз әкси-ни тапдығыны билдирән А. Шаиг онун һәјат һәгигәти-ни дәриндән, һәртәрәфли аңладығыны иддиә едәрәк көстәрир ки, о, «сијаси вә ичтимаи һәјатын гәрарсыз-лығыны, мүтәмади мүчадиләләри, дин вә мәзһәб мүба-ризәләри алтындакы игтисади әсрары, шәраитин мүһа-физәси уғрунда мүчаһид көрүлмәјә чалышан руһанилә-рин сәлтәнәт әтрафында јерләшән бир јәғмалар чәтәси олдуғуну»³ көрүрдү.

А. Шаиг һесаб едирди ки, Фүзули јарадычылығында мүһүм јер тутан сызылты, кәдәр һиссләри шаирдә һеч дә тәсадүфи характер дашымыр, бурадакы кәдәр ич-тимаи маһијјәтли бир кәдәрди: «Шаирдәки һүзн вә кәдәр, шүбһәсиз, мүһитиндән алдыгы һүзн вә кәдәрди. Фәрди дејил, ичтимаидир ки, һеч бир заман ондан ај-рылмыр»⁴.

А. Шаиг Азәрбајчан әдәбијјаты тарихиндә ики мүх-тәлиф чәрәјанын нүмајәндәләри олан Фүзули илә Ва-гифи мүгајисә едәркән мәһз онларын реал һәјата, кер-чәклијә олан мүнасибәтини ән дүзкүн ме'јар сечмишди. Фүзули илә Вагиф јарадычылығы арасында олан фәр-ги мүәјјән едәрәк А. Шаиг жазыр: Фүзули фәрами шәр'лә-риндә «Һәјат мүзтәриб олмагдадыр» нәзәријјәсини из-

ләркән Вагиф «Һәјат севмәкдир», «Һәјат јашамагдыр» нәзәријјәсини тә'ғиб едир»¹.

Азәрбајчан шәр'i тарихиндә реализм чәрәјанынын көркәмли нүмајәндәси кими шәһрәт газанан Вагифин јарадычылығында бәһс едәркән А. Шаиг онун әсәр-ләриндә халг јарадычылығы руһунун күчлү ифадәсини тапдығыны гејд едир. Реализмин халг јарадычылығы илә сых әлагәдар олдуғуну билдирән мүәллиф жазыр: «Вагифин јарадычылығы вә исте'дады илә халг јара-дычылығы вә исте'дады арасында чох јахынлыг вар-дыр. Шәр'ләриндә халг исте'дады вә гүввәти, тәбиәтин зәнкинлиги дујулур»².

Мүхтәлиф әдәби чәрәјанларын хүсусијјәтләрини аш-кара чыхарыб сәчијјәләндирән, бир сыра мәшһүр әдә-би сималарын јарадычылығы һағгында гијмәтли мүла-һизәләр сөјләјән А. Шаиг Азәрбајчан шәр'индә көркәм-ли јер тутан Видадинин јарадычылығы барәсиндә, онун сәчијјәви хүсусијјәтләри һағгында, Вагиф јарадычылы-ғындан фәргли оларағ Видадинин әсәрләриндә күчлү јер тутан бәдбинлик барәсиндә жазыр: «Видади Вагиф кими һәр шејә гаршы лагејд олмамыш, уфағ һадисәләр белә онун руһунда чох ачы вә силинмәз изләр бурах-мыш, мүһитиндәки гарышығлыг, һәрч-мәрчлик, хүсүсән кәнч оғлунун әлиндә тәсадүфән ачылан түфәнклә өл-мәси, чәмијјәтин ичтимаи вә игтисади һәјатындакы сө-нүклүк вә бир сыра дини тә'сирләр Видадини бәдбин едән башлыча амилләрдир. О, һәјата күскүн вә мүһи-тинә гаршы бәдбиндир. Бу бәдбинлик Видадидә ачы бир дүшүнчә доғурдуғу үчүндүр ки, о һәр даим бир философ кими һәјаты вә онун гајәсини дүшүнүр, мү-һитиндән алдыгы ачы тәәссүрләрә гапыларағ «рејбијјун» фәлсәфәсинә гәдәр јахынлашыр вә һәјатын гуру бир сәсдән ибарәт олдуғуну һөкм едир»³.

Азәрбајчан әдәбијјаты тарихиндә јени бир јол ачан Мирзә Фәтәли Ахундовун јарадычылығы барәсиндә ма-рағлы тәдгигат апармыш А. Шаиг Ахундов јарадычы-лығынын хүсусијјәтләрини ашкара чыхарыр, ону кеч-миш схоластик әдәбијјат нүмајәндәләриндән тамамилә фәргли олан, реал һәјатдан алынмыш сәһнәләри мәһа-рәтлә тәсвир едән бир јазычы кими гијмәтләндирәрәк

¹ Абдулла Шаиг. Әсәрләри, 4-чү чилд, сәһ. 288.

² *Генә орада*, сәһ. 289.

³ *Генә орада*, сәһ. 289—290.

⁴ *Генә орада*, сәһ. 291.

¹ Абдулла Шаиг. Әсәрләри, 4-чү чилд, сәһ. 227.

² *Генә орада*, сәһ. 313.

³ *Генә орада*, сәһ. 314.

жазыр: «М. Ф. Ахундов биринчи оларга Азербайжан эдәбијатыны схоластик эдәбијатын әскимиш, јып-ранмыш, гәсидә, гәзәл вә мәрсијә шәклинин дар чәрчивәси ичиндә сыхылыб галмыш мөвзуларындан гуртарды, онун јериндә һәјат вә һәгигәт тәсвир едән комедија вә һекајә тәрзини мөһкәмләндирди.

Мирзәјә гәдәр схоластик ше'р вә эдәбијат шаирләрин фәрди зөвг вә арзуларыны тәрәннүм етмәк үчүн бир васитәдән ибарәт галмышды. Гәрбин чанлы, һәјати, реалист эдәбијатындан тә'сир вә гүввәт алан, јени әсрин бүтүн мараглары илә јахындан ашина олан кәнч Мирзә бу гаранлыг вә мүтәәсир мүһитдә мәдәни ингилаб доғурмаг үчүн лазым олан гүввәти өзүндә көрмәклә рус вә Гәрб эдәбијатына дәхи јахындан ашина олмуш, Гәрб вә рус эдәби сималары ичәрисиндә һәр кәсдән зијадә Молјери вә Гоголу бәјәнмишди»¹.

А. Шаиг кәстәриди ки, М. Ф. Ахундов јарадычылыга Азербайчанда тичәрәт буржуазиясынын јүксәлдији вә мүлкәдарлыгын артыг өз дөврүнү кечирдији бир вахтда башламышды. О һеч дә јени мејдана кәлән ичтиман формасияны кор-коруна тә'рифләмәклә мөшғул олмайыб, онун кәтирдији бәлалары, онун доғурдуғу мәнфиликләри, рәзаләтләри бу вә ја дикәр дәрәчәдә көрә билмиш вә өз әсәрләриндә нисләмишди. М. Ф. Ахундов јарадычылыгынын өз дөврүндәки игтисади вә ичтиман мүнәсибәтләрлә билаваситә бағлы олдуғуну кәстәрән А. Шаиг јазыр: «М. Ф. Ахундов әсәрләриндә ичтиман һәјатын ики мүһүм нөгтәсинә: јени доған капитализмин бир хәстәлик һалына кәтирдији хәсислијә вә әскилик галгысы олан мөвһуматчылыга гаршы ачы истезаји гәһгәһәләрлә үсјан вә дүшкүн мүлкәдар синфини күлүнч бир тәрздә тәсвир вә тәнгид едир»².

А. Шаиг М. Ф. Ахундовун бәдији јарадычылыгынын хүсусијјәтләрини ајрыча тәдгиг едир. О кәстәрир ки, бөјүк драматургун әсәрләри онун сәмимијјәти илә бағлыдыр. М. Ф. Ахундов јарадычылыгында тәсвир едилән мүһитин ән мүхтәлиф чәһәтләри кәстәрилир вә һәјатын ирәли сүрдүјү мүһүм мәсәләләр мүәллифин диггәт мәркәзиндә дурур. М. Ф. Ахундов јарадычылыгынын бу чәһәтиндән бәһс едән А. Шаиг јазыр: «Пјесләриндәки

гүввәтли тә'сир истә'дадындакы сәмимијјәтдән доғар. О, һәјатдан алдығы вагиәләрин садәчә копијасыны чыхармаға чалышмыр, онлары аһәнкдар бир табло шәклиндә дүшүнүр, тәсвир етмәк истәдији һәгигәтләри һәјати типләрлә чанландырыр вә пјесдә иштирак едән шәхсләрә мәнсуб олдуғу мүһит, синиф вә зүмрәјә көрә сәчијјә верир. Онун сәнәткаранә јарадычылыгында милли һәјатын мүхтәлиф сәһифәләри о гәдәр там вә кениш әкс етдирилмиш вә мүһүм шәхсләр инчәдән-инчәјә о гәдәр дәриндән тәһлил едилмишдир ки, о дөврүн ичтиман ијјәтины јазачаг сималар пјесдә иштирак едән шәхсләрин вә онлары марагландыран вә дүшүндүрән бир чох мәсәләләрин үзәриндә узун-узады дурмадан кечә билмәзләр»¹.

Һәм дә А. Шаиг Ахундовун јарадычылыгыны бир сыра башга мүәллифләрин јарадычылыгы илә, хүсусән Азербайчан эдәбијатында көркәмли јер тутан Н. Чавидин вә XX әсрин әввәлләриндә Азербайчан ше'риндә парлајан Ә. Сабирин јарадычылыгы илә мүгајисә едир: «Мирзәнин истә'дадындакы хүсусијјәти даһа јахындан өјрәнә билмәк үчүн шаирләримиздән Чавид вә Сабирлә мүгајисә едәк.

Чавид һәр шејдән зијадә шаиранә таблолардан илһам алыр. һәјат вә һәгигәтдән алдығы мөвзулары вә шәхсләри истәдији кими дәјишир, истәдији шәклә салыр.

Сабир исә ачы һәгигәти олдуғу кими тәрсим едәрәк бир-ики чанлы чизки илә бир карикатур јаратмаға чалышыр, тәфсилата әл вурмаз; һәјатын бир нөгтәсини фырчасына алдығы кәскин бојаларла чанландырыр. Мирзәјә кәлинчә, онун сәнәтә олдуғу кими, әхлаги ганунлара олан марағы да бунлара нисбәтән гүввәтлидир. О, һәгигәтә бир мөһкәмә рәнси кими јанашыр, ону инчәдән-инчәјә тәдгиг вә мүшәһидә едир, она өз әхлаги гијмәтини верир. һәгигәтә олан тәнгиди көрүш Мирзәнин јарадычылыгынын мүәјјән чәрәјаныны кәстәрир. һәгигәти өз әхлаги идеалына бүсбүтүн мүхалиф көрүр. Әхлагча чох дүшкүн инсанчыгларын һакимијјәтинә гаршы гызыр. Онлара өз гијмәтини вермәјә, вәзифәләрини кәстәрмәјә, хүләсә, өлкәдә көрдүјү бүтүн чиркинликләри ачмаға чалышыр. һәјатын чүрүк тәрәфләри һәр за-

¹ Абдулла Шаиг. Әсәрләри, 4-чү чилд, сәһ. 330—331.

² *Генә орада*, сәһ. 331.

¹ Абдулла Шаиг. Әсәрләри, 4-чү чилд, сәһ. 332.

ман онун көзү өнүндө чилвөлөңир. Һараја бахарса, ону көрүр, нэ едирсэ, ону дүшүнүр.

Бу чиркинликлэри көрмөк үчүн, һәр шејдэн эввөл, чэмијјэтдэ шүүр доғурмага чалышыр. Сэһнэ эдэбијјатына кетмэси, халг дили илэ јазмасы, савадсыз халга «имлача» дэрс вермөк арузуида олмасы бундан ирэли кэлир. Мирзэдэ мәнфи шэхсијјэтлэрин сэчијјэви хүсусијјэтлэри даһа гэтидир. Онун комедијаларында мэркэзи-сиглэт ајдыгы шэхслэрин нөгсанлары вэ чиркинликлэри этрафында топланыр. Онун мэгсэди јалныз о чиркинликлэрэ нүфуз едэрэк, ону олдуғу кими ачыб көстөрмөкдэн ибарэтдир. Одур ки, шэхслэрин мүгэддэраты охучу вэ тамашачылары икинчи дэрэчэдэ мэшғул едир. О, фырчасына алдыгы кэскин бојаларла јалныз бу чәһэти бүтүн тәфсилаты илэ чанландырыр вэ тәсвир етдији там вэ ајдын таблолары өз һиссинин шәфәглэри илэ ајдынладыр. Бу һиссин эн чанлы ифадэси күлүшдүр»¹.

1928-чи илдэ јазылан «Лирик ел јарадычылығынын хүсусијјэти» адлы мегалэсиндэ дэ мүэллиф лириканын нэ демөк олмасы вэ онун хүсусијјэтлэри барэсиндэ марағлы фикирлэр сөјлэјэрэк, лириканы объектив варлығын субъектив ифадэси адландырымышдыр. Белэликлэ, лирикаја тәфәккүрлэ элагәдар шәкилдэ бахан Шаиг ејни заманда лирик бәдиин јарадычылыгыда чәмијјэт һәјатынын вэ онун тарихинин әкс олундуғуну билдирир. Бунунла бәрабәр, мүэллиф лирик јарадычылыгыда әмәјин, хүсусилэ коллектив әмәјин өз әксини тапдығыны да билдирир: «Лирик јарадычылыгы... идеја вэ дүјгулар аләминэ далмагдыр. Лиризмин әсас характери фәрди вэ ичтимаи дүјгуларла тәрчүман олмагдыр. Лирика объектив варлығын субъектив шәкилдэ ифадэсидир.

Лирик јарадычылығын тарихи чох әскидир. Ибтидаи дөврдэ коллектив һәјат јашајан инсанларын коллектив зәһмәтиндэн доған ритмин инкишафында мејдана кәлмиш вэ кет-кедә камал дөврүнэ чатмышдыр»².

Лириканын мезмунунда субъектив ифадэни хүсусилэ ајдынлашдырмаға чалышан мүэллиф ејни заманда харичи аләмин тәсирини гејд етмиш вэ лирика мәфһуму

дахилиндэ бу ики чәһэтин бирләшдијини көстөрмишдир: «Инсанлардакы дахили вэ харичи ичтимаи дүјгуларын, тәһәссүс вэ еһтирасын өзлэринэ ујғун ритмлэрлэ бирләшәрэк ифадэ едилмәсинэ лирика дејилир» — дејән мүэллиф ејни заманда лириканын, лирик јарадычылығын мусиги илэ элагәси мәсәлэсинэ дэ тохунараг јазыр: «Әдәби жанрлардан мусигијэ эн јакын оланы лирикадыр. Лирик ше'рлэр әски дөврләрдэ, үмумијјэтлэ, сазла чалыныб охундуғундан онлара «рүбаби» ше'рлэр дәхи дејилир. Лирик ше'рлэри охујан, динләјән һәр шејдэн эввөл мүәјјән бир һалы ифадэ едән сөзләрдәки мусигинин тәсиринэ гапылары. Лирик јарадычылыгы эн инчэ вэ һисси мөвзуларла марағланыр»¹.

А. Шаиг лирика илэ дилин элагәсиндэн бәһс едир, дилин инкишафында лириканын ојнадыгы ролу ашкара чыхараг јазыр: «Лисанын инчәлмэ вэ зәнкинләшмәсиндэ лирик јарадычылыгы бөјүк рол ојнамышдыр»².

А. Шаиг көстөрир ки, лирика ејни заманда харичи аләми ифадэ етдијинэ көрә о, сийфи характер дашымалдыр. Лириканын белэ бир сийфи характер дашымасынын сәбәблэрини шәрһ едән мүэллиф јазыр: «Мадам ки, лиризм дахили вэ харичи дүјгуларын мүәјјән ритмлэ бирләшәрэк ифадэ едилмәси демәкдир, о һалда һәр дөврдэ, һәр сийф вэ зүмрәнин өз зөвг вэ көрүшүнэ мүвафиг онун батяни аләминн әкс етдирән лирик әдәбијјаты вардыр»³.

Лириканын мезмуну, халгын лирика сәһәсиндэ јаратдыгы әсәрлэрин хүсусијјэтлэри һаггында да А. Шаиг марағлы фикирлэр сөјләмишдир. О мәһз кениш өлчүдэ инкишаф едән халг јарадычылығынын јүксәк сәнәт нүмунәлэри јаратдығыны, онун өз тәбилији вэ сәмилији илэ көзәл естетик тәсир бурахдығыны хатырладыр. Халг јарадычылығы ејни заманда өз кенишлији вэ чошғунлуғу илэ фәргләнир: «Халгын лирик јарадычылығындакы хүсусијјэт нәдир?

Кениш бир сәһәдэ гол-будаг атараг истәдији кими инкишаф едә билмәјән лирик халг јарадычылығында бөјүк сәнәт арамаг доғру дејилдир. О биздэ дағ чичәк-ләриндәки тәби рәнк вэ гохудан алдығымыз һисс вэ тәссүрү ојада билир. Онун көзәллији тәбилик, садәлик

¹ Абдулла Шаиг. Әсәрлэри, 4-чү чилд, сәһ. 339—340.

² *Ленә орада*, сәһ. 340.

³ *Ленә орада*.

¹ Абдулла Шаиг. Әсәрлэри, 4-чү чилд, сәһ. 332—333.

² *Ленә орада*, сәһ. 339.

вэ сэмимиликдэн ибарэтдир вэ бизэ тэмиз даг хавасыны тэнэффүс етдирдији үчүн севимлидир. Бунунла борабэр көпүклү, дашгын чајлар кими дэрин хэјачан вэ чалхынтылары ифадэ едэн чанлы лирик парчалар да аз дејилдир»¹.

Лирикаја А. Шаигин вердији тэрифдэ хүсусилэ ма-раглы чэһэт онун өз мээмунуну объектив алэмдэн, керчэк дүнјадан алдыгыны гејд етмэсидир. Лирика мэхз мөвчуд хэјаты, онун дахили инчеликлэрини экс етдир-р. Буна көрэ дэ һэмин лирика, ел эдэбијјаты һэр һан-сы тарихи дөврү өјрэнмэк үчүн дэ эһэмјјэтлдири. Мэхз халг лирикасынын бу хүсусијјэтлэрини сэчијјөлэндирэн А. Шаиг јазыр: «Учсуз-бучагсыз гырларда, јашыл ја-мачлы јајлаларда јашамыш, бир чох мүхтэлиф тарихи вэ ичтимаи ингилаб вэ кешмэкешлэрэ шаһид олан хал-гын бэдни јарадычылыгы да өзү кими дашгын, чэшгун вэ јашадыгы чографи мүһит кими кениш вэ энкиндири. О, халг хэјатыны вэ онун дахили алэмини олдугча ке-ниш вэ этрафлы олараг эһатэ едэ билмишдир. Эски тарихи вэсигэлэрдэ вэ эсэрлэртэ өјрэнэ билмэдијимиз халг јашајышынын, хүсусэн айла хэјат вэ гурулушунун бир чох мүһүм чэһэтлэрини анчаг ел јарадычылыгында тапмаг мүмкүндүр»².

Лириканын бүтүн дөврлэрдэ ејни характер дашы-мадыгыны, онун өз гурулушу вэ идејасы етибарилэ мүхтэлиф шэкиллэр алдыгыны А. Шаиг ајдын тэсэв-вүр едирди. Онун фикринчэ, мүхтэлиф ичтимаи-игтиса-ди формасијалар өзү дэ лириканын характеринэ вэ мээ-мунуна тэсир кестэрмиш олур. А. Шаиг гејд едир ки, феодализм, капитализм вэ социализм кими мүхтэлиф ичтимаи-игтисади гурулушларда јетишмиш сэнэткарла-рын лирикасына һэмин формасијаларын өз тэсири олур. «Феодализмн тэгэррүр дөврүндэ јетишмиш олан Фүзулинин гезэллэриндэки лиризм тичарэт вэ сэнэје капитализми инкишафы дөврүндэ јетишмиш Мөһэммэд һадинин ше'рлэриндэки лиризмдэн башга олдугу кими, зөвг вэ идеја етибарилэ Мөһэммэд һадинин лиризми дэ бу күнкү шура эдэбијјатындакы лиризмдэн башгадыр»³.

Халг јарадычылыгында лирикадан бэһс едэркэн А. Шаиг бурада үмуми бир һал олараг объектив кер-

чэклијин тэсири алтында мүхтэлиф психоложи һалла-рын, чанлы хэјатла баглы эһвали-руһијјэнин ифа-дэ олундуғуну билдирир. Халгын башына кэлэн мүхтэ-лиф фэлакэт вэ мүсибэтлэрин доғурдуғу эһвали-руһијјэ, онун мүбаризлијини, јени хэјата чан атдыгыны, зүлмдэн хилас олмаг эс'јлэрини ифадэ едэн эһвали-руһијјэси дэ онун лирик эдэбијјатында өз эксини тапыр. Белэликлэ, халг јарадычылыгында истэр бэдбинлик, истэрсэ никбин-лик эһвали-руһијјэси ифадэ олунур. Лакин бурада, элбэт-тэ, никбинлик, мүбаризлик эһвали-руһијјэси апарычы јер тутур, бэдбинлик эһвали-руһијјэси исэ гыса мүддэт сүрөн кечичи, мүвэггэти бир һалдыр. Халг лирикасына мэхсус белэ бир дахили мээмун һаггында А. Шаиг јазыр: «Хал-гын лирик јарадычылыгы бу күн ишлэнмэмиш бир ма-териалдыр ки, елми чэһэтдэн бөјүк эһэмјјэти вардыр. Онун үзэриндэ узун сэнэлэр ишлэјэчэк кэнчлик халгын, кениш күтлэниң бэдбин олмадыгыны көрөчэк вэ чанлы дәлил вэ шаһидлэрлэ исбата чалышачагдыр. Бэдбин-лик онда мүвэггэти вэ кечичи бир һалдыр. О, јашамаг үчүн чырпыныр, мүдһиш фыртынаја һазырланмагда олан дэниз кими ичиндэн чалханыр, онун хэјат вэ сээ-дэтинэ мане олан энкэллэри ортадан галдырмаг үчүн гэти чэрэлэр дүшүнүр вэ бэзэн башы үзэриндэ сал-ланмагда олан һаким јумруг онда чарпышма фикрини гүввэтлэндирдијиндэн үсјана гэдэр варыр»¹.

Халг эдэбијјатында бу никбин эһвали-руһијјэнин үс-түн јер тутдуғуну, бу эһвали-руһијјэнин халг јарады-чылыгында һаким мөвгејэ чатдыгыны шэрһ едэн А. Ша-иг кестэрир ки, буна сэбэб халг күтлэлэринин јашамаг ирадэси, онларын өз хэјатыны јахшылашдырмаг эзмидир. Халг лирикасынын бу никбин эһвали-руһијјэсинин сээ-бэблэрини шэрһ едэн А. Шаиг јазыр: «...халг гырылмаз гүввэтинэ, сарсылмаз ирадэсинэ олан кэскин бир инам-ла кэлэчэјэ ајдын вэ ишыг нэзэрлэ бахмышдыр»².

А. Шаиг 1934-чү илдэ јаздыгы: «Мэн гэлбэн проле-тар синфинэ бағлыјам» адлы мэгалэсиндэ дејир: «Мэн гэлбэн вэ руһэн пролетар синфинин иши уғрунда дө-јүшэчэјэм»³.

А. Шаиг һесаб едирди ки, эсл сэнэт эсэри инсан гэлбинэ ујгун кэлмэли, онун естетик зөвгүнү охшама-

¹ А бдулла Шаиг. Эсэрлэри, 4-чү чилд, сөһ. 340.

² Јенэ орада.

³ Јенэ орада.

¹ А бдулла Шаиг. Эсэрлэри, 4-чү чилд, сөһ. 343.

² Јенэ орада, сөһ. 346.

³ Јенэ орада, сөһ. 351.

лыдыр. Буна көрө дө А. Шаиг 1934-чү илдө «Шаирин шаирэ тәсәллиси» әсәриндә шаири «көнүлләр мүнәнди-си» адландырмашдыр¹.

Мүәллифин бу илләрдә дүнјакөрүшүнүн тамамилә јеткинләшидијини вә пүхтәләшидијини гејд етмәмәк олмаз. 1946-чы илдә «Унудулмаз күн» адлы мәғәләсиндә о артыг ингилаби романтикадан, социалист реализминин хүсусијјәтләриндән бәһс едир, бу романтиканы, социалист реализминин романтикасыны мәһз социалист һәјәтымызын, керчәклијимизин әзәмәтли гуручулуғ ишләри илә әләғәдар шәкилдә дүшүнүр. Мүһарибәдән сонра башланан јени бешилликдә өлкәнин гаршысында дуран кениш гуручулуғ ишләри илә әләғәдар оларағ А. Шаиг јазыр: «Дөрдүнчү бешиллик—романтикадан имтина етмәк дејил. Јени бешиллик бизим арды-арасы кәсилмәјән гәләбәләримизин романтикасыдыр»².

«Хәтирәләрим»ин «Илк әдәби фаәлијјәтим» бөлмәсиндә А. Шаиг өз естетик бахышларыны шәрһ едәркән бәдии әдәбијјәтин мәнбәләриндән хүсуси бәһс едир, јазылы әдәбијјәтдә һәм халгын шифаһи әдәбијјәтынын, һәм дә классик ирсимизин мүстәсна рол вә әһәмијјәтини гејд едәрәк бунлары јазылы әдәбијјәтымызын гидаландығы ики бөјүк вә түкәнмәз мәнбә кими көстәрди: «Халг шаирләри, ел ашығлары өз ше’рләриндә вә дастанларында Чаваншир, Бабәк, Қороғлу, Кәрәм, Нәби, һәчәр кими халг гәһрәмәнларынын сарсылмаз ирадә вә чәсарәтини, мәтин характерләрини чанлы бојалар илә бәдии шәкилдә әкс етдирмишләр. Зәнкин Азәрбајчан фолклору Азәрбајчан тарихинин бир һиссәсини тәшкил едир. Халг, бәдии әдәбијјәт өз гүввәсини бир тәрәфдән фолклордан алмышса, лирик әдәбијјәтымызын устады олан Фүзули, Вагиф, Видади кими бөјүк классик шаирләримизин севки, көзәллик, әхлаг вә һуманизми тәрәннүм едән әсәрләри дә Низами, Мәһсәти, Хагани кими шаирләрин тә’сири илә мүәјјәнләшмишдир. Бу ики бөјүк әдәби гүввәт Азәрбајчан халгынын әсас характерини јаратмышдыр. Фолклору өјрәнмәк мәнә халг дилини, халг зөвгүнү, халг адәт вә ән’әнәләрини өјрәтди. Һәр шејдән чох халгы вә вәтәнимиз даһа дәриндән севдирди.

¹ Абдулла Шаиг. Әсәрләри, 2-чи чилд, сәһ. 110.

² Абдулла Шаиг. Әсәрләри, 5-чи чилд, сәһ. 320.

Бакыда мүәллимлијә башладыгдан сонра әдәбијјәтымызы өјрәнмәјә, мүшаһидә вә тәдгиг етмәјә башладым. Илһамыны халгдан алан, халгын дилини, халг ше’рини, вәзни вә шәкилләрини әсас оларағ гәбул едән Вагиф, Видади вә Закирин ше’рләри мәндә даһа көзәл тә’сир ојатды. Вагиф Азәрбајчан ше’рини тәғлидчи шаирләрин тә’сириндән гуртаран, өз мүнһитини чошғун вә сәмими дуғуларла тәрәннүм едән, халгчылығы, реализми ибтидаи тәрздә олса да, илк дәфә әдәбијјәтымыза кәтирән шаирдир. Оун ше’рләриндә һәр шеј садә, һәр шеј ади көрүнмәклә бәрәбәр дағ чешмәләри гәдәр тәмиз вә сәмиמידир. Оун ше’рләри рәнк, гоһу вә һәрарәтини јалһыз өз мүнһитиндән, Азәрбајчанын зәнкин тәбиәтиндән вә көзәлликләриндән алыр»¹.

А. Шаиг Азәрбајчан әдәбијјәты тарихиндә реализм чәрәјанына чох јүксәк гижмәт верирди. О вахтилә әдәбијјәт тарихиндә көркәмли рол ојнамыш реалистләрин јарадычылығы мәзијјәтләрини ачмағла бәрәбәр схоластик руһда јазылан әсәрләрин дә зәиф тә’сирини көстәрди: «Һајыф ки, Вагиф, Видади вә Закирлә башланан бу сағлам чәрәјаны даһа кенишләтмәк, даһа дәринләшдирмәк, мүнһит вә замана көрә ону даһа јениләшдирмәк лазым кәлиркән схоластик мәдәнијјәтин тә’сири алтында олан, јени һәјәт вә мүнһити, халгы вә оун зөвгүнү танымағ истәмәјән шаирләримиз синиф шаирләринин зијанлы тә’сирләриндән гуртара билмәјиб, јенә әсрләрдән бәри чәјнәнмәкдә олан көһнә формалары бүтүн сөнүклүјү вә зәифлији илә бәрәбәр тәғлид вә тәқрар етмәкдә давам едирдиләр»².

Азәрбајчанда бу ики мүхтәлиф чәрәјанын мејдана кәлмәсинин ичтимай сәбәбләрини, бу һадисәнин һансы конкрет тарихи шәраитлә бағлы олдуғуну ајдынлашдыран Шаиг көстәрди ки, әдәби һадисәләрин дә тәмәлиндә, әсасында әслиндә игтисади вә ичтимай амилләр дурур. Әдәбијјәтдә мејдана чыхан ики чәрәјан һағгында о јазырды: «Феодализм мүнәсибәтләринин капитализм мүнәсибәтләри илә әвәз олунмаға башладығы бу кечид дөврүндә игтисади вә ичтиман амилләр, һәјәти көрүш вә синфи идеолокијалар бир-бириндән фәргли олдуғундан, әдәбијјәт да ики чәрәјана ајрыларағ, јан-јана јашамағда давам едирди. Биринчи, сон

¹ Абдулла Шаиг. Әсәрләри, 5-чи чилд, сәһ. 184—185.

² Јенә орада, сәһ. 186.

күнлөрүни жашаган «классисизм»дөн, икинчи, Мирзэ Фәтәли Ахундовун әдәбијјата кәтирмиш олдуғу сатирик реализмдән ибарәт иди. Биринчиләр сөнмәкдә олан задеканларын идеолокија вә психолокијасыны мәнзүм олараг: гәзәл, гәсидә, мәрсия, мәснәви шәкилләриндә тәрәннүм едир; икинчиләр халғын, күндән-күнә чанланмагда олан хырда буржуазиянын һәјата олан көрүш вә мүнәсибәтләрини һекајә вә драм тәрзләриндә көстәридиләр. Биринчиләрин әсәрләри карғыз парчалары үзәриндә галараг, һәвәскарлар арасында охунур, голтуғларда долашыр, кениш халг күтләси ичәрисинә јол тапа билмирди. Икинчиләрин әсәрләри исә, «Әкинчи» гәзәти мәтбәәсинин шрифтләрини алмыш олан Бақы вилајәти губернаторлуғунун мәтбәәсиндә, ја да даш басма илә тәб вә нәшр едилиб кениш јайлырды. Биринчиләрин Бақыда сон гафиләси: Мирзә Һәбиб Гүдси, Әбдүлхалыг Чәннәти, Јусиф Чәннәти, Агададаш Мүнири, Азәр вә башгалары иди. Икинчиләр Мирзә Фәтәли Ахундовун әдәби мәктәбини давам етдирән: Нәчәфбәј Вәзиров, Нәриман Нәриманов, Әбдүррәһимбәј Һагвердијев, Сүлејман Сани вә башгалары иди. Бу заман Чәлил Мәммәдгулузадә, Әләкбәр Сабир кими XX әсрин бөјүк сималары һәлә мәшһурлашмамышдылар, әсәрләри мејданда дејилди. Вагиф вә Видади илә башлајан ән парлаг мәнзүм әдәби чәрәјан һајыф ки, инкишаф етмәјиб, јалныз ел ашыгларына мәнхус олараг галмагда иди»¹.

Беләликлә, биз бурада А. Шаигин естетик вә әдәби бахышларында, әдәби мөвгәјиндә бу чәрәјанлардан һансына даһа чох мејл вә һәвәс көстәрдијини дә көрүрүк. А. Шаигин рәғбәти, әлбәттә, демократик, реалист чәрәјанын тәрәфиндәдир. Бу исә онун естетик програмыны мүзәјјән етмәк мә'насында да чох әһәмијјәтлидир.

Артыг совет дөврүндә, даһа доғрусу, 1954-чү илдә јазылан «Өлмәјән сәнәт» адлы мәгаләсиндә А. Шаиг көркәмли сәннә хадими Мирзаға Әлијевин фәалијјәтиндән бәһс едәркән сәнәтлә хәлгилији бир вәһдәт һалында көтүрәрәк, онун сәнәтинин әһәмијјәтиндән бәһс едиб јазырды: «Бу сәнәт әсрләр боју Азәрбајчан халғынын гәлбиндә јашајачагдыр»².

¹ Абдулла Шаиг. Әсәрләри, 5-чи чилд, сәһ. 186—187.

² *Генә орада*, сәһ. 324.

Даһа сонра, 1956-чы илдә јазылан «Елләр шаири» адлы мәгаләсиндә о, Сәмәд Вурғунун јарадычылығындан бәһс едәркән јенә дә өз естетик бахышларынын әсасларыны шәрһ етмиш, сәнәт вә халг проблемини гајытмыш, сәнәтин әһәмијјәтини, онун ичтимай мә'насыны халга хидмәтдә көрмүшдү. Һәмин проблеми шәрһ едән А. Шаиг ејни заманда халга хидмәт едән сәнәтин хәлгилији проблемини дә ирәли сүрәрәк јазырды: «Сәмәдин јарадычылығында, бүтүн ичтимай фәалијјәтиндә нәзәрә чарпан ән мүһүм вә гүввәтли чәһәт—онун халгла, халг руһу илә чох мөһкәм бағлы олмасыдыр. Бу көркәмли халг шаиринин һеч бир әсәрини, һеч бир мисрасыны, һеч бир тәдбирини халг мәнәфејиндән ајры дүшүнмәк мүмкүн дејилдир. Сәмәдин өзү кими әсәрләри дә, дүшүнчә вә арзулары да гырылмаз телләрлә халга бағлыдыр. Бу мә'нада да о бизим ән бөјүк адамларымызын әһәмәләрини мәнәрәтлә давам етдирәни, бу әһәмәләрин ән јахшы варисидир. М. Ф. Ахундов, Һ. Зәрдаби, Ч. Мәммәдгулузадә, М. Ә. Сабир, Н. Нәриманов вә онларла белә габагчыл адамларымыз һәр шәјдән әввәл бир халг хадими олмалары илә бөјүмүшдүләр, севилмишдиләр, мәшһурлашмышдылар. Онлар халга хидмәт етмәјин ән көзәл јолуну көстәрмишдиләр. Сәмәд дә белә бир руһда бөјүмүш, әдәбијјата белә бир мәгсәдлә кәлән бир шаир, хадим олмушдур. Сәмәди Азәрбајчан халғынын әһәмәләриндән, мусигсиндән, әдәбијјатындан ајры дүшүнмәк мүмкүн дејил»¹.

Лакин Сәмәд Вурғунун јарадычылығында халг әдәбијјатынын күчлү тәсирини дујмагла бәрәбәр А. Шаиг онун ејни заманда классик әдәбијјатымыза дәриндән бәләд олдуғуну, бу әдәбијјатымызын да көзәл мүсбәт нүмунәләриндән руһландығыны билдирир. «Онун дас-танларымыздан, нағылларымыздан, Ашыг Әләскәрдән, үмүмијјәтлә, халг әдәбијјатындан өзүнәмәнхус тәмкин вә еһтирасла данышмадығы чох аз вахт олур. Сәмәд классик әдәбијјатымыза вурғун бир шаирдир. О, Фүзулини, Вагифи, Сабири, Һадини, Чавиди вә онларла белә мәшһур шаиримизи эзбәрдән билир. Мән дөфәләрлә онун бу шаирләрин әсәрләриндән ајры-ајры парчалары эзбәрдән дејиб тәһлил етмәсинин, онлара өз вәләһлијини билдирмәсинин шаһиди олмушам»².

¹ Абдулла Шаиг. Әсәрләри, 5-чи чилд, сәһ. 327.

² *Генә орада*.

Эдәби-естетик бахышларында рус эдәбијјатынын, бу эдәбијјатын габагчылы нүмајәндәләринин јарадычылыгына вә тә'сиринә јүксәк гижмәт верән А. Шаиг өзүнүн дә мәһз бу эдәбијјатдан илһамландығыны гејд едир, бу эдәбијјатын демократик руһлу көзәл нүмунәләринин тә'сири алтында инкишаф етдијини билдирди: «Буржуа јазычылары әсасән мүртәчә романтик вә сентиментал эдәбијјатын тә'сири илә јазырдыларса, габагчылы јазычыларымызын әксәријјәти реалист рус эдәбијјатындан өјрәнир, ону тәблиг едирдиләр. Мүөјјән дөврләрдә фүјүзатчылара мејл көстәрмәјимә бахмајарар, рус эдәбијјаты мәним дә бир јазычы кими инкишафымда бөјүк рол ојнамышдыр. Хүсусән Крылов, Пушкин, Лермонтов, Колтсов, Никитин, Толстой, Чехов, Горки мәнни бу дөврдә ән чох марагландыран јазычылардан иди. Мән онлардан игтибаслар вә тәрчүмәләр едәрдим...

Рус эдәбијјаты бизә һәјәти мөвзулар сечмәји, һәјәта реалист мүнәсибәт бәсләмәк јолларыны өјрәдирди. Нәинки тәкчә эдәбијјатын, мән һәтта рус рәссамларынын реалист хүсусијјәтләриндән дә истифадә етмишәм»¹.

Бәдиин јарадычылыгыда ағыл, зәка илә гәлб, һиссијјат вәһдәт тәшкил етмәли, һәм дә инсанын бу һиссијјаты, хәјаллары мәһз онун зәкасы тәрәфиндән идәрә едилмәли, нәзарәт алтында сахланмалыдыр, чүнки бу ики амил эдәби јарадычылыгыда чох мүнүм рол ојнајыр: «Үмумијјәтлә, јарадычылыг ишләриндә хәјалын бөјүк әһәмијјәти вар. Ағыл илә гәлб һәјәтда бир-бириндән истифадә едән ики доғма гардашдыр. Сағлам ағылын контролундан кечмәјән хәјал вә һисс һәр заман инсаны алдадыр»².

Классик ирсимизә бөјүк һәссаслыгга јанашан А. Шаиг һәмин чәһәтләри бөјүк шаирләримизин поезијјасында тапыр, хүсусилә А. Сәһһәтин вә Сабирин јарадычылыгыны јүксәк тутурду.

XX әсрин әввәлләриндә эдәби һәјәтимызда көркәмли һадисә олан Сабирин эдәбијјат тарихиндә мөвгејини Шаиг дүзкүн мүөјјән едә билмишди: «Гијафәтчә ади инсанлардан сечилмәјән бу бөјүк исте'дад илк көрүшүмүздәчә, ики-үч саат ичиндә дадлы сөһбәт вә ләтифәләри илә мәнни өзүнә бағлады. Һафизәсиндә галан бир-ики гәзәл вә һәчв охуду.

¹ Абдулла Шаиг. Әсәрләри, 5-чи чилд, сәһ. 293, 294.

² *Генә орада*, сәһ. 229.

Ики күн сонра Сабирлә көрүшмәк үчүн евинә јох, дүканына кетдик. О бизи мүнәсиб бир бејт илә гаршылады. Чәһил мүнһит Сабирин евдә сабун бишириб дүкандә сатмаға мәчбур етмишди. Чәјхана шакирдинә чәј сифариш верди. Бир-ики саат отуруб данышдыг. О, Шамахы руһаниләрини, тачир вә көһнәпәрәстләри өзүнә мөхсус бир мөзаһ вә јумор илә тәнгид етди, Шамахы чәһилләринин мүнәфизәкарлыгындан үрәји одлана-одлана шикајәтләнди. Сонра исә Әличәббарын хәһиши илә, мөвһуматчы дүкан гоншусу олан хәсис алверчијә јаздығы һәчви охуду. Дүканчыны мөзаһ илә о гәдәр чанлы вә тәбини тәсвир етмишди ки, һәмин алверчи олдуғу кими көзүмүзүн гаршысында чанланды. Һамы күлмәкдән уғунду. Һәчвдән хошландығымызы көрүб, Сабир әләвә оларар мәнфи шәхсләрә јазмыш олдуғу башга һәчвләриндән дә бир нечә бејт охуду. Онун һәчвләрини гәзәлләриндән даһа чох бөјәндим. Бу һәчвләрдәки кәсиклик, тәбилик шаирин бу саһәдә бөјүк бир исте'дада малик олдуғуну хәбәр верирди. Сабир күзүмдә бөјүмүшдү. Һәләлик гәзәл эдәбијјатындан ајрыла билмәјән бу шаирин шәхси һәчвләриндә ичтимаи нөгсанлары да әһагә едә билмәси онун бөјүк сатирик шаир олачағыны билдирди»¹.

А.Шаиг 1905-чи ил ингилабындан сонра Сабирин јарадычылыгында әмәлә кәлән бөјүк дөнүшүн хүсусијјәтләрини, мәнбәләрини дә доғру шәрһ едирди: «Һәмин бу вахтларда иди ки, мөһтәрәм «Молла Нәсрәддин» мәчмуәси нәшрә башлады. Сабирин һәлә ушагкән донмуш вә чәрәјана бир јол тапа билмәјән тә'би-сәлиминә «Молла Нәсрәддин» мәчмуәсинин үслуб вә мәсләки чох ујду; шаирин һиссијјати-гәлбијјәсини ојатмаға, тә'би-шаиранәсини дадлы-дадлы охшамаға вә әһвали руһијјәсиндә фөвгәл'адәликләр вә башгалыглар төрәтмәјә башлады. Чохдан бәри донмуш вә мәчрасыны тапа билмәјән сәрчешмеји-тә'би артыг мәчрасыны тапмыш олдуғундан бир селихүрушан кими ахыб кетмәјә башлады»².

А. Шаиг Сабирин эдәби гүдрәтини, һәјәта, керчәклијә, реал әләмә объектив-реалист мүнәсибәтини хүсусилә гижмәтләндириди: «Сабир инчә бир эдәби зөвглә һәјәт һадисәләринә ајдын бир мүнәсибәт бәсләмәк гүдрәтинә малик иди»³.

¹ Абдулла Шаиг. Әсәрләри, 5-чи чилд, сәһ. 197.

² *Генә орада*, сәһ. 199.

³ *Генә орада*, сәһ. 201.

XX эсрин эввэлләриндә Азәрбајчан әдәбијјатында јаранмыш олан вәзијјәти вә бу дөврдә әдәбијјат аләминдә ики бөјүк чәрәјанын өзүнү көстәрдијини шәрһ едән А. Шаиг гејд едирди ки, бу заман «Фүјүзат» журналы илә «Молла Нәсрәддин» журналы ики бөјүк әдәби истигамәти, чәрәјаны тәчәссүм едирдиләр. Нәм дә әдәби үслубу илә мәсләкинни бир-бири илә сых бағлы олдуғу бу мәтбуат органларынын ичтимаи мөвгејини мүәјјән едәрәк јазырды: «Фүјүзат»да һүрријјәт мәсәләлери сәрвәтдарларын, варлыларын мәнәфејинә үјгүн оларат изаһ олунурду. «Молла Нәсрәддин» мәчмуәсиндә исә бу мәсәләнни һәлли демократик истигамәтдә иди»¹.

Чәлил Мәммәдгулузадәнни ады илә бағлы әдәби чәрәјанын идеја мәнбәләри ичәрсиндә Ахундов реализминин мүһүм јер тутдуғуну гејд едән А. Шаиг јазырды: «Мирзә Чәлил XX эсрин чох бөјүк әдәби симасы иди. О, Мирзә Фәтәли Ахундов мәктәбини давам етдирән јазычыларымыз ичиндә дан улдузу кими парламыш, нүфузедичи шәфәгләрлә јахын вә узағ өлкәләри ишығландырмышды»².

Беләликлә, биз А. Шаигин өз естетик вә әдәби бахышларында мәнз демократик-реалист әдәбијјатын ролунә јүксәк гијмәт вердијини көрүрүк. Бу да реалист әдәбијјатын халг һәјатындан гидаланмасы, орадән бәһрәләнмәси илә бағлы иди. Зира о ајдын сурәтдә көстәрди ки, реалист әдәбијјат өз илһам мәнбәјини халгдан, халг әдәбијјатындан, халгын бөјүк вә дәрин мәнәви аләминдән алмағла бәрәбәр ејни заманда халгын мәнәфејинә хидмәт едән бир әдәбијјатдыр. Буна көрә дә, о, реалист әдәбијјатын көркәмли нүмајәндәләринә өз һейранлығыны билдирир, онларын халг тәрәфиндән севилән јарадычылар олдуғуну көстәрди.

Бурадан да А. Шаигин әдәбијјатда хәлгилијә олан дәрин мәнәббәти ирәли кәлирди. Мәнз халг мәнәфеји, халгын сәадәтинә хидмәт А. Шаигин өзүнүн дә әдәби јарадычылығынын әсасынә тәшкил едирди.

А. Шаиг өз естетик бахышларында бәдии әдәбијјатын тәрбијәви ролуну хүсусилә гијмәтләндирәрәк, «Шәрәфли јол» мәғаләсиндә јазырды: «Мән һәлә ингилабдан әввәл ушағлар үчүн бир сыра ше'р, нәср әсәрләри

илә јанашы ушағ драмлары да јазмышам. Бунлар о заман ајры-ајры мәктәбләрдә шакирдләр тәрәфиндән ифа едилдириди. О заман белә тамашалары тәшкил етмәк нә гәдәр чәтин олса да, бунларын кәнчләрин тәрбијәсинә бөјүк тә'сири олурду»¹.

Халг јарадычылығы һағгында данышаркәи, А. Шаиг фолклорун өз мәзмунуну халгын һәјатындан алдығыны, «халг мүдриклијини, мүбаризә вә гәһрәмәнлығыны, мүсбәт адәт-ән'әнәләрини, истисмарчы синифләрә нифрәт һиссләрини ифадә» етдијини көстәрир².

Шаир совет әдәбијјатынын халгла гырылмаз телләрлә бағлы олдуғуну, бу әдәбијјатын мәнз халгын һәјат вә фәалијјәтини әкс етдирдијини билдирир, «Сизин унутмамышам, кәнч достлар!» адлы мәғаләсиндә о јазырды: «Бизим совет әдәбијјатымыз халг һәјаты илә бағлы бир әдәбијјатдыр. О, јүксәк идејалар тәрәннүм едән бир әдәбијјатдыр»³.

Совет әдәбијјатынын ән мүһүм аламәтләриндән бәһс едәркән мүәллиф онун мәнз әмәјә руһландырдығыны, әмәјә һәвәс ојатдығыны ајрыча гејд едәрәк көстәрир ки, «һеч бир пешәјә, сәнәтә зәһмәтсиз, елмсиз чатмағ олмаз... зәһмәткеш, габағчыл, мәнсулдар, һәгиги бәдии әсәрләр јарадан јазычылар»⁴ тәғдир олунур.

Беләликлә, биз А. Шаигин јарадычылығында естетиканын там бир сыра мүһүм проблемләриндән бәһс едилдијини вә бунларын өзүнәмәхсус оријинал бир шәкилдә ајдынлашдырылдығыны көрүрүк.

2. Әдәби көрүшләри

А. Шаигин әсәрләриндә Азәрбајчан әдәбијјаты тарихиндә көркәмли јер тутан бир чох мәшһур сималарын јарадычылығ хүсусијјәтләри дәриндән тәһлил едилир, Фүзули, Ахундов, Вағиф, Видади, Закир, С. Ә. Ширвани, Нәчәфбәј Вәзиров, Сабир, Һади, Чавид, Ч. Чаббарлынын сәнәткарлығы һағгында чох дәјәрли вә әдәбијјатшүнаслығымызда өзүнәләјиг јер тутмалы олан фикирләр, мүлаһизәләр ирәли сүрүлүр.

¹ Абдулла Шаиг. Әсәрләри, 4-чү чилд, сәһ. 409—410.

² *Јенә орада*, сәһ. 411.

³ *Јенә орада*, сәһ. 429.

⁴ *Јенә орада*, сәһ. 430.

¹ Абдулла Шаиг. Әсәрләри, 5-чи чилд, сәһ. 196.

² *Јенә орада*.

Мараглыдыр ки, һәлә ингилабдан эввәлки дөврдә, 1912-чи илдә А. Шаиг Вагифин җарадычылыгындан бәһс едәркән ону әдәбијатымыз тарихиндә эн көркәмли сималар сырасында таныдыр. Бу заман «Молла Панаһ Вагиф» адлы мөгаләсиндә о җазырды: «Вагиф Гафгазда Азәрбајчан шаирләринин эн шөһрәтлиси олмушдур. Әсеринин көзәл бир шаири олуб абидар вә дадлы эш'ары илә чамаатын мәнәббәтини чәлб етмиш вә бөјүк бир шан-шөһрәт газанмышдыр»¹.

Беләликлә, А. Шаиг Вагифин җарадычылыгындан бәһс едәркән, һәр шејдән эввәл, онун халг тәрәфиндән севилдијини, онун кениш чамаат ичәрсиндә шөһрәт газандыгыны гејд едир.

А. Шаигин әдәби-тәнгиди вә естетик көрүшләриндә онун Сабир җарадычылыгына нечә гијмәт вермәси хусусилә мараглыдыр. 1912-чи илдә җазылан «Шаири-милли вә мөһтәрәм Сабир әфәнди мәрһумун јөвми-вәфаты мүнәсибәтилә» адлы мөгаләсиндә о, Сабир җарадычылыгына јүксәк гијмәт верәрәк, әдәбијатымыз тарихиндә онун хидмәтләрини көстәрир вә хусусилә онун јениликчи олдуғуну нәзәрә чарпдырыр: «Јени дүңјалар ачды, гијмәтсиз вә бөјүк јадикарлар бурахды да кетди. Әдәбијатымызы гибтә едиләчәк бир һала кәтирди»².

Ејни заманда Сабир җарадычылыгынын кәләчәк нәсилләр үчүн дә бир нүмунә олачагыны билдирән мөәллиф онун јениликчилијинин башлыча хусусијәтләрини конкретләшдирмәјә тәшәббүс едир: «...кәләчәк аркадашларына кениш чичәкли бир чығыр ачды. Әски шаирләримиз кими әскимиш, мин сәнәләрдән бәри чејнәнилмиш, јалныз «күлдән, мејдән, бүлбүлдән» ибарәт олан эш'ардан бирмәррә сәрфи-нәзәр едиб милләтинә башга бир шаһраһи-һидајәт ачды, мүчәддид олмагла бәрәбәр, һәм дә мүвәффәг олду.

Бәли, Сабир әфәнди милләтинә солтанлара мүјәсәр ола билмәјән киранбәһа чөваһират илә мәмлүвз хәзинеји-најаб бурахды да кетди»³.

«Мирзә Әләкбәр Сабир» адлы мөгаләдә дә А. Шаиг Сабирин тарихи хидмәтләриндән бәһс едәркән онун бир јениликчи олдуғуну, әдәбијатда јени јол ачдыгыны хусусилә гејд едирди. Сабирин бу јениликчи ше'р нү-

мунәләри јаратмасындан бәһс едән мөәллиф ејни заманда онун җарадычылыгынын хусусијәтләрини тәһлил едәрәк онун үслуб вә мәсләкини ајдынлашдырмаға чәһд едир. Сабир җарадычылыгынын һәлә илк дөврләриндән бәһс едән шаир ејни заманда «Молла Нәсрәдин» журналы илә Сабирин җарадычылыгы арасында бөјүк бир идеја вә үслуб јахынлыгы олдуғуну көстәрирди: «Әфсус ки, пәдәри-мәрһуму бу көвһәри-киранбәһанын кәләчәкдә нә бөјүк дүһа бир шаир олачагыны, аләми-әдәбијатымыза кениш вә чичәкли бир чығыр ачачагыны дүшүнмәмишди...»¹

Сабир җарадычылыгына дәрин тәһлил верәрәк онун хәлгилији илә үслуб хусусијәтләрини бир вәһдәт һалында көтүрән вә бунларын бир-бири илә гырылмаз бағлы олдуғуну билдирән мөәллиф җазырды: «Сабир әфәнди милләтимизин әһвали-руһијәсинә көзәлчә ашина олдуғу үчүн гәләмә алдығы маддәни, фикри елә көзәл вә дадлы үслубдә нәзмә чәкмиш... тәби вә һәгиги олараг елә көзәл тәсвир еләјир ки, охудугча һаман эш-хас һәр бириси өзүнәмәхсус гијафаси илә көз өнүндән бир-бир өтүшмәјә башлар ки, гаре биихтијар о адамлара һәм ачыр, һәм дә ачы бир гәһгәһә гопармагдан өзү-нү сахлајамаз»². А. Шаиг Сабирин бөјүклүјүнү онун әдәбијат тарихиндә јени бир јол ачмасында көрүрдү.

А. Шаиг чәһаләтә гаршы, керилијә гаршы мүбаризәни әдәбијатын мүһүм вәзифәләриндән сајырды. Мәсәлән, 1913-чү илдә «Нәчәфбәј Вәзиров һәзрәтләринә» адлы ше'риндә о, Н. Вәзировун мәзијәтини мәнз чәһаләт әлејһинә чыхмасында көрүрдү:

Тамам гырх ил чалышмаг, чәһлилә һәмварә
дартышмаг,
Гаранлыгларла, нифрәтләрлә, бајгушларла
чарпышмаг
Асан бир шејми? Инсан гүввәтиндән пәк
узаг гүввәт,
Олурму һәр кәсә бу бәхтијарлыг һәр заман
гисмәт?³

¹ Абдулла Шаиг. Әсәрләри, 4-чү чилд, сәһ 108—109.

² *Генә орада*, сәһ. 110.

³ Абдулла Шаиг. Әсәрләри, 2-чи чилд, сәһ. 57.

¹ Абдулла Шаиг. Әсәрләри, 4-чү чилд, сәһ. 103.

² *Генә орада*, сәһ. 115—116.

³ *Генә орада*, сәһ. 116.

1924-чү илдә жазылан «Фүзули илә Нәф'инин әсәрләриндә шәкил вә мә'нача мұшабиһәт вә аҗрылыг чәһәтләри» адлы әсәриндә А. Шаиг Фүзулинин җарадычылығыны Нәф'инин әсәрләри илә мұгајисә едир вә онларын җарадычылыг хүсусијјәтләрини ајдынлашдырыр. Мәсәлән, Фүзулинин әсәрләриндән бәһс едәркән онун бәшәри бир ешг шаири олдуғуну хүсусилә гејд едир вә Фүзули ешгинин хүсусијјәтләрини ашкара чыхарыр: «Фүзули вә Нәф'и дә ән парлаг, ән нәфис әсәрләрини гәзәл вә гәсидә шәклиндә јазмыш вә һәр икиси гәзәл вә гәсидәнин план вә шәраитинә риәјәт етмишләр. Һәр икиси јазмыш олдуғлары гәзәлләриндә ешги тәрәннүм едир. Шүбһәсиз, бу ешг суфи әдәбијјатында билдијимиз ешги-мүтләг олмајыб, ешги-бәшәридир... Фүзули ешгиндә садиг вә сәмимидир, гәзәлләрини ешги илә, бүтүн руһу вә гәлби илә һисс едәрәк јазмышдыр»¹.

А. Шаиг көстәрирди ки, Фүзули җарадычылығында өз дөврүнүн чанлы сәһнәләрини реал бојаларла тәсвир едә билмишдир. Мәһз һәјәт һәгигәтинә (бу һәгигәт нә гәдәр ачы олса да) садиг галмаг Фүзули җарадычылығынын чох мұһүм хүсусијјәтидир. 1928-чи илдә жазылан «Фүзули һаггында дүшүнчәләрим» мәгаләсиндә А. Шаиг Фүзули җарадычылығында һәјәт һәгигәтинин тәрәннүм едилмәсиндән бәһс едәрәк жазыр: «О, һәјәтын ачы һәгигәтләриндән, һиссин рәгиг шәфәгләриндән јүксәлмиш елә чанлы бир абидәдир ки, дөрд әсрдән бәри јашајыр вә јашајачагдыр. Ону јашадан мұһитини һәгиги вә доғру олараг көстәрә билмәси вә үмуми һәјәти һиссләрлә мүтәһәссис ола билмәсидир»².

А. Шаиг һесаб едирди ки, әсл сәнәткарын, сөз устасынын өлмәзлији, онун даим јашајан, охучуларыны һәмишә марагландыран әсәрләр җарада билмәси үчүн онун җарадычылығында ики чәһәт бирләшмәлидир: мұәллиф һәм кениш елми мә'лумата малик олмалы, бунун сәјәсиндә өз әсәрләринин елми дәринлији илә охучуларыны марагландыра билмәли, һәм дә бу мә'лумат көзәл формаја салынмалы, јүксәк бәдии зөвглә ифадә едилмәлидир, јә'ни мұәллиф бөјүк бир фитри истә'дада малик олмалыдыр. Мәһз Фүзули җарадычылығында бу

ици мұһүм амилин бирләшдијини вә бунун сәјәсиндә Фүзули җарадычылығынын даим јашадығыны гејд едән А. Шаиг жазыр: «О, гәсидәчилик үчүн јаранмамышды вә һеч бир заман гәсидә шаири ола билмәзди. Зира ки, елми илә, фитри истә'дады илә јалныз әсринә дејил, әсрләрә нүфуз едә билмиш бөјүк бир истә'дад иди»¹.

Фүзулинин җарадычылығында объектив аләмин, һәјәтын әкс олундуғуну, бурада һәјәт һәгигәтинин өз дүзкүн тәрәннүмүнү тапдығыны гејд едәркән А. Шаиг биринчи нөвбәдә шәхси, дахили дүјғуларла јанашы, ичтимаи мұһитин өз әксини тапдығыны көстәрир: «Бүтүн бу шикајәтләри, бүтүн бу тәсәввүфамиз мисралары сыйф ашиганә вә јахуд мутәсәввүфанә сәјмаға һаггымыз жохдур. Тәсәввүф варса, бурада јалныз бир рәнкдир, әсл һәгигәт исә ичтимаи мұһитдә чәрәјән едән әһвалдыр»².

Фүзули җарадычылығында чох кәскин сурәтдә өзүнү көстәрән кәдәр вә изтираб да мәһз дөврлә, заманла бағлы ичтимаи характер дашыјыр: «Шаирдәки һүзн вә кәдәр, шүбһәсиз, мұһитиндән алдығы һүзн вә кәдәрдыр. Фәрди дејил, ичтимаидир ки, һеч бир заман ондан аҗрылмыр. Бу кәдәр вә изтирабларла та өлүнчәјә гәдәр инләмишдир... Шаири нә сәрвәт, нә рүтбә, нә дә фәрди сәудәт марагландырмадығындан о, һамысына көз јуммуш, ешгиндән башга һеч бир шејә бојун әјмәјәрәк сәрвәти, рүтбәни вә һәр бир фәзиләти өз фитриндә көрмәјә вә о нанкор мұһитдә јашаја билмәк үчүн лазым олан сәчијјәни өзүндә јаратмаға чалышмыш вә јаратмышдыр»³.

А. Шаиг һесаб едирди ки, Фүзули җарадычылығынын јүксәлдији ики бөјүк дајаг онун мұһитдән вә ешгиндән алдығы тәсирләрдыр. Беләликлә, объектив варлыгла субъектив һиссләрин Фүзули җарадычылығында бирләшиб ваһид бир там тәшкил етдијини көстәрән А. Шаиг жазыр: «Шаир ики гүввәтдән—мұһит вә ешгиндән алдығы тәчрүбә вә тәәсүрләр иәтичәсиндә һәјәта олан көрүшүнү тәјин едә билмишдир. Фүзуличә: «Һәјәт мүзтәриб олмагдыр».

Һәгигәтән дүнјада ән бөјүк мәктәб һәјәтдыр. Инсанлар һәјәта атылараг гаршысына чыхан манеәләрлә

¹ Абдулла Шаиг. Әсәрләри, 4-чү чилд, сәһ. 163.

² *Генә орада*, сәһ. 287.

¹ Абдулла Шаиг. Әсәрләри, 4-чү чилд, сәһ. 288.

² *Генә орада*, сәһ. 290.

³ *Генә орада*, сәһ. 291.

чарпышмаг, онун дадлы вэ ачы чәһэтләрини дадмагла, бөјүк тәчрүбә саһиби олур»¹.

«Молла Пәнаһ Вагиф» адлы мәгаләсиндә А. Шаиг шаирин јарадычылыг хүсусијјәтләрини ашкара чыхармаға чалышыр, Вагифин өз әсәрләриндә халг дилиндән, әдәбијјатындан истифадә етдији кими, классик әдәбијјатдан да илһамландығыны гејд едир: «О, илһам вә тәәссүрүнү халгдан алараг мәнзүмәләриндә онун дилини, вәзинни, шәклини ишләтдији кими, синиф әдәбијјатынын шәкилләрини, вәзинни, лисан вә сәнәтини гәбул едәрәк һәр ики синфин зөвгүнү охшајачаг мәнзүмәләр јазмышдыр»².

Классик әдәбијјатын ән јахшы нүмунәләриндән истифадә едән Вагиф өз јарадычылығыны башлыча олараг халг әдәбијјатынын руһуна ујғун шәкилдә гурмаға мүвәффәг олмушдур. Вагифин јарадычылығында мәнз бу ики чәһәт, Шаигин фикринчә, онун јарадычылығынын хүсусијјәтләрини тәшкил едир: «Вагифин әдәби фәалијјәти мүһитинин чанлы тәсирлә башлар. Онун јени дүјғулар вә дүшүнчәләрлә тәнәффүс едән ше’ри даг чешмәләри гәдәр саф вә тәмиздир. Инчә, алача түләрә сарылмыш зиндә вә шух дүјғулары бүллур көпүк-ләрлә чағлајараг ишыглы вә мүһит таблолара төкүлүр.

Вагиф өз мүһитини чанлы вә сәмими дүјғуларлә тәрәннүм едән шаирдир. Халгчылыгы вә көзәллији өзүнәмәхсус бир тәрз вә сәслә ифадәјә чалышмышдыр. Мәнзүмәләриндә һәр шеј садә, һәр шеј ади олмагла бәрабәр көзәл, чанлы вә даг чичәкләри гәдәр тәбии вә сәмиמידир. О, рәнк, гоху вә һәрәрәтини јалныз өз мүһитиндән вә Гарабағын зәнкин тәбиәтиндән алыр»³.

Вагиф јарадычылыгы билаваситә чанлы һәјатла, тәбиәт көзәллији илә бағлы иди, о өз илһамыны чанлы, һәјати көзәлләрдән алырды. Онун бу көзәллик вә ешг анлајышы фәәл јашамаға чағыран бир анлајыш иди. А. Шаиг ону көзәллик ашиги адландыраг јазыр: «Вагифин анлатдығы көзәлләр синиф шаирләринин үмуми сифәтләрлә анлатмагда олдуғлары симасыз, чансыз,

¹ Абдулла Шаиг. Әсәрләри. 4-чү чилд, сәһ. 294.

² *Генә орада*, сәһ. 223.

³ *Генә орада*, сәһ. 225.

әфсанәви Шәрг көзәлләри дејилдир. О, Азәрбајчан көзәлли, Гарабағ көзәлидир. Вагиф һүсн ашигидир. Һүсн ону үчүн һәр шејдир. Һәр шејдә шаир јалныз ону арар, ону дүшүнүр, онунчүн чырпыныр. Илһамыны, гүввәтини дә һәјатда вә тәбиәтдә көрдүјү, дүјдүғү көзәллик-ләрдән алыр. Һүснә олан ешги руһунда бир башгалыг јарадыр. Һәјата вә тәбиәтә олан ачыг вә ишыглы бахышы да көзәллијә олан гызғын вә сәмими ешгиндән доғур»¹.

А. Шаиг көстәрирди ки, Вагиф јарадычылығынын башлыча хүсусијјәтләриндән бири онун никбинлији, руһ јүксәклији, һәјата бағлылығыдыр. О өз әсәрләрини јашамаг ешги илә, һәјат ешги илә зинәтләндирмишдир. Буна көрә дә әкәр Фүзули һәјатда әзаб, изтираб чәкмәји она зөвг верән бир илһам мәнбәји һесаб едирсә, Вагиф мәнз јашамагдан, севмәкдән илһам алыр, бу онун һәјатын мәнәсы һаггындакы бахышларынын әса-сыны тәшкил едир. А. Шаиг дә Фүзули јарадычылығы илә, онун лиризми илә Вагиф јарадычылығыны, бу јарадычылығын шух вә ојнаг бир руһда олмасыны, онун никбинлијини мугајисә едир. О өз тәһлилиндә көстәрир ки, Фүзули илә Вагифин һәјат анлајышы мүхтәлифдир. Шаигин гејд етдији кими, Вагифдә «һүсн вә ешг» бүтүн истәкләринә говушмуш бәхтијар чочуғларда көрүнән бир һал доғур. О бүтүн дүнјаны ики овчу ичинә сыхышдырмыш бир топ кими ојнадыр, онунла әјләнир, ондан зөвг алыр. О әскидән бәри һәјата күскүн олан Шәрг руһуну һәјат илә барышдырмаға, ону исинмәјә, ону севдирмәјә чалышыр»².

А. Шаиг көстәрирди ки, Вагифин јарадычылығында бәдбинлик әләмәтләри дә өзүнү көстәрир. Онун јарадычылығында бәдбинлијин үстүн јер дејил, кечичи вә тәсадүфи бир һадисә олдуғуну көстәрән Шаиг Вагиф јарадычылыгы үчүн бәдбинлијин сәчијјәви олмадығыны нәзәрә чарпдырыр: «Бу мәнзүмәләриндәки бәдбинлик бир такым тәсадүфи вәгнә вә һадисәләрдән доған кечичи бир һалдыр, рүһунун һәгиги сәси дејилдир»³.

Вагифин јарадычылығына дахили бир лиризм һакимдир. Вагиф ше’ри өз лиризмдән ајрылмаздыр. Онун

¹ Абдулла Шаиг. Әсәрләри, 4-чү чилд, сәһ. 225.

² *Генә орада*, сәһ. 227.

³ *Генә орада*, сәһ. 228.

ше'рләрindəки мөһарәт Азәрбајчан шаирләрindən чох аз кимсәјә гисмәт олмуш бөјүк не'мәтләрдәндир»¹.

Вагиф јарадычылығы үчүн кениш мө'нада анлашылан хәлилик дә сәчијјәвидир. Оун јарадычылығы мәнз халгын бәднн тәфәккүрүндән вә бәднн јарадычылығындан гидаланмышдыр. «Вагифин јарадычылығы вә исте'дады илә халг јарадычылығы вә исте'дады арасында бөјүк јахынлыг вар. Ше'рләрində халг исте'дад вә гүвәси, өлкәнин сәрбәстлији, тәбиәтин зәнкинлији дујулур.

Шаирин мәнзүмәләрində халгын зәнкин, чанлы дили, ифадәси, руһу, һәтта вәзни, шәкли бир араја топланараг, чанлы вә тәбиин бир дәмәт тәшкил едәр ки, ондан халг гоһусу, халг рәнки, халг еһтирасы сезилир. Һәр кәсин ону мәннимсәмәсинин, һәр кәсдә чанлы бир тә'сир ојатмасынын башлыча сәбәби дә ше'рләринә ашыламыш олдуғу бу әфсундур»².

«Мирзә Фәтәли Ахундов һаггында мүлаһизәләрим» адлы мөгәләсиндә А. Шаиг әдәбијјат тарихиндә Ахундовун мөвгәјини мөјјән етмәјә чалышараг әдәбијјат тарихиндә өзүндән әввәл јетишән бүтүн әдибләр ичәрисиндә көркәмли јер тутдуғуну вә бүтүн сонрақы әдәбијјат нумәјәндәләри үчүн цүмунә олдуғуну јазыр: «Кәнч Мирзә шиддәти-зәкасы илә дақ улдузу кими парламыш, өзүндән сонра јетишән кәнч шаир вә әдибләрә узун бир мүддәт рәһбәр вә мүршид олмагла бәрәбәр јенә дә тарихи-әдәбијјатымызда һамыдан јүксәк бир мөвгә тутараг һамысынын мафөвгүндә галмыш вә шәхсијјәти-әдәбијјәсини, шөһрәти-гәләмијјәсини мүһафизә едә билмишдир»³.

Азәрбајчан әдәбијјаты тарихиндә Мирзә Фәтәли Ахундовун нә гәдәр јүксәк бир мөвгә тутдуғуну кәстәрән А. Шаиг ејни заманда онун өз әсәрләрində чәмијјәтин ән мүхтәлиф синиф вә тәбәгәләринин нумәјәндәләрindən ибарәт там бир типләр галерејасы јаратдығыны гејд едир.

А. Шаигин фикринчә, М. Ф. Ахундовун сәнәткарлығыны јүксәлдән сәбәбләрдән бири дә онун «әхлаги гануңлара» сәдагәтли галмасыдыр: «Азәрбајчан һәјаты-

ны көзәл билмәси ону Азәрбајчан әдәбијјатынын биринчи һәгиги мәнзһәкәнәвиси дејә бизә тәгдим едир. Бу хүсусијјәт ону һәр кәсә севдирир. Шәкил вә идеја алмагла бәрәбәр, Мирзә мәал вә рәнк интихабында да чох мүстәгилдир. О көзәл билирди ки, мөвзуну игтибас етмәклә әсәр тәбиин вә һәгигәтликдән чыхмаз. Мүстәгил олмаг јалиыз мәал вә идеја билмәкләдир. Оун шәхси һәјатынын идеалы мүһитинә нисбәтлә чох јүксәк олдуғуна көрә, о гаранлыг мүһит, чаһил чәмијјәт о идеалы анламагдан чох узагды... Мирзәјә кәлинчә, онун сәнәткарлығы олдуғу кими, әхлаги гануңлара олан мејли дә чох гүввәтлидир. Она көрә дә ән мүкәммәл әсәрләрində һәгигәтә бир мәнкәмә рәнси, бир мүнәггид кими јанашыр. Ону инчәдән-инчәјә тәдгиг едәр, она өз әхлаги гијмәтини верәр. Һәгигәтә олан нәзәри-тәнгиди Мирзәнин јарадычылығынын мөјјән чәрәјаныны кәстәрир. Һәгигәт онун әхлаги идеалына бүсбүтүн мүхәлиф иди. Зира ки, һәгигәтдә әхлагында чох ашағы, чох сөнүк олан, нифрәт етдији шәхсләрин һакимијјәтини, вәзифәсини, рәисләрин сун-исте'малыны, јарамазлыгларыны, мүһитин чәһаләтини, мүтәзәммин олдуғу бүтүн писликләри, габальылары ачыб кәстәрмәјә чалышыр. Һәјатын чүрүккүјү һәр заман онун көзү өнүндә чилвәләнир»¹.

А. Шаиг Мирзә Фәтәли Ахундову әдәбијјатымыз тарихиндә илк реалист јазычы адландырагаг, ону һәјат һәгигәтини дүзкүн әкс етдирән бир мүәллиф һесаб едир: «Мирзә Фәтәли Азәрбајчан тарихи әдәбијјатында биринчи реалист шаирдир ки, әсәрләрində һәгиги һәјаты олдуғу кими кәстәрир»².

А. Шаиг Мирзә Фәтәли јарадычылығыны әдәбијјатымызын ән көркәмли нумәјәндәләрindən Һүсејн Чавидин вә Сабири јарадычылығы илә мүгајисә едәрәк онун бир реалист кими Сабирә даһа јахын олдуғуну гејд едир. Белә бир мүгајисә нәтичәсиндә әдәбијјатымызын көркәмли нумәјәндәләринин јарадычылығында үмуми, охшар чәһәтләрлә бәрәбәр онлары бир-бириндән фәргләндирән чәһәтләрә арашдырыр.

А. Шаиг кәстәрир ки, Һ. Чавид һәјат һәгигәтини идеаллашдырмаға јер вердији һалда, Ахундов реализм зәмининдә галыр. О јазыр: «Чавид һәр заман һәгигәти

¹ Абдулла Шаиг. Әсәрләри, 4-чү чилд, сәһ. 228—229.

² *Генә орада*, сәһ. 229.

³ *Генә орада*, сәһ. 171.

¹ А. Шаиг. Әсәрләри, 4-чү чилд, сәһ. 173, 174.

² *Генә орада*, сәһ. 174.

идеаллашдырмаға төмајүл едир. Мирзэнин эсэрлэриндэ исә бил'экс мэркэзи-сиглэт о бошлуглары, о писликлэри көстөрмэк чәһәтиндә галыр. Онун мэгсәди гареләрә о чәмијјәтин бүтүн писликләрини, дәринликләрини көстөрмәкдир. Тәрсим едәчәји мүһит гареләрдә даһа гүввәтли бир тә'сир доғура билмэк үчүн фырчасына һәгигәтән ән халис бојалар алыр, гәһрәманларының мүгәддәраты, шәхсијјәти тамашачылары вә гареләри икинчи дәрәчәдә олараг марагландырыр»¹.

Даһа сонра А. Шаиг М. Ф. Ахундов җарадычылыгында реализмин хүсусијјәтләрини мејдана чыхара-раг, онун комедијаларында ишләдилән үсулларын бир-бирини тәкрат етмәдијини, бурада мүхтәлиф җарадычылыг хүсусијјәтләринин нәзәрә чарпдыгыны ајрыча гејд едир.

М. Ф. Ахундовун эсэрләри һәјата фәал сурәтдә нүфуз едир, бурада тәсвир олунаг типләрә мүәллиф лагејд галмыр, онлара өз мүнәсибәтини билдирир, онларын бә'зисинә рәгбәтлә јанашырса, башгаларыны да пислә-јир, онлара өз мәнфи мүнәсибәтини ифадә едир. Белә-ликлә, М. Ф. Ахундов чәмијјәтин ејибләрини сәһнәдә әкс етдирәрәк бунларын арадан галдырылмасына чан атыр. Ахундов реализминин һәјат һәгигәтини дүзкүн әкс етдирмәси вә фәал характер дашымасыны онун җарадычылыгында мүһүм хүсусијјәтләр кими көстөрән А. Шаиг јазыр: «Мирзэнин јаратмыш олдуғу типләр о гәдәр һәгиги вә һәјатидир ки, гареләр вә тамашачылар мүһитдә көрдүкләри шәхсләрдән јүзләрчә мисал олараг көстәрә биләрләр. Онун эсэрләринин тамашачылара чох тә'сир етмәсинин, һәм әсринин она дүшмән кәсил-мәсинин башлыча сәбәби будур ки, гареләрин вә тамашачыларын бир гисминдә төгдир, бир гисминдә нифрәт һисси ојадыр. Бу һал әдәбијјәтын бөјүк ичтимай әһәмиј-јәти олдуғуну көстәрир, чәмијјәтдә интибаһ фикри оја-дыр, өз нөгсанларыны көрмәклә ону ислаһ етмәк шүу-ру доғурур»².

Мирзә Фәтәли Ахундов җарадычылығынын садәчә гүдрәтли бәдиликдән, мәһарәтлә сечилмиш тәсвир үсулларындан ибарәт олмајыб онун ејни заманда зә-каја архаландыгыны, бу эсэрләриндә инсан зәкасы вә

идракынын мүһүм јер тутдуғуну гејд едән А. Шаиг онун әдәбијјатымыз тарихиндә јени бир дөвр ачдығы-ны, јени бир әдәби чәрәјанын әсасыны гејдуғуну билди-рир. Азәрбајчан әдәбијјаты тарихиндә М. Ф. Ахундо-вун үмуми мөвгејини гижәтләндирән А. Шаиг јазыр: «...лисанча, мән'ача әдәбијјатымызда јени, һәм дә ол-дугча парлаг бир әдәби дөвр јаратмыш олдуғундан, Азәрбајчан тарихи-әдәбијјатында чох бөјүк бир мөвге тутур вә Азәрбајчанда «әдәбијјати-чәдидә»нин илк мү-әссиси вә рәһбәри сајылыр»¹.

М. Ф. Ахундовун кениш мә'лумат саһиби олдуғуну, онун тарих вә фәлсәфә, иғтисади вә ичтимай биликләр саһәсиндә кениш мә'луматыны, рус вә Гәрб әдәбијјаты-ны дәриндән билдијини хүсусилә гижәтләндирән А. Шаиг Ахундовун өз эсэрләриндә истәр елмләрә, истәрсә бәдин әдәбијјата архаландыгыны билдирир. «Ахундовун «Ал-данмыш кәвакиб»и һаггында мүлаһизәләрим» эсәриндә А. Шаиг јазыр: «Мирзә мүтәрчим сифәти илә сәрдар ди-ванханасына кирдији күндән елмә сарылмыш, ичтимай-јат, иғтисадијјат, тарих вә фәлсәфәни әсаслы олараг өј-рәндикдән сонра рус вә Гәрб шаирләринин ән мәшһур сималары илә ашина олмуш вә бу ики бөјүк мәнбәдән— фәнн вә әдәбијјатдан истифадә едәрәк Гәрб чәмијјәти-нин јени һәјат гурулушунун башлыча амилләрини ара-мыш, дүјмуш, өјрәнмишди»².

Азәрбајчан әдәбијјаты тарихинә романтик шаир ки-ми даһил олан А. Шаиг бир чох эсэрләриндә реализм мөвгеләриндә дурмуш, һәјат һәгигәтини әкс етдирмәји әсл сәнәткар үчүн зәрури сајмышдыр. 1928-чи иллә Мирзә Фәтәли Ахундовун јубилеји мүнәсибәтилә јазды-ғы «Бөјүк сәнәткара» адлы ше'риндә А. Шаиг Ахундо-вун јүксәклијини онун мәһз һәгигәти ашкара чыхарма-сында көрәрәк јазырды:

Сәнин надир истә'дадын
Сәһнәмизи јаратды.
Ачы, кәскин күлүшләрин
Һәгигәти парлатды»³.

Абдулла Шаиг дәфәләрлә Сабир мөвзусуна да гајыт-

¹ Абдулла Шаиг. Әсәрләри, 4-чү чилд, сәһ. 175.

² *Јенә орада*, сәһ. 176.

¹ Абдулла Шаиг. Әсәрләри, 4-чү чилд, сәһ. 176.

² *Јенә орада*, сәһ. 195.

³ Абдулла Шаиг. Әсәрләри, 2-чи чилд, сәһ. 93.

мыш, өз ярадычылыгында, өз әдәби-бәдии әсәрләриндә Сабирин әдәби истигамәтини мөҗҗән етмәҗә чалышмыш, онун өз ярадычылыгында мәһз пролетариатын, кениш халг күтләләринин мәнәфеҗи зәмининдә дурдугуну көстәрмишдир. 1922-чи илдә жазылан «Әләкбәр Сабирин әдәбиҗатымыздакы әһәмиҗәти вә мөвгеҗи» мәғаләсиндә о, Сабирин халгла, пролетариатла бағлы олдуғуну шәрһ едәрәк жазыр: «Сабир халгдан доғмуш, халг ичиндә јашамыш, халгы сызладан јаралары, әзиб хырпалајан сәбәбләри дујмуш, һәјатында бүтүн о ачылығлары дадымыш, мушаһидә вә тәчрүбәләрдән кечирмиш бир шаирдир. Сабир пролетар синфини гызғын бир ешглә севдијиндән бүтүн гүввәтилә халгын руһуна кирмәк, онун кәләчәјини вә мүгәддәрәтәни тәјин етмәк истәјирди»¹.

А. Шаиг Сабирә нәҗә көрә реалист шаир демәјимизин сәбәбләрини шәрһ едәрәк жазыр: «Сабирә халг һәјатынын ачы вә сијаһ чәһәтләрини тәрәннүм едән реалист бир шаир дејирик»².

Сабирин биләваситә јашадығы мүнһитлә, Азербәјчан мүнһити илә бағлы олдуғуну сөјләјән А. Шаиг онун һәм дә халга өз вәзијјәтини шәрһ едән, һаггыны баша салан бир шаир олдуғуну гејд едирди. Азербәјчан мүнһити илә ики шәкилдә бағлы олан—һәм орадан өјрәнән, һәм дә Азербәјчанда зәһмәткеш күтләләрин синфи мәнлик шүүрунун ојанмасына хидмәт едән Сабирин бу хидмәтләрини шәрһ едәрәк А. Шаиг жазырды: «Сабир дүһасынын бир фәвәрәни илә јүксәлди вә мүгәллидик дөврүндән тамамилә силкиниб Азербәјчан һәјатына, Азербәјчан тарихинә сарылды. Бүтүн мөвзуларыны, бүтүн илһамларыны ондан алды. Сабири көјләрдәки шәфәгләрә гәдәр јүксәлдән, нәзәримиздә бөјүдән вә сәмими сурәтдә севдирән бу хассәсидир... Сабир бир үлкәр кими парлады, халга һәјат јолларыны, өз һаггыны вә һүғуну, дост вә дүшмәнини көстәрди вә һәјати-ичтимаијјәтимиздә бөјүк бир ингилаб вүчуда кәтирди»³.

Сабирин «Молла Нәсрәддин» журналында фәалијјәтинин онун ярадычылыгына чидди тәсир көстәрдијини

¹ Абдулла Шаиг. Әсәрләри, 4-чү чилд, сәһ. 137.

² *Генә орада*.

³ *Генә орада*, сәһ. 138—139, 140.

билдирән А. Шаиг онун ярадычылыгынын дәрин хәлгилијини, реалистлијини вә јүксәк бәдии сәнәткарлығыны ајрыча гејд едирди: «Сабирин әсл фәалијјәти «Молла Нәсрәддин» мәчмуәси илә башлајыр.. Бу күн Азербәјчанда Сабир гәдәр һеч бир мүнһәррир үмумун мәһбубу дејилдир. Азербәјчанда Сабирин «Һопһопнаме»си кирмәмиш аз ев вардыр. Бу гәдәр шөһрәтин сәбәбләрини Сабирин әсәрләриндә арамалыдыр. Бу әсәрләр үч сифәтлә тәмајиздир: халгчылыг, һәгигәтчилик, сәнәткарлыг»¹.

Сабир ярадычылыгынын сәнәткарлығыны, онун әсәрләринин тәбилијини вә аһәнкдарлығыны, чәмијјәтин ајры-ајры синиф, тәбәгә вә зүмрә нүмајәндәләрини онун бөјүк бир мөһәрәтлә тәсвир етдијини көстәрән А. Шаиг жазыр: «Сабирин үчүнчү мүмтаз сифәти сәнәткарлығыдыр. Мәнзүмәләри чанлы, садә вә тәбиидир. Һәр мәнзүмә там вә аһәнкдар бир лөвһәдир. Бу лөвһә ичиндә һәрәкәт едәнләрин шәхсијјәтләри тамамилә чанлы бир сурәтдә тәсвир едилмишдир. Сәрвәтдарлары, мүлкәдарлары, моллалары, падшаһлары, фәһлә, әкинчи, көһнәпәрәстләрин вә башга мәнзүмә гәһрәманларынын тәбиәтләри, хүсусијјәтләри бир-ици гүввәтли нөгтә илә чызылыр вә тәјин едилир. Мүнһит бир нечә чизки илә чанланыр»².

Сабир чәмијјәтдә синфи тәзадары ајдын көрән, бәј-ханларла кәндиләр, капиталистләрлә фәһләләр арасындакы тоғушмалары тәсвир едән бир шаир олмушдур. Шаиг дә Сабир ярадычылыгында мәһз бу синфи зиддијјәтләрин өз әксини тапдығыны, Азербәјчан мүнһитиндә ичтимаи һәјәтдакы әдаләтсизликләрин чанлы реалист бојаларла тәсвир едилдијини билдирән.

Лакин Сабирин ярадычылыгында ејни заманда ингилаб идејалары өз әксини тапмышдыр. А. Шаиг көстәрир ки, Сабирин нүфузу вә тәсирини олдуғча кениш иди. Ингилаби һәрәката Сабирин тәсириндән бәһс едән А. Шаиг жазыр: «Јалһыз Азербәјчана дејил, бүтүн әләми-ислама, билхассә Ирана Сабирин бөјүк тәсирини олмушдур. Ирандакы ичтимаи вә сијаси ингилаблар руһуну Сабирдән дә алмышдыр. Иран халгынын башына бәлә кәсилән мүстәбид Мәммәдәли вә онун һакимләринин, мөһтәкир мүчтәһидләрин, әдаләтсиз ханларыны вә

¹ Абдулла Шаиг. Әсәрләри, 4-чү чилд, сәһ. 141—143.

² *Генә орада*, сәһ. 143.

башгаларын бүтүн зүлм вэ тээдиллэрини Иран халгынын руһуна тэлгин едэн вэ онларда һисси-интигам вэ нифрэт догуран женэ дэ гисмен Сабир олмуштур... Сабир мүршид вэ рөһбэр бир шаирдир»¹.

Сабир сәнэткарлығынын хүсусијјэтлериндэн бәһс едөркән А. Шаиг Сабирин эсәрләриндәки ингилаби руһу, онун өз чошгун, илһамлы сөзү илә Иран ингилабына хејл тә'сир кәстәрдијјини гејд едир. А. Шаиг истәр Азәрбајчандә 1905-чи ил ингилабынын доғурдуғу ичтиман-сијаси һадисәләри, истәрсә Иранда вэ башга мүстәмләкәләрдә чаризмин ганлы сијасәтини белә шәрһ едирди: «Һәлә Иран ингилабына олан нүфуз вэ тә'сири унудулмаз бир һәгигәтдир. Азәрбајчанын интибаһ дөврү тарихини јазачағ кәнч алимләримиз Сабир үзәриндә төвгиф едәчәкләри лазым кәлдији кими, Иран вэ дикәр чар мүстәмләкәләриндә јашајан түрк гөвмләри дә о дөврү анладаыаркән Сабирин гејд етмәдән кечинә билмәзләр»².

Сабирин јарадычылығына вердији гијмәти хүласә едөркән А. Шаиг женә дә онун Азәрбајчан әдәбијјаты тарихиндә илк дәфә оларағ фәһлә синфинә, кәндлиләри хүсуси јер вермәсини, үмумијјәтлә кениш халғ күтләләринин бәди әдәбијјатда тәсвирини вермәсини дә гејд едир: «Сабир халғчылығы кениш өлчүдә әдәбијјатымыза кәтирмиш, о вахта гәдәр әдәбијјатымыза кирмәмиш олан ишчи, чүтчү синфинә вэ үмумијјәтлә зәһмәткеш күтләјә әдәбијјатымызда мүһүм бир мөвгә ајырмыш вэ бу сурәтлә әдәбијјатымызы мәалча зәнкинләшдирәрәк саһәсини кенишләтмишдир»³.

А. Шаигин 1925-чи илдә јазылан «Чавидин «Иблис» нам һаиләси һаггында дүғуларым» адлы эсәриндә һади вэ Чавид һаггында бир сыра марағлы мүлаһизәләр верилир. һадини 1905-чи ил ингилабынын јетишдирдијјини сөјләјән А. Шаиг онун јарадычылығ хүсусијјәтләрини белә хүласә едир: «Әскилијә ағыр вэ кәскин зәрбәләр ендирән, бизә бир чох јениликләр кәтирән 1905-чи ил ингилабынын јетишдирмиш олдуғу һүрријәт вэ ингилаб нәғмәханы Мәһәммәд һади эсәрләриндә јүт дөврүн сәчијјәсини нә гәдәр ачығ, ајдын вэ нә гәдәр чаңлы кәстәрир. һадиәки чаһан кәдәри, мүшкүлпәсәнд-

¹ Абдулла Шаиг. Әсәрләри, 4-чү чилд, сәһ. 144—145.

² *Јенә орада*, сәһ. 250.

³ *Јенә орада*, сәһ. 252.

лик, скептиклик вэ бәдбинлик ингилабын о истиһалә дөврүнүн јаратмыш олдуғу әһвали-руһијјәдир»¹.

Һаһа сонра А. Шаиг Һ. Чавидин «Иблис» эсәриндә бу чүр мүлһизә јеридилдијјини кәстәрир: «инсан мадди вэ мә'нәви гүввәдән ибарәтдир. Бәшәр һәјата гәдәм гојдуғу күндән е'тибарән бу ики гүввә һәр даим бир-бири илә чарпышыр. Инсанда мә'нәви гүввәләр камалыңча инкишаф едәмәдијјиндән мадди гүввәләр һәр заман мә'нәви гүввәләрә галиб кәлмиш вэ кәлмәкдәдир»².

А. Шаиг һесаб едир ки, «Иблис» эсәриндә мәһз инсан дахилиндә олан бу ики гүввә—јахшылығла пислик, мүсбәт чәһәтләрлә мәңфи чәһәтләр мүбаризә апарыр. «Иблис» эсәрини белә ики дахили инсани гүввәнин мүбаризәсинә һәср олунмуш бир эсәр һесаб едән А. Шаиг јазыр: «Әсәрдә Иблис мадди гүввәләрин, Мәләк исә мә'нәви гүввәләрин символудур. Әсарин илк пәрдәсиндә сәһнә нәһәјәтиндәки ики пәнчәрәнин бириндә Иблис, дикәриндә Мәләк олмасы вэ сөјләдикләри сөзләр затән буну анладыр. һәр инсанда бу ики гүввә мөвчуддур. Мүһит вэ заман е'тибарилә инсанларын бир гисми јахшы, мүсбәт, бир гисми исә пис, мәңфи гүввәләри өзүндә инкишаф етдирир. һаиләни доғуран бу ики гүввәнин бир-бири илә чарпышмасыдыр»³.

Беләликлә, бурадан ајдын олдуғу кими, А. Шаиг Һ. Чавидин «Иблис» эсәрини мәһз инсана дахилән хас олан ики гүввәнин—мүтәрәгги илә мүртәчә, јахшы илә пис, хејир илә шәр гүввәләрин мүбаризәсинә һәср олунмуш бир эсәр кими анлајыр.

А. Шаиг Азәрбајчан әдәбијјаты тарихиндә көркәмли јер тутан бир чох башга әдиб вэ шаирләримизин дә јарадычы фәалијјәтини јүксәк гијмәтләндирән бир әдәбијјатшүнас кими чыхыш едир. «1905-чи ил ингилабындан сонра јетишмиш әдәбијјатымыза сәһни бир нәзәр» ады илә чап едилән мөғаләләриндә дә о, Азәрбајчанын көркәмли шаирләри һадинин вэ Чавидин, Сәһһәтин јарадычылығындан бәһс едир. А. Шаиг эсрин әввәлләриндә Азәрбајчан ше'риндә көркәмли јер тутан Мәһәммәд һадинин ше'рләриндә дәрин мә'на вэ фикир олдуғуну, онун һәјаты дәринликләринә гәдәр гаврамаға чалышдығыны гејд едир. Лакин ичтиман һәјат

¹ Абдулла Шаиг. Әсәрләри, 4-чү чилд, сәһ. 179.

² *Јенә орада*, сәһ. 180.

³ *Јенә орада*.

Һадисәләринин чәрәжан етмәси сәбәбләрини ашкара чы-
хара билмәдијинә көрә, онун јарадычылығында бир
бәдбинлик әмәлә кәлир вә о даим тәрәддүдләр ичәри-
синдә галараг бәдбинлијә ујур. Мәһәммәд Һади јарады-
чылығынын бу хүсусијјәтләриндән бәһс едән А. Шаиг
јазыр: «О бир философ кими һәјатын дәринликләринә
далыр, ону өјрәнмәк гәјәсини һәлл етмәјә чалышыр.
Онун һәгигәтинә, сәһрәнкиз әсрарына вағиф олмајын-
ча, вердији суаллара гәти вә тә'минедичи чаваблар ал-
мајынча, гүввәти гырылыр, артыг һәјат онун үчүн әһ-
мијјәтини гаиб етмиш олур»¹.

А. Шаиг Һадинин јарадычылығында азадлыг вә ин-
гилаб мөвзуларынын бөјүк јер тутдуғуну гејд едир.
О көстәрир ки, М. Һади демәк олар бүтүн әсәрләрин-
дә азадлыгы тәрәннүм етмишдир. Һәм дә М. Һади
азадлыгдан бәһс едәркән, һеч дә шәхси азадлыгы де-
јил, бүтүн јер үзү үчүн азадлыгы нәзәрдә тутурду. Һа-
ди јарадычылығында бу гәдәр кениш азадлыгпәрәстлик
вә ингилаб дүғулары олдуғуну гејд едән А. Шаиг јаз-
ыр: «О дөврдә Русијада јашајан түркдилли милләтләр
ичиндә Һади гәдәр һүрријјәтә вә ингилаба мәчлубијјәт
көстәрән бир шаир олмамышдыр.

Һәр бир әсәриндә һүрријјәти охшамадан кечмәмиш-
дир. Һади һәгигәтән ингилаб вә һүрријјәт шаиридир...
О, һүрријјәти јалныз өзү үчүн дејил, бүтүн милләтләр,
бүтүн бәшәријјәт үчүн арзу едир. О һүрријјәтә даһа чох
еһтијачы олан гаранлыг Шәргин ишыг көрмәјән пәр-
дәләри алтында сүрүнән гадынлығын һүрријјәтини
Һади гәдәр мұдафиә етмиш бир шаир танымырам»².

Һадинин јарадычылығында кениш бир гуманизм ру-
һу ајдын нәзәрә чарпыр: «Шаирин һүрријјәтә олан сон дәр-
рәчә мараг вә ешги онда бәшәри һисс ојатмышдыр. О
бүтүн инсанлары гардаш көрмәк истәјир, о, кениш
гәлбиндә бүтүн инсанлара јер верир»³.

М. Һадидә гојулан чәмијјәт фәлсәфәси мәсәләләри-
нә тохунаркән А. Шаиг көстәрирди ки, Һади өз јаша-
дыгы шәраитлә, мүнһитлә барышмаг истәмирди, онун је-
риндә нә исә јени бир һәјат тәрзи гурмаға чан атырды.
Лакин бу ишдә ачиз галырды. Бу да онун әһвали-ру-

һијјәсиндәки бәдбинлијә кәтириб чыхарырды. Белә-
ликлә, А. Шаиг М. Һадинин чәмијјәт һаггындакы ба-
хышларында дүзкүн, елми мөвгеләрдә дурмадығыны
һаглы оларга гејд едиб јазырды: «Һади мөвчүд ичти-
маи гурулушла разылашмыр, ону јыхмаг, парчаламаг
истәјир, јериндә јени бир һәјат јаратмаға исә гүввәси
чатмырды. Бу зәифлији өзүндә дәрк етдијиндән Һади
дәрин бир бәдбинлијә гапылмыш, шүбһә вә тәрәддүд-
ләрлә долу бир һәјат кечирмәјә башламышды. Бу әһ-
вали-руһијјәни шаир әсәрләриндә чох ајдын көстәрир.
Һади өз ачизлијини она көһнә схоластик мәдәнијјәт
тә'лим едән мүәллиминдә, устадында көрүрдү, бу «кәм-
шүүр устада» гаршы үсјән едир, аләмин долашыг һа-
дисәләри ичәрисиндә чыхыш јолу тапмырды... мә'нәви
тәләбләрә тә'минедичи ајдын чаваб алмадығындан,
Һади бир философ кими һәјатын дәринликләринә да-
лыр, онун сирләринә вағиф ола билмәјинчә, вердији
суаллара гәти вә тә'минедичи чаваб алмајынча, гүв-
вәти гырылыр, артыг һәјат онун үчүн әһмијјәтини ити-
рирди»¹.

1944-чү илдә јазылан «Аббас Сәһһәт» адлы әсәрин-
дә дә А. Шаиг әдәбијјәтшүнаслыгла әлагәдар бир
сыра мараглы фикирләр сөйләмишдир. Бурада мүәл-
лиф 1905-чи ил ингилабынын бөјүк тә'сири илә башла-
нан чох чидди вә дәрин тәбәддүлатын мә'насыны ашка-
ра чыхарараг белә мә'лумат верир: «1905-чи ил ингила-
бы илә доған азадлыг сәһәринин һәр тәрәфә сачмыш
олдуғу бәхтијарлыг шәфәгләрини тәрәннүм едән Сәһ-
һәт дә о сәһәрин гара истибад булудлары илә өртү-
ләрк гаранлыг кечәләрә чеврилдији заман бәдбинлә-
шир, пәрији-вичданы олән һүрријјәтә бир даһа говуш-
маг арзусу илә»² чырпыныр.

Сәһһәтин јарадычылығында икилик олдуғуну, онун
каһ кәдәрләндијини, бәдбинләшдијини, каһ да ону никбин
әһвали-руһијјә бүрүдүјүнү Шаиг доғру ашкара чы-
харыр. Сәһһәтин белә кәдәрләнмәси онун идеалы илә
реал һәјатын ујғунлашмадығыны, онун идеалынын һә-
јатда өзүнә реал зәмин тапа билмәдијини һисс етмә-
синдән ирәли кәлир. Буна көрә дә А. Шаиг А. Сәһһәтин
јарадычылығында олан бу икилији, бу дахили һәјәчан

¹ Абдулла Шаиг. Әсәрләри, 5-чи чилд, сәһ. 235—236.

² Абдулла Шаиг. Әсәрләри, 4-чү чилд, сәһ. 363—364.

¹ Абдулла Шаиг. Әсәрләри, 4-чү чилд, сәһ. 239.

² Јенә орада, сәһ. 241.

³ Јенә орада, сәһ. 242.

вә иштираблары, мүбаризәни белә сәчијјәләндирир: «Сәһһәтин ше'рләри шикајәт, кәдәр вә иштирабла долудур. Фәгәт бу кәдәр вә иштираб шәхси кәдәр дејил, мүһитиндән вә чәмијјәтиндән алдығы үмуми кәдәрдир. О, һәјат вә мүһити өз идеалына мувафиг көрмәк истәјир. Хәјалында тәсәввүр етмәкдә олдуғу јени аләмин ешги илә ганадланараг әнкин фәзаларын дәринлијиндә, рәнкин булудлар архасында гајнашан әлван шәфәгләр ичиндә учмаг истәркән һәјатда гаршы-гаршыја кәлән ачы һәгигәтләр ону уча көјләрдән дүшүрүб јенә һәјатын әзичи голлары арасына атыр. Көрмәк, јаратмаг истәдији хәјали һәјат илә јашадығы һәјат арасында көрдүјү зиддијјәтләр ону әсәбиләшдирир. Мүбаризәдән ачиз олдуғуну һисс едән Сәһһәт бир чох сентименталист хырда буржуазија шаирләри кими халгдан узаглашараг халг үчүн ағлајыр»¹.

А. Шаигин Чәфәр Чаббарлыја һәср олунан јазылары да марағлыдыр. О, 1950-чи илдә јазылан «Бөјүк сәнәткар» адлы мәғаләсиндә Чәфәр Чаббарлынын јарадычылығыны тәһлил едәркән онун јениликчи јазычы олдуғуну, даим јенилијә чан атдығыны нәзәрә чарпдырыр. Чәфәр Чаббарлынын вәтәндашлыг вә сәнәткарлыг рәшадәтини, онун мүбаризлијини, һәр һансы мүғавимәти ғырыб ирәлијә кетмәк әзмини Шаиг хусусилә гејд едир: «Јенилији севән Чәфәр һәмишә гаршысына чыхан әнкәлләрә, манеәләрә гаршы мүбаризә апармыш, онлары тезликлә өз јолунун үстүндән галдырмаға мүвәффәг олмушдур. Бу руһ онун әсәрләриндә дә өз әксини тапмышдыр.

Чәфәр Чаббарлы һәгигәтән бөјүк адам, үрәкләри, зәһниләри фәһ едән бир сәнәткар олду...

Чәфәр Чаббарлы бөјүк идеаллар сәнәткары иди. О, даима һәјаты тәсдиг едән, фәал, мүбариз, вәтәнпәрвәр мүсбәт сурәтләр јаратмаг ешги илә јашјырды»².

Азәрбајчанда Совет һакимийјәти илләриндә Чәфәр Чаббарлынын исте'дады хусусилә парламыш, о, Азәрбајчан совет сәһнә сәнәтинин, јени дөврә һәср олунан јени типли сәһнә әсәрләринин мүәллифи кими танымышды. Онун өз әсәрләриндә тәлгин етдији јүксәк дүјүрлар, А. Шаигин фикринчә, Чәфәр Чаббарлынын вә-

фатындан сонра да онун әсәрләрини јашадан чох мүһүм бир амилдир.

Беләликлә, А. Шаиг Азәрбајчан әдәбијјатынын бир сыра классикләри барәдә гијмәтли фикирләр сөјләмиш, әдәби-тәңгиди вә естетик фикир тарихимизи өз орижинал мүддәалары илә зәнкинләшдиришди.

Бундан әлавлә, Азәрбајчан әдәбијјаты тарихиндә көркәмли јер тутан там бир сыра әдиб вә шаирләримизин јарадычылығыны дәриндән тәһлил етмиш, әдәбијјат тарихиндә онлары мөвгејини мүәјјәнләшдириш, мәнсуб олдуғлары әдәби мөктәб вә чәрәјанлар барәсиндә елми фикирләр сөјләмишди. А. Шаигин естетик вә әдәби ирси бир чох чәһәтдән бу күн дә өз әһәмийјәтини сахламагдадыр.

¹ Абдулла Шаиг. Әсәрләри, 4-чү чилд, сәһ. 365.

² Јенә орада, сәһ. 397.

Хуласә

XX әсрин әввәлләри Азәрбајчан ичтимаи-фәлсәфи фикри тарихиндә ән мүхтәлиф идеоложи чәрәјанларын јајылдығы вә онларын арасында кәскин мүбаризә кетдији бир дөврдүр. Бу заман ән габагчыл вә апарычы идеја чәрәјаны олан марксизм-ленинизмә гаршы буржуа-мүлкәдар идеолокијасы дурурду. Һәмни ики чәрәјанын һәјат һадисәләринә, ичтимаи проблемләрә мүнәсибәти бир-биринә әкс характер дашыјырды.

Бу идеја чәрәјанлары илә јанашы, Азәрбајчанда ән чох јајылмыш бир чәрәјан да демократик идеолокија иди. Демократик идеолокија чох рәнкарәнк, кениш диапозонлу, бир чох чаларлары олан бир фикир чәрәјаны кими өзүнү көстәрирди. Оун сол ганадында дураһ бир чох көркәмли нумәјәндәләри марксизм-ленинизм мәфкурәсиндән кеткәдә даһа чох бәһрәләнир, өз һәјат вә јарадычылыгыларында зәһмәткеш халга, кәнч ингилабчы гүввә олан фәһлә синфинә вә кениш әмәкчи кәндлиләрә хидмәт етмәјин зәрурилијини кетдикчә даһа артыг дәрк едирдиләр. Әлбәтгә, бир сыра амилләрлә бағлы олараг бу јеткинләшмә, јүксәлмә һәмни чәрәјана мәнсуб олан мүхтәлиф әдиб вә шаирләрдә мүәјјән фәрди фәргләрлә давам едирди. Лакин бурада үмуми гәнаујғунлуг ондан ибарәт иди ки, демократик зијәлиларын сол ганадында дуран габагчыл хадимләрин бир чохунда биз бу просесин кетдијини көрүрүк.

Мәһз бу дөврдә һәјат һадисәләринин, биринчи рус ингилабынын, марксизм-ленинизм идеолокијасынын тәсири алтында бөјүк әдиб Ч. Мәммәдгулузадә «Бинәсибләр» вә «Хејир-дуа» әсәрләрини јарадыр вә орада К. Маркс вә Ф. Енкелс тәрәфиндән «Коммунист Партијасынын манифести» әсәриндә верилән «Бүтүн өлкәләрин пролетарлары, бирләшин!» шүарыны тәблиг едир. Әлмәз шаир М. Ә. Сабирин әсәрләриндә фәһләләрин ојанышы вә мүбаризәјә башламасы идејалары өз әкси-ни тапыр.

Бу заман габагчыл, демократик зијәлилардан А. Шаигин дә јарадычылығында романтик мејлли әсәрләриндән фәргли олараг, Бақы фәһләләринин һәјаты, онларын синфи шуурунун ојанмасы вә һакимийәтә гаршы мүбаризә мејданына атылмасы мүһүм истигамәтләрдән биринә чеврилмәјә башлајыр.

Мәһз бу дөврдә, XX әсрин әввәлләриндә, һәлә социалист ингилабынын гәләбәсиндән чох әввәл Азәрбајчанда артыг пролетар әдәбијјатынын илк рүшәмләри, илк чүчәртиләри мејдана чыхмаға башлајыр.

А. Шаигин јарадычылығынын лап башланғычындан онун дүңјакөрүшү мүәјјән зиддијјәтләрдән кечәрәк кеткәдә сафлашмыш, бүллурлашмыш, Азәрбајчанда социалистисади һәјтын, кенишләнән, күчләнән синфи мүбаризәнин, јүксәлән ингилаби һәрәкатын, ән габагчыл, апарычы дүңјакөрүшү олан марксизм-ленинизм идеолокијасынын нәчиб тәсири сәјәсиндә үмумән мүтәрәгги истигамәтдә инкишаф етмишдир. Азәрбајчанда Совет һакимийәти гурулдугдан сонра бүтүн варлығыны јени чөмијјәтин бәргәрар олмасына һәср едән А. Шаиги бүтүн әввәлки һәјатында, онун дүңјакөрүшүндә, идеја-сијаси көрүшләриндә тәдричән баш вериб топланан дәјишикликләр һазырламышды.

Узун јарадычылыг һәјаты кечирән мүәллифин истәр фәлсәфи аләми, онун синифләр вә синфи мүбаризә, ингилаблар вә дөвләт, милли мәсәлә вә милли-мүстәмләкә мәсәләси, мүһарибә, сүлһ, бәјнәлмиләлчилик вә вәтәнпәрвәрлик, истәрсә дә етика вә тәрбијә, естетика, әдәбијјатшүнаслыг мәсәләләри кими проблемләрә даир нәзәри ирси халгымызын зәнкин ичтимаи-сијаси вә фәлсәфи фикри тарихинин гијмәтли сәһифәләрини тәшкил едир. Һәмни проблемләрдән һәр бири айрыча тәдгигат мөвзусу олараг көтүрүлмәјә лајигдир. Шаирин дүңјакөрүшүнү бир там һалында әһатә етмәјә илк тәшәббүс көстәрилән бу әсәр кәләчәк тәдгигатчылары белә бир нәчиб ишә сөвг етсә, әдәбијјатшүнаслыг ел-мимизин јени дәјәрли тәдгигатларла зәнкинләшчәјин шүбһәсиздир.

MҮНДЭРИЧАТ

Кириш	3
I фэсил	
Фэлсэфи алэми	15
II фэсил	
Синифлэр вэ синфи мүбаризэ мäsэлэлэри	59
III фэсил	
Ингилаблар вэ дөвлэт	102
IV фэсил	
Милли мäsэлэ вэ милли-мүстэмлэкэ мäsэлэси Мүһарибэ вэ сүлһ. Бејнэлмилэлчилик вэ вэтэнпэрвэрлик	137
V фэсил	
Етика вэ тәрбијэ, гадын азадлығы мäsэлэлэри. Педагожи көрүшлэри	165
VI фэсил	
Естетик вэ әдәби көрүшлэри	196
1. Естетик проблемләр	201
2. Әдәби көрүшлэри	221
Хүласэ	240

Нәшријат редактору *Р. Һүсөјнов*
 Бәдин редактору *А. Әләкбәрөв*
 Рәссамы *Г. Аванесов*
 Техники редактору *С. Бајрамова*
 Корректорлары *Н. Һүсөјнова, М. Сәфәрөв*
 ИБ—1547

Јыгылмаға верилмиш 23. 10. 81. Чапа имзаланмиш
 9. 02. 83. ФГ 13529. Кағыз форматы 84×108¹/₃₂. Мәтбәә
 кағызы № 3. Әдәби гарнитур. Јүксәк чап. Физики чап
 вәрәги 7,625+1 јап. шәк. Шәрти ч. в. 12,81+1 јап. шәк.
 Шәрти рәнк.-оттиск 12,94. Учот нәшр. вәрәги 12,7.
 Тираж 4000. Сифариш 2665. Чилдә гүмәти 1 ман. 30 гәп.

Азәрбајчан ССР Дөвләт Нәшријат, Полиграфија вә
 Китаб Тичарәти Ишләри Комитәсини «Маариф» нәшриј-
 јаты, Бақы 370111, Ә. Тағызадә күчәси, № 4.

Азәрбајчан ССР Дөвләт Нәшријат, Полиграфија вә
 Китаб Тичарәти Ишләри Комитәсини Јени Китаб мәт-
 бәәси. Бақы, Ә. Тағызадә күчәси, № 4.

Азәрбајджанское государственное издательство учебно-
 педагогической литературы «Маариф», г. Баку, ул. А. Та-
 гызадә № 4.

Новая Книжная типография, г. Баку, ул. А. Тагиза-
 де № 4.

Атамиров Мидхат Мирнуса оглы

МИРОВОЗЗЕРЕНИЕ А. ШАНГА

(на азербайджанском языке)

Азербайджанское государственное издательство
Учебно-педагогической литературы «Марафит»

Баку — 1983

